

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (188) июль-август 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

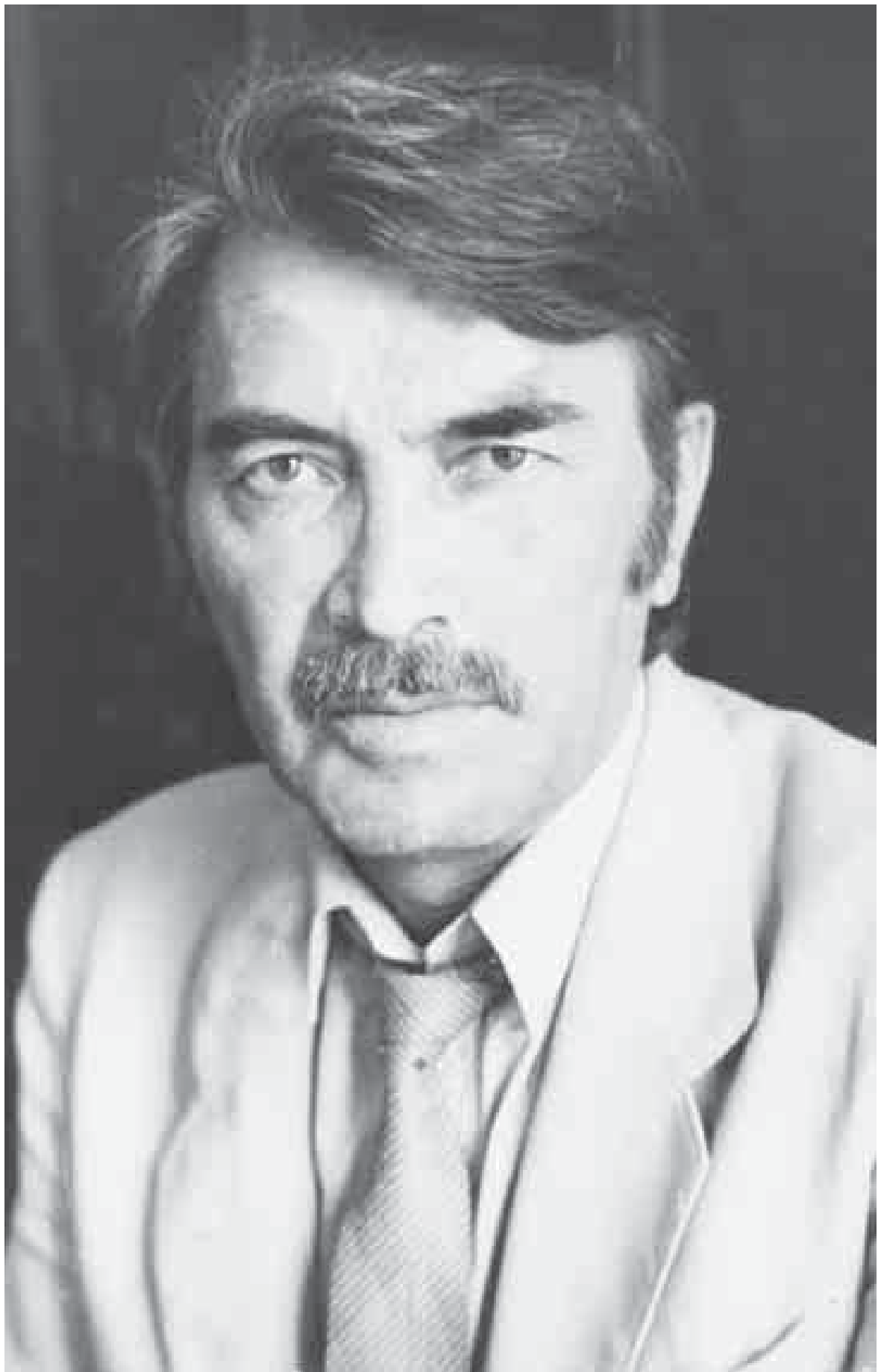
Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

ЖУУАПЛЫЛЫКЪНЫ КЕНГ ЖОЛУНДА

70-чи жылланы ахырында Бабаланы Ибрахим, усталыгы тири айнып, чыгъармачылык ишине жангы миллет бет алдырады.

Баям, поэтни ол ышаныны юсюнден селеше, аны «Элия бешик» деген назму жыйымдыгын эсге тюшюрюрге керек болур. Ол 1978 жылда басмаланганды, ызы бла «Туугъан ташым», «Ара боран» деген китابلары чыгъадыла.

Бабаланы Ибрахимни юч китабы юч аууш болуп, малкъар поэзиягъа алай къошулгъандыла. Аланы ючюсюн да бирикдирген темала кепдюле. Поэт Ата журтну юсюнден, табийгъатны, озгъан кюнлени, бюгюнню заманы байламлыкларыны, суймекликни юслеринден да жазады.

Болсада кеп темаланы ичинде уруш тема баш жерни алады. Алай арт кезиуде чыкыгъан китابلарында уруш темагъа поэтни кез кырамы тюрленгенди, жангыргъанды.

«Жетегейле» деген китабында тохташдырылгъан жазыу ызы, артда чыкыгъан китابلарында шарт эслене эсе да, поэт аланы къатламайды – жангы жол бла барады.

Былайда окъуучу урушну юсюнден асыры кеп жазмаймыды поэт, асыры уллу эс бурмаймыды анга деп сорургъа да болур. Ол соруугъа жууап этер ючюн, неда поэтни ыспасын чыгъарыр ючюн, уруш теманы битеу да кеп миллетли литературада магъанасы чексиз болгъанын чертирге тийишлиди.

Уллу Ата журт уруш бошалгъанлы 70 жылдан артык болады. Ол заманы ичинде уруш темагъа энчи магъана бериу селеймегенди, анга аталгъан чыгъармала уа кепден-кеп бола барадыла.

Бизни кыралны халкларында уруш босагъасындан кирмеген, ачитмагъан, ол адамын не ахлусун жоймагъан юйор жокъду. Адамлары урушха къатышмагъан юйорле бар эселе да, урушну кюйсюзлюгю уллуланы, гитчелени да эслеринде турады. Башха жаны бла кырагъанда уа, хар жазыучу, поэт халкыны жигитлигини юсюнден, тюз ниетге кертичилигини юсюнден жазаргъа сюеди, аны кесине уллу борчха санайды.

Халкъланы кылыклары хар иште бирча ачыкъланмайдыла. Дуния жашауда халкъланы чемерликлерин сынатхан, эслиликлерин бла жигитликлерин шарт кьргюзтген тарыхны кыйын кезиулериidle. Аллай кыйын кезиу – Уллу Ата журт уруш эди.

Анга халкларыбыз бирча тири къатышхандыла, кыйынлыкны бирча кетюрюп, къан, жан да аямай, Ата журтларын, туугъан жерлерин саклагъандыла. Анга кере, хар жазыучугъа халкыны эслилигин, бетин кьргюзтюрге уруш темадан уллу онг бир башха болум берлик туюл эди. Аны себепли, кыйын кюнлени юслеринден жаза, халкъланы ол жаны бла сынауларын ачыклай, жазыучула саклыкыгъа чакырадыла. Озгъан кюнледен дерс, сынау алыргъа юйретедиле.

Не заманда да, малкъар литературада тамата тѐлю тохташдыргъан тѐрелени иги айнытып, жангыртып, урушну юсюнден жазгъанла аз туююл эдиле. Аладан бек фахмулуларындан бири Бабаланы Ибрахим эди. Ол «Элия бешик» деген назму китабында малкъар литератураны биз башында айтхан иги тѐрелерин уста айнытханды. «Жетегейле» деген китап бла «Элия бешикни» аралары узакъ туююлдю. Болсада кысха заманны ичинде поэтни эстетика сезим кѳолайы иги ѳсгени кѳрюнеди. Аны туугъан жерине, Ата журтуна сѳймеклиги хар назму тизгининде эсленеди.

*Ангыла жерими, ангыла,
Сѳй жаланда аны сѳйгенни...*

Неда:

Да жарсыма, жюрегим, жарсыма, –

дегенча тизгинле Ибрахимни китабына жылы, сакъ ѳн береди. Поэтни окъуучуларына айланып сѳлешгени ол алагъа ышаннганын кѳргюзтеди. Лирика жигитини жюреги сѳймекликден, халаллыкъдан толу болгъанын ачыкъ билдирирге итинеди.

Бу китапда жазычуну суратлау оюму бютюн терен болгъанды, философия фикирин суратлауны кючюне бютюн толу сыйындырады. Анга кѳре, Бабаланы Ибрахимни суратлау бояулары, тенгleshдириулер, жумушакъ бет алып, сезимни ачыкълаугъа сылтаусуз бойсунадыла. Поэтни жансызлагъа жан сала билгени, эссиз шартланы эсли этерге итинмеклиги «Жетегейле» деген китабындан эсе «Элия бешик» деген китабында тынгылы да, ышаннгылы да болгъандыла.

Баба улу бу китабында жашаугъа халкъ кѳзден, сабанчыны, малчыны кѳзюнден къарап, халкъны умутларын, кюсеулерин бийик поэзияны жорукълары бла бютюн тынгылы ачыкълайды. Поэтни ол шарты «Жетегейле» деген китабында да окъуучуну кѳууандырырча эди, алай «Элия бешик» деген китабында мифологизациягъа эркинирек эс буруп, жазыу ызын бютюн кѳолайлы этгенди. Энди ол адамла табийгъатда эслемеген неда кыйын эслеген шартланы бу китапда бир бирлери бла байлап, ушашдырыула кѳурап, лирика жигитни сагъышлары окъуучуну жюрегине тынч жол табар онг бергенди:

*Сен акъ атха минип чыкъгъан жерде
Кюнюш къанат къагъадыла желле.
Сютден кыызгъан будай сабан кибик,
Жарыйды Кюн, кая ыраннга кирип.*

Башха жерде уа кюнню кѳзюн сабаннга жегилген ууанык бла тенгleshдиреди. Тейри кыылычны ариу кѳрюннгени уа – биринчи бараза

бла. Ибрахимни тенглешдириулер, метафоралары, мифологизацияны кючю бла келген сыфатлары шатыкдыла, малкъар поэзияда жангыдыла. Ала барысы да туугъан жерни ариулугъун кӛргюзтюрге, анга терен суймеклигин ачыкъ этерге бойсунадыла.

Ибрахим туугъан жерине, Ата журтуна жаны-къаны бла берилген поэтледенди. Жашау бушуусуз, къайгысыз болмагъанын ангылагъанын ал эки китабында да кӛргюзтгенди.

Алай «Элия бешик» деген китабында поэтни ангыламы аны хар чыгъармасын да жарытады. Ол себепден поэт былай жазады:

*Заман, кеченг бла кюнюнг кезиу
Болгъанлары кирик, бирде – жарыкъ,
Бирде мудах бола эсем кесим,
Бош чыкъмайма тангнга назму жазып...*

Бу назму тизгинле, рефрен болуп, поэтни хар назмусунда къатланадыла. Аны энчи магъанасы болгъаныны юсюнден, аллай рефрен поэтни назмусун ангыларгъа болушханыны юсюнден айтыр кереклиси жокъду.

Аны бла бирге поэт кесини окъуучуларыны аллында уллу жууаплы болгъанын да ангылатады. Жашауну юсюнден учхара сӛз айтмазын, керексиз жыр жырламазын билдиреди.

Башха жаны бла къарагъанда уа, быллай рефренде поэт тюрлю-тюрлю бояуланы жыйышдырып, тарыхны жорюшюн, аны акъ бетин, къара бетин да ачыкъларгъа базыннганын кӛргюзтеди. Поэтни жюрегинде туугъан жерине, биз башында белгилегенибизча, уллу суймеклик жашайды.

Ол суймекликни Ибрахим ачыкъ да, жаз тил бла да кӛргюзтеди. Андан болур, поэт кӛп назмуларын тилек халда жазады. Хар кимни туугъан жерин, Ата журтун сюерге, алагъа кертичи болургъа чакъырады.

Поэтни акъбылына кӛре, Ата журтха суймеклик нени да башыды, хар иги иш ол суймекликден чыгъады.

Айхай да, Ибрахимни поэзиясында лирика жигитни бек къыйматлы ышаны – аны туугъан жерине халаллыгъыды, таза жюреклилиги. Таза жюрекли, халал адам кеси жанындан эсе халкъын, аны культурасын, туугъан жерин сайларыгъы белгилиди. Баба улу поэзиясында аллай инсанлыкъгъа эс буруп, аны, бийик ёлчемнича, байракъ этеди.

Жерине суймеклиги болмагъан адам нюрсюздю, жангызды, насып юлюшюн табалмагъан жанды деген оюмну тынгылы ачыкълагъан поэтди Ибрахим.

Бизни бу башында айтханыбыз батырлыкъ, жигитлик да туугъан жерге суймекликден чыгъады демекликди. Ата журт, халкъ не заманда да кеслерини жигит, батыр эм фахмулу уланларына базынып жашайдыла. Уллу Ата журт урушну кезиуонде Ата журтну сыйын къоруулап, душманны хорлап чыкъгъанла аллай уланла эдиле. Ол, урушну къыйын-

лыгъын сынап, алай ёсгенди. Андан болур, «Элия бешик», «Туугъан ташым», «Ара боран» деген китаплада уруш ёксюз этген сабийликге уллу эс бурулады:

*Сабийни да ёге анасы
Кёзюне къаратхан заманынг,
Кюн чынар тереклей аугъаны,
Кюз орулмай къалгъан сабанынг.*

«Элия бешик» китапдан

Уруш ёксюз этген сабийлени ачы сынауларын кёргюзте, шатык бояула табып, поэзиясында жангы эмблематиканы къауумун ёз муратына бойсундура билгенди поэт. «Элия бешикде» поэт жулдузлары кюйген, батхан сабийлени кёргюзтеди.

«Сабийлени жулдузлары кюйюп» деген тизгинден башланып, Ибрахимни жангы эмблематикасы, назмудан назмугъа ёте, жангы бет алгъан тизме къурайды. Былайда «ана жылыуун кюсеген», «от жылланы сабийи», «эмчек сабийни душманы», «ёге ананы кёзюне къарагъан сабий», «жангыз къалачлыкъ уннга термилип, шор къарагъан сабий», «тирмен ташны саз пулгусу», «тыпыр ташны кюз кырауу», «эсгерме болгъан сабийлик» - былагъа ушагъан сыфатла, китапларында аслам жер алып, поэтни кёп назмуларын шургулу да, бушуулу да этедиле.

Былай сыфат къауумла (эмблематика), кыйын жылланы, унукъгъан сабийликни шарт белгилери болуп, тарыхны жюрюшюн тынгылы ачыкълайдыла. Поэмаларыны биринде («Туугъан ташым») тарыхны аллай кезиуюне «къара кюнле», «бек къара кюнле» деп, багъа бичеди назмучу.

Арт жыллада жазылгъан чыгъармаларында, уруш теманы кёп тюрлю бетин ачыкълай, сабийликге уруш тюшюрген, сынатхан азапны басымлы суратлап, ол анга къажаулукъ сезимни ёсдюреди.

Алайды да, Баба улуну поэзиясы, бизни къайсы бирибизни да терен сагъышландырып, уруш келтирген бушуулу тарых атламланы жангыча ангыларгъа болушады.

Бютюнда акъылбалыкъ болмагъан сабийликни уруш бла бетденбетге тюбегени, сабийлик урушну кыйынлыгъын сезалмагъаны, поэтни поэзиясына бушуу ён алдырып, урушха къажаулукъну бийик инсанлыкъ даражагъа кётюреди, урушха къаршчы болургъа чакъырады. Ол жаны бла алып айтханда, «Мен сабий эдим ол жыллада» деген назмусуну къайсы окъуучугъа да озгъан кюнлени ангылатыуда кыйматы уллуду. Мында поэт, ёз сабийлигин эсине тюшюрюп, жангыдан жарсый, кюй этеди.

*Мен сабий эдим ол жыллада,
Бир ана жылыуун кюсеген.*

Быллай назмуларында поэт халкыгъа тюшген палахны ангыларча болалмагъан сабийни урушну кюйсюз бети бла, артыкылыгы бла тюбешдиреди. Акъылбалыкъ болмагъан сабийни поэт быллай сыфатла бла шартлайды: «жауундан сора тал чыбыкыны, ат этип, арбазда чапдыргъан», «сабийле бла суу жагъада, юй ишлеп, ойнагъан», «жаз жауун суулада жибиген» дегенча сыфат къауумла душман, дос деп айырылмагъан сабийликни суратлау бла чекленмей, анга къол кетюрген, топланы къургъан душманнга налат береди. Аллай жарыкъ бояула Ибрахимни поэзиясында урушну кюйсюзлюгюн ачыкълагъан бояула бла биригип, «Элия бешик», «Туугъан ташым» деген китапларыны жазыу ызларын белгилейдиле. Сабийликни къууанчын, жарыкылыгын урушну кюйсюзлюгю бла тюбешдирип, ол тюбешиуде сабийлени умутлары къалай ууалгъанларын кёргюзте билмеклик Ибрахимни усталыгыды.

Къыйын кюнлени ачыкълауну поэт кесине уллу борчха санай эсе да, заманны чюйреликлерин, къыраллада, заман излегенча, бирлик болмагъанын да унутмайды. Неда, Уллу Ата журт урушну кёргюзте, поэт жангы уруш къоркъуулугъу бла кюреш бардыргъанды дерге тийишлибиз.

Озгъан тарыхны сынаун эсге салмакылыкыны магъанасы уллуду. Бир заманда Къулийланы Къайсын айтханлай, бушууну унутхан къууанчха къууана да билмейди. Жангы къыйынлыкылагъа жол бермез ючюн, тюсю, озгъан къыйынлыкыланы эсде тутаргъа керекди.

Аны себепли болур, Ибрахим назмуларыны асламысында озгъан жылланы эсге салгъанлай тургъанды. Бир-бир назмуларын а поэт урушну юсюнден жазмагъанды дерге да боллукъду.

Алай «Элия бешикде», «Туугъан ташымда», «Ара боранда» да тарыхны къара кюнлери кёрюнмей, жазыу халына ыз салмай къоймайдыла.

Сёз ючюн, «Ахыр сагъат» деген назму урушха жораланганды дерге къыйынды. Алай анда хар жашау ышаннга урушда лирика жигитге берилген сынаугъа кёре багъа бичиледи:

*Билдим бирде ёлюм да келирин –
Жауум эшитсе, кёлюн да кенгдирип,
Ахыр сагъат бола эсе – солдат
Атакагъа чабып баргъан сагъат...*

«Элия бешик» китапдан.

Жерге жарыгын текген айгъа поэт «сын болуп турады» дейди. Ол сынны уа «жангызы жоюлгъан ана» бла тенглешдиреди. «Мен жарсый да билдим» деген назмуда уа тукъузгю терекни къызаргъанын поэт окъ тийген апсаты къызыны къаны чачылгъаннга ушатады.

«Илхам», «Ажашхан зурнугунг болайым», «Атасы сабанчы эди де», «Сабан агъач», «Жер кечюп келгенлей», «Мен сабий эдим», «Саз ауана» дегенча назмула «Элия бешик» деген китапда бек къыйматлы чыгъар-

маладыла. Бу назмулагъа кёре биз поэтни сыфат къауумун бирге жыйышдырсакъ, быллай эмблематика къураллыкъ эди: «жаралы солдатны саулугъун соргъанлай», «ай жарыгъы ийилип», «ай жерге сын болуп», «жангызы жоюлгъан аналай», «атсыз солдат сынлай», «тейри сын болуп бир солдат къабыргъа», «ол кетгенди атсыз солдатлай», «атлы аскер къан урушха киргенлей», «жашлары урушда жоюлгъан аналача».

Алай бла Баба улу юч китабында да, жоюлгъан солдатланы терктерк эсине тюшюрюп, «атсыз къалгъан къабырла» деген сыфатны неда анга ушагъанланы кесини жарсыуун, урушну бушууун ачыкъларгъа бойсундурады.

Биз башында сагъыннган ушаш сыфатланы къайтарып-къайтарып айтылгъанлары поэтни назмуларын бир бирге ушатхандыла. Ибрахимни лирика жигити, жаланда ёз халкъына тюшген къыйынлыкъны кюйюн этип турмай, къыралыбызны битеу миллетлери сынагъан азапны да ачыкълайды:

*Унутуп, аланы ичинде
Шыкъыны, Холамны, Усхурну
Гюрбежи отларын ёчюрген
Кюнню, буз ургъанлай, озгъанын...*

«Элия бешик» китапдан.

Поэтни быллай назмуларын окъуй, урушда жоюлгъанла бла сауланы байламлыкъларына бютюн сакъ къараргъа керек болгъанын ангылайса. Ибрахим да поэзиясындан аны бек къыйматлы темаларындан бирине санагъанды. Урушда жоюлгъанланы эсде тута билмеклик, алагъа сакълыкъгъа чакъырыу аны поэзиясыны ёнюн белгилейди дерге керекди. Ол угъай, сакълыкъ бла бирге ёлгенлени алларында жууаплылыкъны сезиу поэтни сагъыш эте, къайгъыра билген лирика жигитине тенг болады.

Жашауну тинтиуде бла аны баш жорукъларын ангылатыуда хар поэт да эслиликге бла инсанлыкъгъа таянады. Бусагъатлыкъ заманда, окъуучуну эстетика сезими алгъа атлагъан кезиуде, инсанлыкъны юсюнден ачыкъ айтыу кишини да ыразы эталмайды.

Чыгъармачылыкъ ишде инсанлыкъны жаланда суратлау оюм бла билдирип, тынгылы ачыкълап, жазыучу ёз борчун алай тамамлайды.

Ибрахимни поэзиясында халкъны аллында борчларын толтуралмагъанла да, жерлерин табып, масхара кесаматха тийишли болгъандыла. Аллайланы кёргюзте, жазыучу «Дос тюйюлдю манга» деген назмусунда былай жазады:

*Боракъны сайлап, тор ат барда,
Биринде да болалмай къалгъан,
Шо гъариха чыгъайым деп, балта
Узуну да баралмай къалгъан.*

«Элия бешик» китапдан.

Быллай назмулада Бабаланы Ибрахим, сёзлери бла этген ишлери келишмегенлени адамлыкъдан чыгъарып, инсанлыкъны кыйматын чертирге итинеди.

Поэтни инсанлыгы бийикдеди. Ол поэтге жашауну, артыкъда тарыхны кыйын ауушларыны юслеринден ачыкъ, тынгылы айтыргъа болушады. Ибрахим кесини борчуна тынгылы къарагъанына ким да ийнанырча тап жазады. Бютюнда, поэт ёз къадарын урушда жоюлгъанланы, сау къайтханланы, бусагъатда да урушха къажау сюелгенлени къадарларындан айырмагъанын эсге алсакъ, ол кесин солдатха, чекчиге тенг этгенин кёрлюкбюз.

Поэтни лирика жигити «элия мюйюзлю буу болуп», «булутла ичинде ёкюрюрге, «саулай жерни ёкюлю болургъа» андан хазырды. «Акъ кёрпе тон кийип», туугъан жерини чекчиси болургъа да андан айтады. «Солдатны атсыз къабырына сын болуп» турургъа да андан хазырды.

Бабаланы Ибрахимни ангылауна кёре, урушда жоюлгъанланы кёлюмден кетермейме деп, хар адам бирча махтаныргъа эркин туююлдо.

Ата журтларын къоруулай, урушда жоюлгъанла таза ниетли, инсанлыкъгъа кир къондурмагъан адамла эдиле. Халкъ сынагъан кыйынлыкълардан кеслерин кенгде тутханла уа, айхай да, урушну отун ёчулте, жан, къан бергенлеге тенг болаллыкъ туююлдоле. Аллайла, Ибрахим айтханлай, эслиликни шуёхлары да болаллыкъ туююлдоле.

Эслиликни юсюнден кычырып, анга чакъырса да, назмуну керексиз омакълыклары окъуучуну терилтмезлери, алдаялмазлары кимге да белгиледи. Ибрахим аны юсюнден ачыкъ айтады:

*Буз жолну къама этип, сен
Бир суурмай къаманы душманнга,
Не айтып къарарыкъ эдинг сен,
Солдатла кибик, сын ташлагъа!*

Чыгъармачылыкъ ишинде поэт, жашауну жүрюшюне кертичи бола, жууапсызланы, инсанлыкъны унутмагъанланы да бирча тынгылы кёргюзтеди. Ибрахимни сагъышландыргъан халкъ сынагъан кыйынлыкълар катланмазча, аланы тунчукъдуруп къоярча кючню тамыры недеди деген сорууду. Анга ол кёп тюрлю жууап табады.

Халкъ сынагъанны кёлюнден кетермей, унутмай туруу мамыр жашауну таянчагыды, мурдоруду деген оюм а аны чыгъармаларында уллу жер алады. Ол себепден поэт уруш оту кюйдюрген эллени, сахарланы суратларгъа, инжилген ата-аналаны кыйынларын ачыкъларгъа артыкъ эс бурады.

Уруш салгъан азапны автор, сёз ючюн, быллай сыфатлагъа сыйындырады: «кёз жашлары бешикни жибитген келин», «къуугъун къагъыт», «жангыз жашларын тас этген къартла», «кюллери сууугъан тыпырла», «жашыны къабырына жүрюп тургъан ана». Быллай сыфат къауум Бабаланы Ибрахимни китабында энчи эмблематика къурайды.

Биз башында сагъынган эмблематикала, айхай да, Ибрахимни урушха берген налатын ачыкълайдыла. «Элия бешик», «Туугъан ташым», «Ара боран» деген назму китаплада поэт, къара сёзню, драманы, лириканы кючюн да бирикдирип, урушну юсюнден басымлы хапарлагъанын энчи белгилерге тийишлиди.

Сёз ючюн, «Таш салама, аурууунгу алайым», «Жол узакъды, тенгиз а – ачы» дегенча назмула поэтни усталыгъына шагъатдыла. Быллай назмулада бушуулу анала, юйюр таматаларын урушха ашырып, къагъанакъ сабийлени бешиклерине къапланып къалгъан келинле, окъуучулары жюреклерин жангыдан къозгъап, аланы жангыдан уруш аулакълагъа элтедиле:

*– Мен «ансыз» жаиха ат атаргъа
Болалмам ах, кюнюм къарангы, –
Белгисиз солдатны атынлай
Болду бу сабийни къадары...*

«Элия бешик» китапдан.

Баба улуну поэзиясында, айтханыбызча, назмудан назмугъа ётюп, къатланып тургъан сайлаулу сыфатла кёпдюле. Ол сыфатлада терк-терк къатланган сын ташды. Сын таш ёлгенлени, унутулмай тургъанлары, унутулгъанлары да эсгергелери.

Отарлары Керимни поэзиясында, мында да сын таш, ёсе, тюрлене, теренден терен магъана ачыкълай, айныйды. Ол сыфат биринчи кере Ибрахимни «Жерими ангылап» деген назмусунда сагъынылады. Анда окъуучу «тукъумсуз сын», «атсыз сын» дегенча ангылаула бла шагъырейленеди.

Алай алыкъа ёлген солдатлары къабырларында сын таш жокъду. Анга сынлыкъ этген аулакда сынсыгъан сууукъ желди. Башха жерде уа атсыз сын кёкге чакъыргъаны жазылады. Артдан-артха жерге сынлыкъ этген ай жарыгъы болады. Андан сора да, жоюлгъан жашыны къабыр сынын кёрюрге баргъан къыйынлы ананы юсюнден жазылады.

Была бары да, поэтни жарсылу сагъышын белгилеп, ёсюп, бийикге тартдырып, битеу да китабыны баш фикирине бойсунадыла.

Ибрахим, сынлагъа жан салып, аланы адамлагъа тенг этип, аланы эслиликни шартларынча кёрюзтеди. Поэт «Жетегейле» деген китабыны магъанасын, ниетин «Элия бешик» бла бирикдиреди. «Жетегейледе» ёлген солдатны сыфатын алгъан таш, тилленип, хапар айтыргъа тартдырады. «Элия бешикде» уа жан кирген сын ташла урушну кюсегенлеге налат береди. Поэтни фикир аны бла да чекленмейди. Нек дегенде, сын ташла саулары жоюлгъанлагъа термилгенлерин, уллу суймекликлерин да ачыкълагъан шартлача кёрюзтюледиле. Ол себепден «Белгисиз солдат» деген назмуда поэт къабырлагъа гюл къысымла келтирген, аланы сынлары алларына салгъан адамлагъа эс бурады.

Анала уа сынлагъа, жашларына тюбегенча, тюбейдиле. Быланы барысы да Ибрахим жоюлгъанла унутулмагъандыла, ала саула бла тенг сермешге энтта киредиле деген фикирни ачыкълайдыла. Анга кёре, кёзден кетгенле, тас болуп къалмай, сауланы сакълыкъгъа чакъырадыла, саула бла тенг сюелип, урушну жолун кесерге, отун ёчюлтюрге кю-решедиле деген оюм поэтни «Элия бешигинде», «Туугъан ташында» да окъуучуну сезим байлыгъын тири айнытады. Урушха къажау сезимин да:

*Урушда жоюлгъан атала
Бу жерни тюбюнден чамланып,
Жумдурукъ къысханлай атланган
Сунуучума къадау ташланы...*

«Элия бешик» китапдан.

Былайда окъуучу Баба улуну сын таш бла байламлы сыфатын, оюмун да ёсююню, тюрлениуню жолу бла элтгенине эс бурургъа керекди. Неда, «Элия бешик» деген китапны ахырында урушда жоюлгъанла бла табийгъатны байламлыгъын кёргюзтюп, табийгъат саулай агъачы, ташы, сууу бла да кёзден кетгенлени унутмагъанын, алагъа сын ташлыкъ этип турлугъун Ибрахим, суратлауну бийик даражасына кётюрюп, уста кёргюзтгенин чертирге керекди.

Жаны болгъан, жаны болмагъан да, эсли, эссиз да, Ибрахимни поэзиясында биригип, мамыр жашаугъа сакъ сынлача сюеледиле. «Мен кесим да ушайма жерни элия суратлы ташына», – деп поэт андан айтханды.

Ол элия суратлы таш бош таш туююлдю, душманны титиретирик кючдю деген оюмгъа ийнандырады бизни автор. «Атсыз сын», «атсыз къабыр», «сын таш», «таш сыфатына кирген солдат», «солдатны сыфатына кирген таш» дегенча суратлау мадарла къурагъан эмблематика «ана сыфатха кирип, жер шош бушуу эте турады» деген терен фикирли сыфатны толу ангыларгъа да болушады. Ол сыфат, биз башында сагъыннганланы кючлери бла къуралып, алагъа таяннган сыфат окъуна эсе да, бирини да магъанасын къатламайды. Урушдан къайтмай, Ата журтлары ючюн къан, жан бергенлени битеу жер жюзю да эсинде тутарыкъды деген ниетин анга сыйындырып, ана бушууун, аны жүрек къыйынлыгъын кёргюзтюрге итинеди поэт.

Аны бла бирге къара кийген ана, урушдан къайтмагъанланы жилиуларын этген тиширыуну жилимукълары Ибрахимни поэзиясында уллу жер алгъанларын айтырчады. Тиширыуду жүрек къыйынлыгъын унуталмагъан, къазауатда жоюлгъан къарындашы, жашы болсун, юйюр таматасы болсун, барысын да эсинден кетермей, ахыр кюнюне дери кюйгенлей тургъан.

Поэтни «Ара боран» деген поэмасы – кьуралыулу, ниет магъанасы, суратлау жаны бла да аны кыйын ангылашынган чыгъармаларындан бириди. Кыйын жазылгъандан туююлду ол алай, магъанасы теренденди, поэтни философия кьарамыны энчилигинден. Устаз, сёз ючюн, аны суратлау – эстетика магъанасын окъуучулагъа ангылатып, поэманы ал кесегинден башларгъа борчлуду. Ол кесекни сёз, сыфат кьаууму башха чыгъармаларына ушамагъанына да окъуучулары эслерин буруп. Алай этер ючюн, поэманы бу биз айтхан юзюгюню эмблематикасын кьурап, алагъа алай ангылатыргъа керекди. Сёз ючюн, «Аламда Жулдуз табынла», «Айланма болуп», «Уллу жел», «Боран жел», «Эки арада», «Ара боран» д. а. к. Быллай эмблематика (суратлау энчилик) Ибрахимни поэзиясында алагъа дери тюбемегенди. Ол а, устазны, окъуучулары да сагъышландырып, сакълыкъ излейди.

Болсада поэтни суратлау, эстетика мадарларыны айныу, тюрлениу жоллары эсге тюшюрсек, биз башында кьргюзтюлген эмблематиканы кьуралыу амалын ангыларыкъбыз. Нек дегенде, Бабаланы Ибрахимни илхамы бек учхун илхамды. Ол учхунлукъ гъарш бла ёчеширге, анга табынган неда ол кьозгъагъан суратлау мадарла бла ниетин ачыкъларгъа ёчдю:

*Къайда эсе да – Аламда
Бу
бюгюн
сен,
мен кюсеген
Жулдуз табынла, айланма болуп,
къатышхан кезиуде...*

Быллай тизгинле бла поэт окъуучуну эсин узакъгъа элтеди. Кёкню жети къатысына чыгъарады дерге окъуна боллукъду. Анда жулдузла, басынышып, жыйылышып, айланма боладыла (Суу айланма деген табийгъат болумну эсигизге тюшюрюгюз). Ала, айланма болуп, хауаны тюрлендирип, кыстауландырадыла. Башха сёз бла айтханда, жулдузла айланма болгъан жерде, сууукъ хауа бла жазны солууу тюбешип, «Уллу жел» кьозгъайдыла – «Боран жел».

Поэманы бу тизгинлери (физика, химия, табийгъат) фикирле бла толукъ келишедиле. Илму фикирлеге таянып, Баба улу тынгысыз жел къалай кьозгъалып башлагъанын кьргюзтеди да, анга Ара боран атайды. Бир-бир окъуучула илму фикирни назму кепге салгъанны магъанасы недеди, поэзия илмуну къатламай болалмаймыды? – дерге да болурла. Деселе да, тюз этерикдиле. Устаз, сёз ючюн, окъуучулары анга сагъайтып, поэзияны, аны бла бирге уа Бабаланы Ибрахимни усталыгъын, оюм энчилигин тынгылы кьргюзтюрге борчлуду. Биз башында айта келгенибизча, Ибрахим фахмулу поэтге саналмаз эди, илмуну кючю бла кьрген табийгъат болумуна суратчы кьзден кьарап, аны поэзия сыфатха айландырмаса:

*Ара боран,
сормай,
ары,
Бери да урду ёшюнюн,
Бир
Кюн кюйдюре, бир –
къара
Жулдуз тешикле ёчюре...*

Ара боранны поэт жаны, эси болгъан затха тенг этеди. Ол «кюе, бузлай, азап чеге да биледи». Бек къыйматлы ышанларындан бири уа – тынгысызлыгъыды, отдан-суудан да къоркъмай, аны азат учаргъа итин-меклиги.

Поэт, къыйматлы ниетин, философия фикирин тюзюнлей ачыкълау бла чекленмей, хапарлауну ачыкъ сёзюне ышанмай, суратны, метафораны къолайына базыныргъа, окъуучусуна билдирлигин аны болушлугъу бла кючлендирирге сюеди. Ара боран – кёп магъаналы метафорады, тенгleshдириу.

Баба улу кесине уллу, жууаплы инсанлыкъ борч алгъанын кишиден жашырмайды. Алай поэт ол борчун, илхамны энчилигин шартлап, суратлау муратына жетер ючюн, тюзю, Ара боранны сыфаты къуралыргъа керек эди. Ара боранны сыфаты бла поэтни фикيري, оюму къаты байламлыдыла:

*Да сен да алайса, мени
Назму къайдамы фикيري:
Атха, Боракъгъа да миндинг,
Ташха, жулдузгъа да кирип...
Болдунг бирде – къач учханлай,
Жулдуз къачханлай да бардынг, –*

деп андан жазады поэт.

Бу тизгинле бла окъуучулары шагъырей эте, назму фикир атха мингенини, ташха, жулдузгъа да кирмегенини юсюнден айта, поэзияны жаз тиллигине, суратлау энчилигине эс бурургъа керекбиз. Окъуучу, жазылгъанны къарасын кёрюп, бу къарады деген оюмда тохтаса, сёз искусствону ангылаялмагъанын кёргюзтюр эди. Поэманы экинчи кесегинде поэт: «Да сен да алайса, мени назму къайдамы фикيري», – деп жаза эсе да, сёз адамны, аны инсанлыгъыны юсюнден барады. Чыгъармасыны ючюнчю кесегинде Ибрахим бютюн шартлайды:

*Дагъыда тынчаймадынг сен,
Тынчлыкъ излеп бу дуняда:
Къоркъуп, жол ташламадынг сен,
Алдырмай шо будуманнга...*

Уруш оту бизни от жагъабызны кѣп кере чачханды, жерибизни ташын, кырдыгын кызыл къаннга бояй. Энтта ол башха урушну кѣоркѣуундан азатланмагъанды. Алай жер жюзюн кюнде-кечеде титиретип тургъан жаланда уруш кѣоркѣуу тѣююлдю - адамланы сансызлыкъларыды. Бу мени жерими терегиди, черегиди, ташы, агъачыды, кырдыгы, кийигиди деп, сакъ бола билмегенликди. Кюнде-кечеде бети бузула, оюла тургъан жер мени жеримди, сабийлерим, миллетим да ёсюп, айнып турлукъ жерди, хар ташы ташлай къалсын деген эслилик да жокъду. Бабаланы Ибрахимни къанын терк жюрютген, журегине тынчлыкъ бермеген ол жарсыу эди.

Ибрахимни «Ара боран» поэмасы уа тизгинли чыгъармады, шартлары байламлы болуп, бирини магъанасы экинчисини магъанасын теренирек ангыларгъа болушурча жазылгъан поэма. Аны себепли чыгъарманы хар сыфаты окъуучугъа кѣп кере тѣубейди, тѣубегени сайын а, энчи магъана ала, магъана жаны бла жыйыла неда кенгере барады.

Поэманы ал кесегинде кышны сууугъу бла «жазны солууу» кѣозгъагъан табийгъат болумду Уллу Жел. Тынгысызды ол, кирмеген бла чыкъмагъан жери къалмай. Деменгили кючу болгъан Жел. Аны ёз бетин, энчилигин да ачыкълап, анга кенг метафораны кючюн берип, поэт аны болушлугъу бла (тенглешдириу даражада) кесини оюмуну инсанлыкъ энчилигин кѣргюзтгенди. Болсада поэманы ючюнчю кесегинде ол, метафоралыгъындан чыгъып, магъанасын кенгерттип, жангыдан табийгъат болумча ачыкъланады. Алай Ара боран жаланда табийгъат болум тѣююлдю – ол жамауатда, адамны ич дуниясында белгили жер алады. Поэтни Ара бораны – аны тынгысызлыкъларыды, зор кючге, артыкълыкълары кѣажалугъу, сѣюсегиз а – сарыууну кѣайнаууду. Жамауат жашауда Ара боран – ойгъан, тозуратхан кючю. Ол себепден чыгъармада лирика жигитни инсанлыкълары Боран бла сермешде сыналады. Инсанлыкълары, адамлыкълары ич кючлери, кѣастлыкълары, Ара бораннга кирип, аны бла кюрешде чыныгъа, жашауну ырахатлыкълары кѣоруулайдыла. Адамлыкълары борчу – Ара боранны «ожакъларда» улугъанын тохтатыргъа, сууугъун сындырыргъады. Былайда Бабаланы Ибрахим, ол оюмун ачыкълай, Ара боранны жюйрюкюгюн, тыйгъычсызлыкълары кѣргюзтген неда аны кѣыйыры-чеги болмагъанын белгилеген суратлау, ушашдырыу мадарла бла уста хайырланып, муратына жетеди. Сѣз ючюн, Ара боран жер башында тыйгъычсыз айланган кючю. Поэтни хар сайлагъан, тапхан суратлау амалы аны алайлыкълары бла толу келишеди.

Поэманы магъанасын кючлендирген, аны межамын кѣурашдырыргъа кѣллендирген Чегем ауузунда, кече-кюн да тохтамай, жели бурдум этип тургъан жерди. Баба улу ол жерни кѣзю бла кѣрюп, анга сейирсингенди. Туугъан жерини табийгъат болумуна философча кѣарагъанды.

Жаннган отха кире да, чыгъа тургъанча, адам дегенинг бир Ара бораннга кирип, андан кѣутулургъа экинчисине, ючюнчюсюне киреди. Аны жазыкълары, насыбы да аны бла байламлыды.

*Алай къар – бурдум, айланма
Болгъан жер таба бурула,
Бар энтта, урчукъ айланып,
Кире хар Ара бораннга, –*

деп жазады поэт.

Ара боранла кюйсюз, кючлю да болгъан заманда палах къайсы жанындан келирин адам билмейди – аны инсанлыкъ борчу энди жаланда жерде туююлдю, Гъаршха да учуп, анда да сагъайып турады. Жери, Гъаршы да энди адамны бирча къоркъутады. Поэтни тынгысызлыгы да бошдан туююлдю:

*Жулдуз букъугъа булгъана,
Кесим да барама желде:
Мен
Къой Жолгъа,
кюз будайгъа
Киргенча,
киреме жерден...*

* * *

Ибрахим поэмасында назму оюмун жомакъ, таурух сюжет ызгъа туюшуреди. Ол Гъаршха учуп (Байконурдан), анда адамны, урушну, эссизликни да Ара боранлары малтамагъан, тазалыгы сакъланган планеталадан бирини табийгъатын, сур ариулугъун кёргюзтеди. Ол кесини хар табийгъат ышаны бла, солууу бла Жерге бек ушайды. Къачан эсе да бирде, адам кесини Ара боранын ёчюлте билген заманда, бизни жерибиз да алай ариу, алай таза болур эди, баям.

Аны суратын ишлей, Ибрахим кесини чынтты усталыгъын ачыкълайды. Ана тилни байлыгы, шатыклыгы оюмуна толу бойсунуп, окъуучуну ызындан элтеди, табийгъатны тюрлю-тюрлю болумларын, ышыкъларын кёргюзтеди: «Толкъун булутла – булгъана», «тау тарлада моргъул-моргъул бал таракъла», «Беля таула, буз къалала», «Чыран суула, чал чучхурла, Чегем тарындача, чынгыл къая жухладан чачыла...»

Ара боранла, топлача къайырылып, кюнде, кечеде атылып, ырахатлыкъны элгендире турмасала, бизни жерибиз да, ол узакъ планетача, тазалай сакъланырыгъын кёргюзтеди поэт. Жер жюзюнде бурунгу заманы, Ара боранла кыдырып айланмагъан заманы, эсибизге салады:

*Къалай гитчечикди, мындан
Ары къарасанг, жерибиз!
Уллуду дериксе андан
Эсе адамны жюреги!...
Да сора, ёлюр гебенек
Кесин шо отха атханлай,
Адам эсенг, тап, безиреп
Да айтма уруш ачаргъа.*

* * *

«Ара боран» деген поэма – озгъан, бусагъат эм келлик заманланы да юслеринден философия сагъышды. Ол сагъыш бар къадарда, айхай да, инсанлыкъгъа къайгъыра, анга сакъ болуу баш жерни алады. Адам улу узакъ тарых жол къоратханды, кеси тюрлене, анга кёре жерни бетин да тюрлендиргенди.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
*жазыучу, филология илмуланы доктору,
КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты.*

ЭЛИЯ БЕШИКНИ КЮЙЮ

Энди эсимде къалмагъанды бек алгъа ким айтхан эди манга аман хапарны, алай а эсде болмагъан къуугъун, къысха такъыйкъаны ичинде тенгиме, тенгиме угъай, ана адабиятыбызны къадарына, сакъ болмаучуму кёз аллыма тутуп, закий назмучугъа аллай къыйынлыкъ мени хатамдан жетгенча, алай жунчудум. «Инсульт» деген жандауурсуз сёз, кесини, къамичи тауушлай, къысхалыгъы, ауаллыгъы, ачытыулугъу бла мени Бабаланы Ибрахимден, ол ауур акъыллы, къысха сёзлю, тенглик жюрютюрге да алай хычыуун болмаучу сабыр да, сабырсыз да адамдан кёз кёре айыра эди. Мен, шахарда улоу да жюрюгенин унутуп, ауругъанла юйюне, ол хужу къаллыкъ жерге, жаяу бара эдим. Атлагъан ызым оюлуп бара эсе да, жюрегим уча эсе да, кюе, ары жетерге ашыкъмайма. Да ашыгъыргъа да неге керек эди – тюнене биргенге ойнап-кюлюп тургъан, алыкъа жашарын жашап, жазарын жазып, сюерин да суююп бошамагъан тенгинги, ёлет сынжыр буууп, бети-къуту кетип, жан адыргы эте тургъанын кёрюрге суюсенг ашыкъ, суюсенг ашыкъма – аны буугъан сынжыр сени да бууады. Аллай жолда барлыкъ жеринге жетмей къалгъан окъуна игиди.

Алай а, этажгъа чыгъып, аны жатхан жерине киргенимде, мен башха Ибрахимни кёрдюм: жаш, къарыулу, ышара тургъан! Аны санлары къурушуп эселе да, саулай къарамында аз да къайгъы, ёкюнюч, дау жокъ эди, ол угъай эсенг, жашагъан жылларыны ауур жюклерин жол жанларына салып, аланы андан ары элтирге къарыу жыя тургъанча, алай кёрюндю. Сёлешмегени уа, тинин тыйгъан ауруудан угъай, жашауу тап къуралмагъаны ючюн кимден эсе да кёлю къалып, биразгъа ёпкелеп тургъанча алай. Аны бети, чархы бир саулукълу эдиле, алай таза, жаш да – ол бу дуняда алтмыш жыл жашамагъан кибик, сора аны бир тюрлю ауруу, шырт деп, ууучуна алып къояр деп, къалай ийнаныргъа боллукъ эди?

Ибрахимни саусуз ундуругъуну юсюне алай сюелип тура, палатаны теренлигинде жилий тургъан Сафариятны, аны юйдегисин, артда эследим. Кесими кёлюм такъыр болгъанын кючден хорлай, мен анга

азчыкъ кѣл этдире, баш къакъдым. Кѣл этдире, ѳзге уа! Къыйын заман-ла чарх, сан къарыуун алалмагъан, гюняхсыз адам аурууну хорламай амалы жокъ эди.

Сегиз кюн сермешген эди ол ауруу бла. Ол тауусула билмеген сегиз кюнню ичинде умут жулдузлары бизни барыбызгъа да жарыгъанлай тургъан эдиле. Биз, аны къалам къарындашлары, кеси ичибизде тюнгюле, андан айырыла да болур эдик, жулдузла уа, Ибрахим тиллерин иги билиучю, суратларын да жетишдирип ишлеучю жулдузла, аны башында жарыгъанлай тургъандыла. Мен алай сунама: Ибрахим бу жол ала бла сегизкюнлюк тилсиз сѣлешулеринде, эртте соргъан ажайып со-рууларын жангыдан соргъанча: «Жулдузла, нек тынгылайсыз?» Ала уа, кетип баргъан жолоучугъа ыразы жулдузла, айта эдиле дейме, къысха: «Ауурдан!» Таулу поэт кесини ниет жарыкълыгъы, оюм бийиклиги бла алагъа ушай эди. Ибрахим жулдузла бла сѣлешип эриксе, кѣре келген адамлагъа да къарай эди – не эсе да сора, тартына, сейир эте... Таныса, эрттеги кюнле эсине тюшселе, бети жарый эди; танымаса не уа, ким биледи, ыразы болмаса, къашлары туююлюп, не эсе да бир эртте болунган ишге багъа бичерге кюрешгенча кѣрюне эди.

Мен, эрттен, ингир, аны къатында сюеле, ол жашаууну къаллай кезиулерин эсине тюшюре болур деп, аны билирге адыргы эте эдим. Бирде уа ол манга соргъанча да кѣрюне эди, къайсы эсе да бир иги кюн-нюбюзню эсге тюшюргенча. Эсден къайтара эдим «Минги тау» деген поэмасында ѳз къадарын алжаусуз айтхан бир къысха тизгинлени:

*Жолда ёллюкме – ёлсем,
Мен бир танг жарыгъында...*

Кѣлном тола, аны арыталмагъан жолун кѣре эдим. О, поэтни ич ду-ниясын алай терен ачхан, сау дуниягъа эшитилир кибик кюч бла айтыл-гъан ахыр сѣзю – 1996 жылда «Иги къууум» деп, ахыр китабы боллугъун билген этгенча, анга салгъан осуят назмусу:

*Биягъы мен жолгъа атландым,
Не къайтырма андан, не къайтмам,
Эсгерирсиз мени, атамы
Ныгъышда эсгергенча къартла.*

*Да айтырсыз мени жашыма –
Бек сюе эди деп жашаргъа,
Китабын да санга деп атап,
Чыгъарлыкъ эди дерсиз артда.*

*Жашауун да туугъан жерини
Ташына, сууна деп атап,
Аланы сюйгенлей жюрюген
Эди дерсиз къайда да атанг...*

Ибрахим ёлюмню юсюнден кёп жаза эди. Бу дуняда жашауну ажымлыгыны сезиую сейир этерчады. Алай а ажымлы тизгинлени ол кесини юсюнден жазгъанча кёрюннгенликге, метафора бир адамны къадарындан эсе кенгнге жайылады – тейри эшигин хар адамгъа да шо Аллах ачаргъа боллугъу себепли. Алай а Аллах тейри эшигин жаланда сайлагъанларына ачады: ачады, алай Аллах кеси тейри эшигин ачханлагъа асламында жер эшиги ачылмай къалады.

*Кече къыш жулдуз учханлай,
Туугъан умут нек жарытды?
Тейри эшиги ачылып,
Агъач эшик нек жабылды?*

Алай окъуйбуз «Азан» деген назмусунда. Аллахны кесинден келген таууш кибик эшитиледи.

Арта, къадары ал башындан окъуна ажымлы болгъанын алай терен билген, закий адамны дууасында, бир бош белгисиз адамны асыраргъа жыйылгъанча, аз адам жыйылгъанына, жыйылгъанланы да бетлеринде уллу бушуулукъ болмагъанына мен сейир да этмей эдим. Не хазна келе эди эсибизге – биз, ХХ ёмюрню экинчи жарымында, Малкъарны сёз-суратлау хунери эстетика кюч ала, айныгъан заманда, анга алыкъа болмагъан суратлау-философия онгланы ачхан, поэзияны кёп агъымын жаппа-жангы ызлагъа салгъан уллу Поэтни асырайбыз деп. Жазыу ишге 60-чы жыллада келген «алтын тёлнюю» арасында Бабаланы Ибрахим ана сёзню Аллахы бла туура сёлешген, аланы – Ана сёз бла Аллахны – араларында келечи-ёкюл болалгъан бир масик эди. Ичимден бу ёлюмню алай замансызлыгына бла бушуулугъуна тюшюне, мен эс жыя эдим, уллая. Къадар бизге буюргъан жолланы да эсгере, тенглешдире эдим. Декабрь айны суугъунда, юч да жалангач, ач да адам, сюргюнчюлюкде ачлыкъ бла тансыкълыкъ азабындан ёлген файгъамбар Кязим хажини ёлюгюн, чанагъа салып, бир элден бирси элге суйрей эдиле. Бир киши элинден бирси киши элине элте эдиле – анда онгуз жууукъланыкъоншуланы шош тынгылауларында жерге салыргъа. «Ёлюгюм киши жеринде къаллыгъын билеме, ол таууш эрттеден келеди», – деген эди ол мискин бек эртте арап жолунда. «Мен жол ортасында ёллюкме», – дей эди Ибрахим, Кязимге арап жеринде изми берген анга да сёлешгенча. Закийликни сезими бир шауданданмы бюрке болур?

Поэтни Нальчикде эки отоулу фатарчыгъында жилиу эталмагъан тиширыула басынып эдиле, арбазда уа, митинг этер къууумда тохана жарашдырадыла. Аз эселе да, аны ниет шуёхлары, ичгичи дослары да, тоханагъа чыгып, айтыргъа боллукъ эдиле – биз бюгюн бек закий назмучубузну, ана тилибизни ажайыбын ашырабыз деп. Ол масик жол ортасында, жашарын жашап бошамай, жазарын жазып бошамай кетди деп. Къайсындан артха быллай бушууубуз болмагъанды деп. Атта-не-асыу,

айталлыкъла тынгылай эдиле, айтханла уа жүрек жаралы Ибрахимни дуня жарсыуларына, мудахлыгына аз да келишмеген, жүректен да чыкъмагъан жизги-жылтырауукъ сёзле айтып, тюшедиле. Аллах кечсин, мен да айтхан эдим ол кюн, тоханагъа чыгып, ашырыу сёзюмю. Ашырыу сёзюмю, сокъураныууму угъай! Кечалсанг, кечгинлик бер манга, Ибрахим! Жашауубузда мен сени кылыгынга тёзюмлю, сабыр болалмагъанма, тийишлисича, иги да болмагъанма! Сени кыйын кюнлерингде, сени туманлы, тунчукъма кюнлерингде, сени назму сабанларынг кюйгенде, мен сени, иги тенгнге тийишлисича, къоруулаялмагъанма! Тенгиз теренлигин тутхан, суратлау бийиклеге учхан китапларынга аз къууанганма. Биз барыбыз да, сени тёлюнг, сени кёкден изминг болгъанын, ана сёзню Аллахы сени, тюнюнге, тюшюнге келиучюсюн билип тургъаныбызлай, сени алгъалыгынга, биринчилигинге табу эталмагъанбыз. Кызыгъаныучу да болур эдик – не дегин, бир кезиуде жашагъан, бир ишни этген адамланы арасында аллай ишле бизге дери да бола келгендиле, биз да дуняны балаларыбыз. Жашау адыргысы, кесимчилик, эришлик дегенча, башха сылтаула да аз тюбемейдиле.

«Жашау мени таргъа тыяргъа кюрешеди», – дей эди Ибрахим. «Кюлгеним бла кёз жашым къатыша, жашайма; ёлсем да, ызымда мудахлыгым къаллыкъды...» Алай болмаз ючюн, эсе да, жашауну тынчылыкъгъа, жетишимликге бурур ючюн, «жүрек тёзmezлик ишлеге» бой салыргъа керекди.

*Сен унама, кёзбау зат унама, –
Жашау титиретди аркъамы:
Мен кёргенме жай кече ана да
Бешик жырын жилай айтханын...*

Поэтни аллай кюйлери жүреклерибизни къозгъай эдиле, не медет, аланы ажымлы кертиликлери, чач тюклерибизни тургъузуп, бизде, Малкъарда, дуня тиричилигине – адам жолуна – эс этдирген назмула жазыладыла деп, айталмай эдик: билимибиз эсе, оюм кенглигибиз эсе да, бир зат жетишмей эди. Ким биледи, жашауубуз алай барлыкъ суна болур эдик, хар бирибиз да темир терек боллукъ. Алайлыкъдан, ажайып устазыбыз Къайсын: «Мен Бабаланы Ибрахимден жазыу усталыкыгъа юйренеме», – деп, алай бла жаланда Баба улун кётюрюп кыймай, бизни тёлюню саулайда кётюрсенин, алай туююл эсе да, фахмугъа сейир этерге, аны багъаларгъа юйретсенин ангыламай эдик. Не жашырыу, зарлыкъ да болур эди, Уста бир тенгши жазычуланы арасында жаланда бирин кёрюп, жаланда бирине тангсынып, аны айтып тургъаны бирси-леге хычыуун туююл эди. Не закий да юйренеди игиден, Къулийланы Къайсын да юйренирге боллукъ эди Ибрахимни назму ажайыплыгындан, юйренген да эте эди кертисинде. Да, не медет, юйренир ючюн да закийлик керек бола кёреме! Закийлиги болмагъан, юйренеме десе да, къайтаргъан этеди ансы, чыгъармачылыкъны ызын, хыйсабын алалмайды. Бабаланы Ибрахим назмудан назмугъа малкъар назмучулукъну

маданиятын кётюре эди; назмуда сёзню суратлау кючюне, магъанасына жаппа-жангы кюч алдыра эди; бек башы рифма онгланы чексиз байлыкъларын ача эди. Аны бла бирге, аны сыфатлары, философия фикирлери халкъ сезимни, халкъны дуния ангылаууну теренлеринден келип, айтылгъан а – къалыубала жангылыгъы бла этиле эдиле. Айхай да, Кязим хажини чыгъармачылыгъына бирси таулуладан алгъа тюшоннген, анга сейирин, суймеклигин уруш, кёчгюнчюлюк жолларында тас этмей келген, артда уа, Аллах онг берип, аны, бек уллу философ-оюмчу къадарында, дуния бетине чыгъаргъан Къайсын, ана адабиятыбызгъа Баба улу келтирген жангычылыкъны айтмай, анга къууанмай амалы жокъ эди. Аллаи адамлагъа акъылманлыкъ кёкден келеди – ала келген тёлюлени ёз юлгюлеринде юйретир ючюн. Ма нек айта эди ол къайтарып-къайтарып Баба улундан юйреннгенин! Алай бла Устазыбыз юйрениу не тюрлю жыл санда да кеч болмазлыгъын черте эди.

Хау, энди биз Ибрахимни назмуларын башха сезим бла окъуйбуз, аны суратлау энчилигине, сыфатларына, рифмаларына, назму гыллыууна башха кёз бла – юйренирге, билирге ышыкълагъан кёз бла къарайбыз. Ким биледи, Баба улуну юсюнден эсгериулерин не уа аны чыгъармаларына кесаматларын жазгъан адамланы, бирде анга уллу кёллю болуучуларын, тап, чамланнган да этиучюлерин айтып, сокъуранырыкълары да келе болур. Айхай, не медет, ол ич тазалыкъ берген ажайып сезимни ичлеринден чыгъарып, ачыкъ айтыргъа хар кимни да кишилиги жетишип бармайды. Дагъыда: бир затха сокъураннганын, жарсыгъанын айтханны – къалай эсе да бир уллу терслиги болуп, аны жулургъа кюрешгенча, алай ангылагъанла да аз туююлдюле. Ёзге уа, не тюрлю кезиуде да, сокъуранып, кечимлик излемеклик – ёлгенле бла сауланы арасында адам сезимини бек алаамат талпыуларындан бириди.

* * *

Жашар керекли кетген нёгерибизни асырагъан кюнубюзге къайтама. Ол кюн алайда, бизни арабызда, ким биледи, шо Зумакъулланы Танзиля эди Ибрахимге иги туююл эдим деп, ажым этмеген. Аллаи кюнледе къалам къарындашынг бла байламлы кёп жыллада бола тургъан ишле, айтылгъан сёзле толу магъаналарына жетишип, бютюнда ачыкъ, туура боладыла. Баба улуну тап къуралмагъан, тынчлыкъсыз, туракъсыз, ажымлы жашауунда Танзиля аны ниет эгечи, сакълаучу мёлеги болгъанлай тургъанды. Чыгъармачылыкъда да Ибрахим бек суйген, намысын алжаусуз кёрген поэзия бийиклиги болгъанды.

Дууада мен аны бушуулу бетин кёре эдим. Ол, юйде къайгъы сёзге келген къатынланы арасында турмай, арбазда эди; халын биле, аны бла бетден-бетге тюбешип къалырма деп къоркъама. Мен ангылай эдим, аз эсе да, бу жыйылгъан халкъны ичинде малкъар поэзиягъа тюшген къоранчны уллулугъун толу билген бир адам бар эсе, ол Танзиля эди. Аны тамагъын кёз жашла буугъанын да кёреме. Алай аны бушууу жалан Баба улуну ёлюмю бла чекленип къалмагъанын да ангылайма. Аллаи

адамны, Поэтни, ёлюмю таулу жамауатны жүрегин артыкъ терен ачитмагъаны эди бушуу башы! Ким биледи, тиширыу – ана, эгеч – жүрекни азап чекген сагъаты бла къайтара болур эди ол къачан эсе да Къайсын айтыучу сёзлени – «аз халкъны поэти хар заманда жарлыды» – дегенни.

Митингден сора, ёлгенни санын машинагъа салып, Акъ-Суугъа, Бабаланы къабыр къауумгъа тебирегенибизде, мен Танзиля бла бетденбетге болуп къалдым. Кёлюм ахыр-ауал толуп эди да, мен аны, Ибрахимни эгечин кёргенлей кёрюп, къучакъладым. Танзиля да кючден тура эди – экибиз да жилидыкъ. Бир сёз да айталмагъан эдик не ол, не мен.

Артда уа биз, Акъ-Сууну эски къабырларында, тёш башында, Бабаладан биринча асырадыкъ да аланы бек закий жашларын, шош жайылдыкъ да кетдик.

*Алай тюзде болсун не тауда,
Адамны алайды жазыуу –
Ол къоюп кетеди дунияда
Жюрегинде болгъан жарсыуун.*

*Бийик кёкде жулдуз учханда,
Ма андан эрийди туурада,
Тал терек да андан ушады
Суу жагъада жилий тургъаннга...*

Алайда, Ибрахим асыралгъан жаргелни тубюнде, уллу жолгъа жууукъ терекле бар эдиле. Ала да ушай эдиле ол мутхуз кюн жилий тургъаннга. Да жилисала да, Ибрахим бир заманда да кесин ёлюмсюз сунмай эди. Сакълай эди аны бек эрттеден. Сакълай эди да, кёк бла жерни арасында ажымлы тауушланы, къадарланы, белгилени бирикдирип, бир уллу керти сёзню айтыргъа деп уяна эди хар эрттен. Керти сёзню аны тилине салгъан ажайыпны излей эди къум тюзледе, сюргюн жоллада, Килиманжаро таулада, Ата журт ючюн ёлюм аллына баргъан жигитлени жолларында, ата ташында, жулдузлада... Ол излеу тауусулгъан, тохтагъан сунмайма. Биз ёлюм чархын жерге басдырып кетгенликге, поэтни жаны не хазна къалгъанды Бабаланы къабырлада. Къургъакъ жер жауалмай къалгъан жауунну сакълагъанча, сакълайбыз бюгюн да иги сёзню – Бабаланы Ибрахим маталлы ауур сёзню.

*Алай... Ах, заман да келир бир кюнде –
Шошайыр жашлыкъны къаугъасы:
Эшитилир кюз ингир кёгюнде
Ажашхан зурнукну къайгъысы...*

* * *

Бабаланы Ибрахимни суратлау сёзюнде жангылыкъ 60-чы жыллада баргъан поэтика излемле бла байламлыды. Малкъар назмучулары чыгъармачылыкларында лирика сезим бла эпика халла кезиулешедиле,

тюрлю-тюрлю хат жангылыкъла сыналадыла. Кеси ёмюрюбюзню баш агъымларына, жашау философиясына тюшонюрге талпынмакълыкъ – назму жазыуну муратлары алайдыла. Баба улу, адеп-къылыкъ, тарых-ниет излемлени ал сатырларында болуп, ана поэзияны суратлау амалларын жангыртыргъа, заманнга тийишли суратлау ызгъа салыргъа керегин иги ангылайды. Болсада, босагъа аллында саламы бек адежлиди:

*Къысхамыды, узакъмыды,
Билмейме, барыр жолум.
Киши къолун узатмасын,
Белгисизди барым, жогъум.*

Шатык тил бла жазылгъан биринчи назмулада окъуна жаш поэтни ауазы алай сабыр эди – ол сабырлыкъда кесини сайлагъан ишине ышаныулукъ, хатына жууаплылыкъ кёрюнеди. Тейри жарыгъынлай ачылгъан фахму аны чынтгы поэзияны агъаргъан бийиклерине къаратханды, жашауну чюйрелигин ангылай билиуню усталыгъын бергенди.

Ибрахимни биринчи назмуларында, романтикалы суратларында аны лирика жигитини сыфаты къуралады. Алыкъа ол, жашау чюйреликге терен кирип этген иши, мураты адеп-къылыкъ дерс болурча туююл эсе да, лирика жигит жашау тиричиликни женгил жанын излемегени туурады. Ол алгъа барыуну къысха шагъаты угъай, къураучусу болургъа сюеди. Жаш эсе да, аны жашау философиясы, юйрениу тагылары халкъны терениндедиле. Жаш поэтни кёз аллында «отха ийилгенлей» къалгъан темирчи Солтан аны жол устасыды.

*Созулмаз сууугъан темир,
Жашым, бол аны къызгъаны!*

Алда баргъанланы акъылман ишлерин, къууанчларын, жарсыуларын билир ючюн, ётюрюксюз-омакъсыз айтыр ючюн хар заманда къызыу жүрек керекди.

Ибрахимни чыгъармачылыгъында ариулукъ – ниет тазалыкъды, терсликге къажау кюрешди. «Жер юсюнде жаланда ариулукъ тамам болуп къалмайды, ариулукъну деменгили кючю болургъа керекди, ол а адамны дайым игиликге алланган муратыды, ишиди», – деп жазады ол назмуларыны биринде. Тамблагъы кюннге таукел барыу, намыс эте билиу, халаллыкъ, кертилик – жер юсюнде жашауну магъанасын, асылугъун къурагъан затла аладыла. Тюз жашар ючюн хыйласыз кюрешни да поэт ариулукъгъа санайды. Жар эринине къаршы тохтагъан акътерек, дайым жел бла сермешген чынар, «сингирли къоллары жилтинле жаудургъан» Солтан, замансыз кетген солдатны ахыр сёзю, кечеги гёзетчи, жыр устасы – ала бары дуниялыкъны къурагъан, жер юсюнде ёмюрсюруге магъана берген турмуш кесиликле къадарында суратланадыла. Адам кеси – жашауну ариулугъуду, къыйматыды. Аны себепли жигитликни жарыгъы хар сау адамгъа бирча тиеди.

Ибрахимни жазыу хатыны дагъыда бир суратлау энчилиги, энди малкъар поэзиягъа терен сингнген жангылыкъ – баллада жанрлада назму къауумла къурауду. Ала асламысында жашауну тюрлю-тюрлю жанларын бирикдиредиле. Адамны тынгысыз сагъышлары, жарсыулары – жер бла, табийгъат бла байламлы ачыкъланадыла. Лирика жигитни дуниягъа соруулары, дунияны да анга терен сезим бла къайтарылгъан жууаплары – ол формалы назму къауумланы ич жиялары болады. Саулай алгъанда уа, ала жер юсюнде жашау этиуню сур къудуретин кёргюзтедиле. Аланы барын поэтни сабыр ауазы, таукел тынгысызлыгъы, жашаугъа, адамлыкъгъа къарамлары бирикдиредиле.

«Адамны къадары» деген циклинде поэт, ол теманы философия теренликде салып, жашауну кюйсюз кертилигин ачыкълайды. Бир инсан да ёмюрлюк тюйюлдю. Алай аны энчи жашауу къысха эсе да, иши да аудуруп-жаудуруп тюйюл эсе да, аны кибик жашауланы, ишлени къултамына къошулуп, адамлыкъны ёлюмсюзлюгюн къурайды.

*Аулакъда болсун не таулада
Адамны алайды жазыуу –
Ол къоюп кетеди дунияда
Сюймеклигин, жюрек жылыуун.*

*Сууукъ къар эрийди ма андан,
Кюн да андан тиеди жарыкъ,
Чууакъ кече таула башындан
Танг жулдузу чыгъады, жанып.*

Адамны талмай, тынчаймай, игиликге алланыуу – бу дунияны ёлюмсюзлюгюдю. Баллада къауумну къурагъан назмуланы атлары – Сюймеклик, Намыс, Акъыл, Ётгюрлюк, Мурат, Жарсыу, Игилик, Закийлик – жер юсюнде адам арытхан иги да, къыйын да жолланы ишлениу, арытыу магъаналары боладыла.

Жерни, агъачны, ташны, жаралы зурнукну, къара къанкъазны жашауларына да поэт ёлюмсюзлюкню тасхалары бла байламлы къарайды. «Жангыз терекни балладасында» кёзге кёрюннген дуния эки къажау кючню – огъурлулукъ бла огъурсузлукъну – сермешиунде суратланады. Мында да ахшылыкъ бла аманлыкъ – Терек бла Жел – ол эки къажау дунияны ёкюллери болуп, хар бири кеси кертилиги ючюн «жан аямай» кюрешеди.

Желге къажау кюреш терекни насыбын, кегериу, ёсюу амалын жалчытады. Терек жел бла сермешиунде жашау этиуню, кегериуню насыбын къоруулайды, дуниягъа агъач ийисин, кёк чапыракъларын, салкъын ауанасын берир ючюн кюрешеди. Жер юсюнде аны этер иши олду, аны ючюн ёседи. Алай бла терекни сыфаты адамлыкъны белгиси, сураты болады.

Аулакъ къары, акъ булут, шаптал терек, сют иче тургъан сабий – ала бары да жашау тиричиликни, анга байланмакълыкъны белгилерича суратланадыла. Дунияда адамны жарсытхан затла кѣпдюле. Булутсуз, чууакъ болургъа керек эди Аллах жаратхан дуня. Да, не медет, алай туююлдю. Адамны жашауун тапланган женгил жолда барыуча кѣргюзтген кѣзбаулукъгъа ушар эди. Жашау чюйреликлени ичлеринде къайнагъан лагъымланы бир заманда атылмай болмазлыкъ къарыулары адамны къаты болургъа, кесин сынаргъа юйретедиле. «Бийик сын» балладасы – ол энчи назмуладан къуралгъан эсе да, кесини тартылыу жиясы, ниет ызыны бирлиги бла эрлик поэмасыча окъулады. Жашау чюйреликлени къайнагъан лагъымларына тура баргъан эрлени сыфатлары къуралады.

Къууанч бла жарсыу, таш бла кырдык, ѳтюрюк бла керти дайым жанаша турадыла.

*Аны уа кесим да биле эдим мен,
Ачыуну, къууанчны да кѣрген,
Тауда танг кѣкню, узалып элимден,
Чий бугъа теринича керген...*

*Бугъа теринича, тейри жарыкъны
Мен кердим акъ жулдуз чюйлеге.
Аппа айтыучу ол эски жомакъны
Мен этдим назмума чигинжи.*

*Кюнню жасауарын да биле тургъанлай,
Тынчаялмадым мен юйюмде.
Манга жашауну сюйдюрген тарлада
Юфгюрген желледен юйрене...*

Адам бу жашаугъа келе эсе, ол «къоян уугъа чыкъмагъаны» баямды. Дунияны къууанчы кибик, жарсыуу да кѣпдю. Сора жашауну алайлыгъын билип, жарсыугъа жарсый билиу – адамлыкъны бек асылуу ышаныды.

Ибрахимни мен бек сюйген атсыз назмуларындан бири былайды:

*Къарадым бир къызгъа мен бирде,
Суратын ишлерге энikleй,
Таула, гюлча, бояу бердиле,
Бояуну сен кюнде эрит дей!*

*Къарадым жай агъач талагъа –
Суратын жазайым бу эрттен –
Жашил нюр бердиле тауларым,
Ол нюрню сен чыкъда эрит деп.*

*Къарадым сабийни бетине,
Суратлайма аны, эрикмей.
Тауларым акъ бояу бердиле,
Бояуну сен сютде эрит деп.*

*Таула, мен бушуу да сынадым
Жашауну бир къыйын ёрюнде –
Мен жаздым ананы суратын,
Бояуну кёз жашым эрите...*

Бир зат айтыргъа керек туююлдю – жаланда бушуулу сезимни толулугъу, жашауну толулугъу, кёп тюрсюнлю бояула бла ишленген ётюрюксюз-омакъсыз сураты. Эстетика сезимни теренлиги, адамлыкъ тылпыуну къызыулугъу жүрегинги бийлеп, солуу алалмай тураса...

Баба улуну къайсы чыгъармасында да романтикалы кётюрюмлю ауаз баш жерни алады. Ол жаны бла Ибрахим халкъны тарых-жигитлик жырларына жууукъду. Малкъар поэмала, балладала, бир да болмаса да, аланы асламысы жизги-омакъ бояуладан керидиле. Халкъны ахшы тёрелери, насыпны эгечлери кибик, сыйлы эдиле; анга кёре, къартха хурмет этиу да ниет ишленмекликни базманы болгъанды. Ибрахим, аллай сыйлы ниетлени ёз къарамы бла жангырта, къыйын дуняда халкъны миллет бетин сакъларча суратла ишлейди, философия оюмла этеди. Поэтни суратлау кючу, энчилиги – адамлыкъны аллай деменгили ниет жүклерин инбашха алыргъа чакъыргъанда, аны чакъырыу, акъыл юйретиу, махтау дегенча, поэзиягъа келишмеген устазлыкъ бла угъай, болгъанны, боллукъну да билген уста даражасында, суратлау амалла бла этеди. Эстетика сезимликни кючюне базаынады. Аны уа, эстетика сезимликни къанын, не тюрлю суратха, оюмгъа, ишге да Ибрахимни кесини энчи къарамы, кёзю болгъаны чапдырады. Фахмуну жарыгъы тийгенде, ай, кёк, таш, терек, кырдык кибик, къалыубаладан бери да назму жиги бола келген затла, жангы, сейирлик бояула бла жарытылып, жангырып къаладыла. («Ташха суймеклик тийгенде, Тууадыла ай, жулдуз сыфатлы къалала»).

Тауда, таш дуняны арасында жашагъан адамны къылыгъы, дуня къарамлары, аны кибик, тынгысызлыгъы, таукеллиги да таш бла къаты байламлы боладыла. Ибрахимни назмуларында адам кесини тарыгъыуун ташха айтады, арытмагъан жолун анга аманат этеди. Бек башы уа – къыйын жолунда къаллай сынаулагъа тюшгенде да, ата ташына ушагъанлай, анга кертичилей къалыргъа кюрешеди.

Таш бирде кертиликни, базыныулукъну белгисича айтыла эсе, бирде атсыз солдатны сыныча, адамны антына беклигин, жерине кертилигин белгилеген нёгерча суратланады. Адам бу дунядан кетгенде да, аны атын унуттурмай, айтдырып тургъан ташды. «Хар ташны хар сынган кесеги От чагъып, алай сынады!» Неда ма быллай тизгинле:

*Жашауну жылыуун суюгенден
Таш кирди да ана сыфатха,
Алына бардыла сабийле
Жапсарыу излеген сагъатда.*

Поэтни бирси назмусунда мирзеусюз айлана жарылгъан эски тирмен таш ёксюзле ёсдюрген ана бла тенглешириледи.

Ахырында, поэт ташны кесини философия фикирлерини, жашау жорукъларыны тагылары не уа от жагъалары кибик, алай салып, бу жарсыуу кёп дуняда Ата журтха кертилигин таш бла тенглеширедиди.

*Таш тюшген жеринде къалгъанлай,
Мен къаллыкъма санга къапланып,
Атамы аягъы басхан жер...*

Суратлау сёзню закийлиги – хар кимни да кёлюндегин билип, кеси заманыны баш ышанларын – келгенни, келликни да алгъадан эслеп, жүрекге тюшерча айталыу эсе, немецли назмучу Гейнени сёзю бла айтханда, дуняны жараларын ёз жүреги бла ётдюралыу эсе, Ибрахим аллай кертиликни суху агъымларында болгъанды. Ол кёп кыйынлы ёксюзлюк жашауунда, жангызлыгъында, кесин кюйдюрген, чалпытхан аяусузлугъунда, аланы барысы ючюн да кёкден алгъан илхам-ажайып масиклигинде не тюрлю ажымлыкъла чекген эсе да, адамлагъа Аллах айтдыргъан сёзню жангылыгъын, басымлыгъын, кертилигин сакълагъанды. Поэзияда экинчилик, эсе да, санга дери айтылгъан сёзню, оюмну, сыфатны къатлау – сен аны не алакат тил бла, не ариу айтсанг да, ол поэзия даражагъа чыгъалмайды. «Дуняны жарылгъанларын, жараларын» ёз жүреги бла ётдюрген заманда хар поэтни да ичи кесича ачыйды, тырналгъан жерлеринден кеси къаны сиеди. Закийликни тагылары алай башланадыла. Ибрахимни ёз къаны урмагъан назмусун тапхан кыйынды. «Мен жарсый да билдим» – деген инсанлыкъны баш белгисине ётеди.

*Угъай, мен да адamma – Адам
Къууансын деп тутхан ишимден,
Юйретип кетгенича атам,
Мен жарсый да билдим ичимден.*

*Жарсыдым – жолундан ажашып,
Акъылдан да шаихан адамлай,
Жылкычы къуш кече агъачда
Бош кычырмагъанын ангылап.*

Кеси заманыны жарсыуларын алай ангыламакълыкъ, бары тиричиликни чархын айландыргъан кюч адамны инсан сезими болгъанын

суратлау – олду Баба улун поэт къадарында бийикге кётюрген. Аны поэтика оюмларына жангылыкъ, къайтарыусузлукъ берген да олду.

Сёзню сырын, тамырын билип айтыу, не тюрлю оюмну да жалан суратлау амалла бла келтириу – кимге да «ангылашыныулу», сыйдам назмула жазыу бла бир болмагъаны себепли Ибрахим «къыйын тил бла жазгъан», анга кёре, «ангыларгъа да тынч болмагъан» поэтге саналыу-чусун унутмагъанбыз. Тынч, сыйдам назмуланы окъургъа юйреннген-ле Ибрахимни жашау къурулушну терен къатларын къозгъагъан, эсде болмагъан тенглешдириулеге, жайма метафоралагъа терекни, къушну, кырдыкны, ташны тиллерине сейир этдирирге ёч назмуларын «хазна жаратмай» эдиле. Андан да ажымлысы уа – аны таулу къан алай таза жюрюген, къалыубала жангылыгъы, суратлаулугъу жаланда таулуну дуняа къарамлары, дуняа ангылауу, дуняа кесаматы бла аллай бир къаты байламлы болгъан тилин башха тилге къоранчсыз кёчюрюрге амал болмагъаны себепли, бирсилеча, башха тилге кёчюрюлюп, белгили болургъа тюшмегенди. Ол ажымлы шартны толусунлай ачыкълар ючюн аны «Элия бешик» деген жангыз бир китабын окъугъан тамамды. Аны бир жангыз башха тилге кёчюрюлюп, ана тилинде жетишген суратлау бийиклигин сакъляялмазын а «Тилек», «Сабанчы», «Атадан, анадан да ёксюз», «Жангызлыкъ» деген назмуларын окъуп, ийнаныргъа боллукъду.

Баба улу Ибрахимни лирика майданы, суратлагъан дуняасы эндиге дери малкъар окъуучула кёрмеген, билмеген майданладыла деп киши да айталлыкъ туююлду. Игилик бла аманлыкъ, огъурлулукъ бла огъурсузлукъ, жер бла сабанчы, адам бла аны туугъан жери, уруш бла мамырлыкъ, назмучулукъ чыкъгъанлы да жюрюйдюле. Аныча, ёлюм бла ёлюмсюзлукъ да, жаханым бла жаннет да, суймеклик бла кёрюп болмау да, къууанч бла бушуу да – керти поэзияны чархын бургъанлай келедиле. Ибрахим да аллай ёмюрлюк затланы юслеринден жазады. Алай ишни башы – ол затланы барына да ол алыкъа бир башха поэт къарамагъанча, алай къарайды. Жер юсюнде жашау этиуню сур дерслерин берирча жангы лирика аны кючюнден къуралады.

*Жаз сабанчы кибик, эрттенликде
Чыгъады Кюн да Жер этегинден.
Сабан сюрюп келген кибик Тейри,
Тиеди Кюн, мангылайы терлеп.*

*Кюн жауунла жаууп, жерде къыланч
Баразалай болса тейри къылыч,
Сау дунягъа сабан сюрюп келген
Кюнню суйюп, къарайма мен кенгден...*

Поэт кесини бек магъаналы жамауат оюмларын, жашау тынгысызлыгъын эсде болмагъан тенглешдирилени, кёп къатлы метафо-

раны юслери бла айтады. Кёп бушуулу дунияны терен къатларында адамлыкъ бла адамсызлыкъ бетлешедиле, жерге, туугъан ташха, инсан борчха кертилик, алдаусузлукъ сыналады. Тутхучсуз хаух дуниягъа, аны кёзбау-хыйла алдаулукъларына бой бермей, поэтни тили бла айтханда, «оюлдукъ хунагъа жарашмай» тынчлыкъсыз жашагъан акъылман кесини юлгюсю бла жашау тиричиликни кёзбаусуз дерслерин береди.

Бек уллу акъылманнга Баба улу сабанчыны санайды. Сабанчы игиликни, терсликге къажау эрча сюелиуню адамлыкъны биринчи ышанларына санагъан адамды. Аны беклиги, таянчагъы бек алгъа жерди. Акъылны, огъурлу болургъа кючню да ол жерден алады, сабандан. Анга кёре, поэтни суймеклигине да жалан ёз жерин жаныча суйген адам тийишлиди. Поэт жерине суймеклигин сабанчыны ауазы бла айтады:

*Кюн кеси да къызыл ууанык
Кибик, жаз сабаннга жегилген,
Булутла, жукъудан уянып,
Жаууннга жибиген жерими...*

*Жаз тейри къылычны, биринчи
Баразача, ариу кёргенни,
Суй къара жерни акъ пиринчин,
Будайын да сыйлай келгенни...*

Ол сезим, тилек кибик, осуят кибик, кёп назмулада къайтарылады. Жерге, туугъан ташха суймеклик, андан къысха айырылыуну ажымлыгъы – поэтни сёнгмеген жарсыууду, мудахлыгъы.

*Кёк тала чапыракъ ийгенлей
Жауунла жаудургъан жерими,
Акъ сууда акъжелин ийнеклея,
Шорхулдап сауулгъан жерими...*

*Хорлауну ёмюрде ажалсыз,
Сабаны сюрюлген жерими,
Хапарсыз солдатны алжаусуз
Сыны, сакъ сюелген жерими...*

Поэтни саулай чыгъармачылыгъыны бирлик тамалы андады – сезимни кёзбаусузлугъунда, суратлау амалларыны жангылыгъында, жүрек жарсыууларыны кертиликлеринде. Аны себепли ёз къадарыны ажымлыгъына аталгъан тизгинлеге да арсарсыз ийнанаса, ажымлы жарсыулагъа къошуласа.

*Элия мюйюзлю буу болуп,
Булутла ичинден ёкюрсем,
Ким къойса да, Аллах буюруп,
Ол къоймаз да жерни ёкюлсюз, –*

дегенде, бютюнда:

*Дуниягъа жаз келген сагъатда,
Юзюлсем мен зурнук сюрюуден,
Ол кетгенди атсыз солдатлай,
Тауусхунчу ичер сууун де, –*

деп, кёлню такъыр этген кертиликни айтханда, сёзню сезимлигине кёлнюг толмай къалмайды. Поэтни жерине сёзю, улан анты жүрек такъырлыкъ бла айтыла эселе да, андан ахырауал айырылып къалмазлыгыны мураты жарыкъды.

*Кеч къалсам да жолда жангызлай,
Жел ургъан жанына баралмам:
Сен жарсыма, – кесим жыгъылсам,
Назмумда шуулдар байрагъынг.*

Поэтни дуниягъа сакъ, эсли, халал къараргъа юйретген тагыла, айта келгенибизча, бир талай боладыла. Ёзге, хар уллу поэтни къадарында болуучусуча. Ибрахимни да бек жарыкъ, насыплы шауданы – сабийлигини бушуулу да болгъан, къушкъанат умутлагъа да учунган жылларыдыла. Поэт ол жылладан узая баргъаны къадар, бетине аланы жарыкълары бегирек тиеди, ол къыйын заманла жүрекке бютюн жууугъуракъ боладыла.

*Сабанчы аппагъа ийнанган
Жашма. Кюн къызса, жюн юзмелтден
Булутла болдуруп, ыннагъа
Жай жашил жауунла ийиртген!*

Элия бешик Холамда жер аты эсе да, шёндюгю дунияны жолларына таукел чыгъаргъан бек кючлю ниет босагъады. Иш ахлусу таулула кеслерини узакъ ёмюрлеринде, жауун туманла къонуучу, ызы бла элия отла чакъдырып, жауунла гюрюлдеген къаяларына элия бешик деп атагъан эселе, шёндюгю дунияда уа «Кёк кюкюресе, бууаз болгъан», «Тейри къылыч биринчи баразача кёрюннген» жер – бютюнда хар ким бирча сюерге, къорууларгъа тийишли бешикди. Анда «Къол аязларын жия садакъла этип», жерни алай сакълагъан сабанчыла жашайдыла. Ибрахим акъ къанатлы, къара къанатлы китапларында аланы къадарларына тынгысызлыкъны жырын айтады, кюй да чалады.

Бабаланы Ибрахим ана тилибизни иги билген, аны бек аяулу жүрютген поэтибиз эди. («Поэт болсам, менден кёпню сурарла, Оюн туююлдю ол атны жүрютген; Кёп керекди манга поэт болургъа, Жазар сёзюм, бишмей чыкъма жүрекден».) Чыгъармачылыкъ ишни сыйлылыгына алай къарап, ол кесини къуралыу жылларында сёзню тюзюн,

жаланда айтылыргъа тийишлисин, суратлау кючю болгъанын излегенди («Сен ашыкъма, сёзюм, сен ашыкъма, Сен жаяуса, кыйынды жолунг – Шош жауса, чум бутагъын ачитмай, Кёгерсин деп жауады жауун»).

Заман бизни Ибрахимден узакъ эте баргъаны къадар, ол бизни суратлау сёзюбюзню къаллай бийкликге кётюргенин игиден иги ангылай барабыз. Сёзю бети бир тюрлю угъай, кёп тюрлю болгъанын, хар тюрлюсюнде хар тюрлю жашау, сурат къайнагъанын, ышарыу не кёз жаш болгъанын кёрюзтгенди. Ол да, ташча, ауур, кырдыкча, жумушакъ, сууча, таза, терк, кёк кюкюреуча, огъурсуз бола билгенин ачыкълагъанды. Къызгъан да этеди, темирча, суууп, кюл болуп да къалады. Аны барын чыгъармачылыгъыны мурдоруна салып, ол малкъар назмучулукъну рифма, гыллыу, макъам къолайлыгъын жангыртханды, назму сёзю ариулугъун аны магъанасы бла ёнчелерге юйретгенди.

* * *

Мен Ибрахимге ол суйген китапланы табып бериучю эдим. Биз, адабиятха келип, ишлей башлагъан жылларыбызда иги китапны тапхан бек кыйын иш эди. Баргъан жерлеримде букинистледе-зат аллай китап табып келтирсем, къууаннганын, ыразылыгъын жарашдырып айта билмеучю не уа ариу сёз айта турууну кереклиге санамаучу Ибрахим, китапны да тышын, бетлерин ийнакъ сылай: «Анасы бергенни тёкген!» – дер эди. Сейир этгенин, къууаннганын, ыразылыгъын да билдирген тауушу алай болуучю эди. Аны чыгъармачылыкъда игини, аманны билген къолайы бек залим эди, эшитген, айыргъан сезгичлиги да. Алай ол адабият даулашлагъа хазна къатышмаучу эди, жыйын къажаулукълагъа неда ташатын хапарлагъа чалынып да эшитмегенме.

Бир жол а мен анга къайдан эсе да чили поэт Пабло Неруданы назму китабын келтирдим. Ол китапны къысха жазылгъан ал сёзюнде былай айтыла эди: «Он хоть и далек, но все же достижим; хоть и сложен, но все же понятен; хоть и велик, но все же не подавляет других; хоть и необыкновенно талантлив, но все же разнообразность его талантов встречается и у других...» Китапны бере, ол сёзле мени эсимде къалырла да, мен да бир заманда таулу поэтни юсюнден алай айтыргъа тюшерме деп, акъылыма къалай келлик эди? Энди уа, миллет сезимлиги, суратлау теренлиги Пабло Нерудадан эсе кёп да уллу поэтни – Бабаланы Хызырны жашы Ибрахимни – юсюнден да тюз алай айтыргъа боллугъуна сейир этеме. Да, не медет, ким айтсын? Андан да ажымлысы уа – айтыр адам чыкъса да, аны ким ангыласын?

ТЁППЕЛАНЫ Алим,
*Къабарты-Малкъарны халкъ жазыучусу,
КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты.*

АДАМ – ЖУЛДУЗ – ТАШ

1. Кёкде – жулдуз, жерде – таш

Жерде хар кимни да барды бир ташы,
Кёкде уа болады, дейдиле, жулдузу...
Жулдузум болса да кёзюмден таша,
Ташыма тюбей келгенме жоллада.

Алай таш тынгылап, жулдуз кьалтырап,
Назмума нек киргенлерин айталмам...
Кече жулдуз айтханчады, кьайтарып,
Кюндюз ташха тюшген адам атланы.

2. Жулдуз – ариу, таш – ауур

Ташны мурдоргъа салдыла келтирип,
Ол тынгылады, тюшсе да тереннге,
Баргъан суугъа быргъадыла кётюрюп,
Тынгылагъанлай батды суу тюбюне.

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кёкде!

Бети да кьаралды от кьурумунда –
Таш тынгылап турду, айланмай тили,
Тёнгеретип, ызындан кьарадыла, –
Ол, тынгылап барып, кьаягъа тийди.

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кёкде.

Суу кесилмей кьалып тирмен кьырыкъда,
Ташны кьурулай да кёп айландырдыла,
Ташны атып ийип, кём-кёк кырдыкда
Кёксюл тана мюйюзюн да алдыла.

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кёкде.

Ташны салта бла да ууатдыла –
Тынгылады аякъ тюпге тизгенде;
Ташны элтип тытыр отха атдыла –
Ол, кюйюп кьалгынчы, турду тѣзгенлей.

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кѣкде.

Ташны кьара билеу этип салдыла,
Анга билеп, кесдиле чум терекни,
Аны илишан этип атхан заманда
Тѣздю, жер а, чыкъ тер басып, терледи.

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кѣкде...

Таш жыя барып, зыггырлы жагьада
Ууакъ сабийле бешташ ойнадыла;
Таш тынгылады, келип сын жонаргъа,
Мудах кьарт анга кьарап ойлагьанда...

Къыш кече болсун, не жылы жаз кече,
Жулдуз да бош кьалтырай болмаз кѣкде.

– Жулдузла, нек кьалтырайсыз?
– Ариудан!
– Ташла, сиз нек тынгылайсыз?
– Ауурдан!

3. Таулу кьарт сын жонады

Бир таулу кьарт сын таш жонуп башлады,
Ауур шошлукъ бийледи тѣгерекни,
Мудах болдула тауланы башлары,
Шумсуз болдула агъачда терекле.

Уюп кьалгьан кибик, сабыр болдула
Тау черекле, шауданла, кьара кѣлле,
Жел бийикни сюрюп баргьан булутла,
Тау чаллыкъла, сабанла, аулакъ кенгле.

Таулу кьарт башлагьанды сын таш жона,
Бар акылы тилсиз ташдады кьартны.
Суху атлы атын тохтатды жолда,
Учуп баргьан къуш да кѣкде сын къатды.

Сабий дауур да сабыр болду тауда –
Энтта бир ахшы жан дуниядан кетди.
Таулу кьарт сын жона турады тарда –
Батар кюн да тохтап кьарайды кёкден.

4. Кьарт да, таш да тынгылайдыла

Кьарт сын таш жонады тау тар ичинде.
Тынгылай эди кьарт,
Тынгылай эди таш –
Ёлгенни биз эсде тутар ючюннге.

Алай мен ачы атылгъанын кёрдюм
Кёк элия кёкню кёкюрегинде,
Эшитип турдум бушууну мудах кёгю
Ол кьартны кёлюнде кюкюрегенин.

Жаланда мен кёрдюм кьайда эсе да
Бир жулдуз кёкден юзюлюп тюшгенин,
Кьартны да ауур кёз жашы иссиден
Жонула тургъан сын ташны тешерин.

Кьарт сын таш жона турады таулада –
Тынгылай эди кьарт,
Тынгылай эди таш,
Адамны аты кьалсын деп дунияда.

Мен алагъа, тохтап, жолдан кьарадым –
Биягъы кьарт мудахды кёз туурамда,
Аны кёзлеринде – ингир кьарангы,
Этген сагъышы ауурду тауладан.

Жерде хар кимни да барды бир ташы,
Кёкде да барды, дейдиле, жулдузу...
Жулдузум болса да кёзюмден таша,
Ташыма тюбей келгенме жоллада...

Мен ол сагъышны кётюралмай кетдим,
Кьарт бла таш а тынгылап кьалдыла.
Уллу таула мудах эдиле. Кёкде
Жулдузла бир-бир чыкьдыла, кьалтырап.

5. Ариу жулдуз – ауур таш

– О, таула, энди сиз айтыгъыз, таула,
Ташла нек тынгылай болурла алай?!
– Да алайсыз, – ахшы улан, тынгыла, –
Къабыр сын болалмаз эдиле ала!

– О, таула, сиз энтта айтыгъыз, таула,
Жулдуз а нек къалтырай болур кёкде?!
– Жулдуз къалай къалтырамаз, таланган, –
Ол да таш боллукъду сора бир кюнде!..

6. Къартны жууабы

Таулу къарт сын жона эди жагъада.
Тынгылай эди къарт,
Тынгылай эди таш.
Къайтып келип, мен ол къартха жанладым.

– Эй, къарт, бир соруу кетмейди эсимден –
Сен артыкъ нек тынгылайса элингден?!
– Тынгылайма таш тилленир эсе деп,
Таш тилленир эсе деп кёп ёмюрге!..

7. Таш от чагъады

Таулу къарт сын таш жонады жагъада,
Ол таш энди от чагъады жагъада!
Алай эсе, ёмюрлени аллында
Ол таш ёкюл болур ёлген адамгъа!
Келлик заманнга тилленип сёлешир –
Таш, адамны атын айтып, сюелир...

8. Мени ташым

Бир кюнде мени ташым да тилленир –
Ол кюн сизге бу дуняда тюбемем...
Алай ташым тынгылагъан къадарда,
Дуняда боллукъма – шукур къадаргъа!..
Ахшы тенгим, сен жолоучу танышым,
Жерде хар кимни да барды бир ташы...

ТЮШ

I

Шууулдайды жауун, шууулдайды,
Чилле таууш этеди желде,
Огъесе ол дамы шыбырдайды
Сюеме деп кырдыклы жерни?

Шууулдайды жауун –
Мен келеме жаяу,
Биргеме – жауунну тауушу.

Шууулдайды агъач, шууулдайды,
Суу саркъгъан таууш эте желде,
Огъесе ол дамы шыбырдайды
Сюеме деп жауунлу жерни?

Шууулдайды жауун,
Шууулдайды агъач –
Да бири биринден тууушлу.
Мен келеме жаяу –
Биргеме агъачны тауушу.

Шууулдайды черек, шууулдайды,
Салкъынлай зыгъырлы жаргелни,
Огъесе ол дамы шыбырдайды
Сюеме деп мен бу жерлени?
Шууулдайды жауун,
Шууулдайды агъач,
Шууулдайды черек –
Да бири биринден тууушлу.
Мен келеме жаяу,
Биргеме — черекни тауушу...

II

Айлана эди жел жауунда,
Айлана эди жел агъачда,
Айлана эди жел жагъада,
Айлана эди жел жоллада,
Мен да келе эдим жаяулай...

Алайлай...
Сёз-даулаш болдула адамла.
Бирле табындыла алтыннга,

Бирле табындыла акъылгъа...
Бирле, терлеп, сабан ордула,
Бирле сауут-саба алдыла.

Алайлай...
Кёп кенгеш этдиле адамла,
Бир-бирле изледиле алтын,
Бир-бирле изледиле акъыл.
Алтын излеген тапды алтын,
Акъыл излеген тапды акъыл.

Алтынлы ташайды къалагъа...
Акъыллы жанлады къаягъа.
Алтын төрге чыкъды къалада,
Акъыл ёрге чыкъды къаяда.

Алтын чырмау отну ышырды,
Акъыл жулдузлагъа учурду...
Ётдюле бир талай заманла,
Жер-жерде баш къуса сабанла,
Кече жел айланган жоллада
Мен да келе эдим жаяулай...

Кёп алтынны да бир этдиле,
Бир акъыл бёлюндю экиге.
Алтын суу ичдиле къамала,
Чыкъдыла ахшыла, аманла.
Иш этдиле аман акъылны –
От урушну аты айтылды.

Шууулдагъан жауун тохтады,
Шууулдагъан агъач тунтуйду,
Шууулдагъан черек таркъайды,
Манга тийген кюн да тутулду...

Ш

От урушну аты айтылды –
Биринчи кере топ атылды.
Эки къыйыры жерге жете,
Кёк, бюгюлюп, жыйылды желде,
Бар дуня жыйылды, жыялай.
Мен да келе эдим жаяулай...

От урушну аты айтылды,
Бир, эки деп, жюз топ атылды.

Къалмады жауундан тамычы,
Къуруду черекни хар ташы,
Чапыракъ къалмады агъачда,
Мен кесим да жолдан ажашдым.

Ажашды жауунну тауушу,
Ажашды черекни тауушу,
Ажашды агъачны тауушу...
Битеу дуня бирден ахтынды –
Бир, эки деп, минг топ атылды.

Жауун, булут отда къуруду,
Черекни хар ташы къаралды,
Кёгагъач болуп къалды кесеу,
Кюл болуп суурулдум кесим.

IV

Кёкню бла жерни арасы
Къалып къалды адам ауазсыз.
Мени кюлюмю алып, желле
Айланалла аумасыз жерде...

Энди керек туююлдю алтын,
Энди керек туююлдю акъыл,
Энди битеу дуня ууалды...
Алайлай... титиреп уяндым...

ТАШ БЕШИК

1. Жабалакъ

Бешик жыр айта эди ана,
Арбазда уа жабалакъ жауады.
Къонгур ийнек халжар аллында
Сютден тойгъан бузоун жалайды.
Арбазда шош жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана,
Куудушха уа жабалакъ жауады.
Аякъларын ашыкъмай ала,
Аппа къарт ёгюзлеге жанлайды.
Куудушха шош жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана,
Ныггышда уа жабалакъ жауады.
Къартла кенгеш этедиле, айхай,
Ким тырман эте, ким баш жулады.
Ныггышда шош жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана.
Арба жолгъа жабалакъ жауады.
Къош ёгюз шош атлайды алгъа.
Аппа гулоч таягъын жонады.
Арба жолгъа жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана,
Сырт талада жабалакъ жауады.
Аппа бек ырадыды анга –
Ол жерни бешик жырча жабады.
Сырт талада жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана.
Гебенлеге жабалакъ жауады.
Дуния бары ырахат кибик алай,
Аппа ёгюзлеге бичен салады.
Гебенлеге жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана.
Тау къоллагъа жабалакъ жауады.
Шош чыкъды жолгъа ёгюз арба.
Биягъы аппа кеси жаяуду.
Тау къоллагъа жабалакъ жауады.

Бешик жыр айта эди ана.
Халжар башха жабалакъ жауады –
Кём-кёк бичен агъарыр айда.
Аппа малларына аш жаяды...
Таулада шош жабалакъ жауады.

2. Жабалакъ – бешик жыр

Дунияда таш жаратылгъанлы,
Къыйынлыкъ кермегенча адам,
Жабалакъ къар жауа тургъаны
Алай шошду, ырахатды алай.

Ол бешик жыр болду да кьонду
Жагъагъа, агъачха, таулагъа.
Ананы да алайды кьолу
Къыйналып келген жаш таулугъа.

3. Ташла, агъачла да – жумушакъ

Бешик жырча, ырахат тебиретип,
Жабалакъ жумушатды терекни.
Ташланы жумушатды жабалакъ –
Бешик жырча, кьонуп жагъагъа.

Жабалакъ жумушатды къаяны,
Бурунгу къалауур къаланы,
Балтаны, къылкъыяр къаманы,
Кийиз къапда уучу къауалны.

Жумушатды жабышмакъ таякъны,
Чочуучу эшекни туягъын,
Уруучу бугъа мюйюзлени,
Жарылгъан бузну мюйюшлерин –
Барын да жумушатды жабалакъ,
Бешик жырча, ырахат жабалакъ.

4. Бешик жыр – акъ къанатлы

Айтылады бешикни жыры.
Бир жайгъанлай, жайса къанатын,
Сау жерни жабарыкъ къанатлы –
Сабийни жукъусуча, жылы
Айтылады бешикни жыры –

Сабийни ниетича, таза,
Сют кибик, чыммакъ-акъ къанатлы,
Сют кибик, тауушсуз къанатлы,
Таш бла тенг туугъанды тауда –
Сабийни ниетича, таза.

Айтылады ол бюгюн жерде,
Тюзледе, таулада, ташлада,
Туурада, не кезден ташада,
Айтылгъанды ол бурун, эртте,
Айтылады ол бюгюн жерде.

Ананы акъ сютюча халал –
Бешик жыр келгенди айтыла.
(Жаннетни эсгерип, ахтына,
Ал бурун айтхан болур Хауа) –
Ананы сютю кибик халал.

Дунияда жюрюген тилледе
Бешик жыр айтылды хар къайда,
Бек сыйлы ол болуп халкълада,
Бир-бир кёп ёмюрге тюбеди
Дунияда жюрюген тилледе.

Бешикге салып акъ ёшюнюн,
Анга къор этди бар ишлени.
Жашырып палахдан-залимден,
Жукъусун сакълады сабийни,
Бешикге салып акъ ёшюнюн.

Бешик жыр айтылды кышхыда,
Бу уллу дунияны жылыта,
Сабийни тюшлерин жангырта...
Адамла сууукъдан къачханда,
Бешик жыр айтылды кышхыда.

Айтылды туманлы кюзледе,
Кёкде тейри эшик ачдыра,
Бир сейир дунигъа ашыра,
Жарытып кёп мудах кёзлени,
Айтылды туманлы кюзледе.

Айтылды жазлада, жайлада –
Бешиги – аязы тауланы,
Тейри кылыч – бешик баулары,
Тёшеги – булутла, жай агъач –
Айтылды жазлада, жайлада...

5. Бешик жыр сабыр айтылады

Таулада жабалакъ къар жауады,
Акъ тауну ёмюрюча, – сабыр,
Гебен тартхан ёгюзлеча – сабыр...
Юйюмде бешик жыр жырланады.

Таулада жабалакъ къар жауады,
Аппаны ашыргъанча, сабыр,
Ёгюзню ышнырыча, сабыр...
Таулада бешик жыр жырланады.

Таулада жабалакъ къар жауады,
Тау анга тюбегенча, сабыр,
Ана бешик тебиретгенча, сабыр...
Дунияда бешик жыр жырланады.

Таулада жабалакъ къар жауады,
Ныгъышны къартларыча, сабыр,
Минг-минг жыл къатланырча, сабыр...
Хау, бешик жыр алай жырланады!

6. Бешик жыр – жулдуз шошлугъу

Бешик жыр жырланды хар къайда,
Анга чырмау болмай иш къаугъа...
Жырланды ол кече арада.
Тауукъ кычыра – танг аллында,
Эртген-ингир ийнек саугъанда –
Айтылып турду хар заманда!..

Ана айтды аны арбазда,
Къошха баргъан ёгюз арбада.
Айтды жаш-къушла дауурунда,
Гебен салкъынында – дырында.
Айтды юйде, айтды орамда,
Жер сюргенде, сабан оргъанда...

Хар бешик жыры уа ананы
Жюрегине жетди адамны,
Кече уа жетди жулдузлагъа,
Чыкъ тюшген кийик жол ызлагъа.

7. Бешик жыр – жер солууу

Бюгюн да бешик жыр айтылды
Тауланы ингир аязында,
Уллу кёкню учуп, акъырын
Къоннганча мени арбазыма...

Мен анда эшитеме кёк жазны,
Мен анда жетген кюзню эшитдим:
Ол жерни кеси кибик – жангы,
Ол жерни кеси кибик – эски.

Айтылгъанды ол таш дорбунда,
Къыртышбаш юйде да айтылды.
Тап жашау умут тас болгъанда,
Сабийде болду бар акъылы.

Жырланды ол мермер къалада,
Хауа къалада да айтылды...
Бешик жыр кёргюзтдю хар къайда
Ана сютю кибик акълыгъын.

8. Бешикле

Ол хауа къалада – нюр бешик,
Ол мермер къалада – бир бешик.
Ол жербаш тар юйде – минг бешик,
Ол деу таш дорбунда – минг бешик.

Нюр бешик кёк аршдан алынды,
Бир бешик да – сууукъ алтындан,
Минг бешик – ол къара къайындан,
Минг бешик да – кысыр къаядан...

Нюр бешикни туудурду акъыл,
Алтын бешикни — малкёз адам.
Ол минг агъач, минг таш бешикни
Халкъ туудурду, жашау бегитди...

9. Бешик жыр таш бешик тебиретди

Бешик жыр хауа къалада төрге ётдю,
Хауа къалада ма ол нюр бешик тебиретди,
Бешик жыр мермер къалада да тергелди –
Мермер къалада ол алтын бешик тебиретди.
Бешик жыр жербаш юйде бек тюз этди!
Жербаш юйде ол минг агъач бешик тебиретди.
Бешик жыр таш дорбунда сютлей төгюлдю –
Таш дорбунда да ол минг таш бешик тебиретди.

10. Бешикден тургъанла

Ол нюр бешикден
Файгъамбар турду,
Алтын бешикден фыргъауун турду,
Сабанчы турду агъач бешикден,
Сосурукъ турду таш бешикден!..

11. Бешик жыр жаралы болду

Ол сабанчыгъа айтылгъан бешик жыр,
Сютден къызгъан сабан болуп, жарыды,
Ол Сосурукъгъа айтылгъан бешик жыр,
От болуп, таш тыпырланы жылытды.

Ол файгъамбаргъа айтылгъан бешик жыр
Танг болду да, кёк хауагъа жайылды,
Ол фыргъаууннга айтылгъан бешик жыр,
Аны огъу тийип, болду жаралы...

Агъач бешик – минг сабанчы,
Бир таш бешик – минг Сосурукъ,
Нюр бешик – бир, бир файгъамбар.
Фыргъауун – жокъ, бешиги – бар...

12. Бешик жыргъа къол кётюргеннге кёк чартлап кюкюреди

Жаралы бешик жырла фыргъауунну
Жаны сау жаханымге быргъадыла.
Анга элия топ болуп атылды
Бешик жырны ана сютча акълыгъы...
Алай хар бешик жыр айтылгъан адам
Анасына туумайды алай аман...

Агъач бешик – минг сабанчы,
Бир таш бешик – минг Сосурукъ,
Нюр бешик – бир, бир файгъамбар.

Алагъа айтылгъан бешик жырланы
Сют акълыкълары, ана жылыулары
Къалыубаладан келдиле ариулай,
Ахырзаманнга да жетерле алай.

Жерде дайым айланганды сабанчы,
Сосурукъ – дайым тюзлюкню сыйлаучу.
Чал файгъамбар, жүрегин терслик кыйнай,
Жалан аяклары юзмезде кыанай,
Этеклерин чачакъ этдире желле,
Айланганды кьургъакълыкъ кысхан жерде,
Алай энди ол жокъду дейди адам —
Мен кьум аулакда суу излейме андан...

Агъач бешик – минг сабанчы,
Бир таш бешик – минг Сосурукъ,
Нюр бешик – бар, жокъ – файгъамбар.

13. Бешик жыр жаралы болмаз

Дуняда уа кепдю бешик жырланы
Жаралы этерге деп жаныгъанла...
Ала базгъан ол нюр бетли бешик – жокъ,
Файгъамбарда болгъан тюзюм, беклик жокъ...

Агъач бешик – минг сабанчы,
Бир таш бешик – минг Сосурукъ...

Алай а бешик жыр болмаз жаралы –
Акъ таулада сакъланыр сют жылыуу! –
Минг таш бешик!..

ГУРТУЛАНЫ Салих

КЪОНШУЛА

Романны экинчи бёлюмю

1

Къараса-къарамаса да, анча къыйынлыкъ бла келген жүрек ырахатлыкъны арбасы тешден кете тургъанын тыяргъа энди амал болмагъанын терен сезип, жүрегинде арсарлыкъ, тюнгиюлюлюк туууп, жанындан тойгъанча болуп, жашарыгъы да келмегенине Темирбий, кеси да билмей тургъанлай, элгенди. Айып этди кесине: «Урушдан кючден къутулуп, туугъан журтунгу кёрюрюнг къанат болгъанда, ол къанатларынг бирден ууалгъанда, кесинги нек ёлтюрмединг? Ау тюбюнде къалып, сени сакълап, суйген къызынг тиширыу ниязын харам этгенин билип тургъанлай, эсинг нек аумады?»

Да бузукъчула муратларына жете барадыла, арты не бла бошалыгъын айталмайдыла ансы. Муратларына жетедиле, бузгъандан башха муратлары жокъ эсе.

Не къырал къуараргъа дей болурла была быллай къарыулу, дунияны кесине къаратып, жер башыны халкъыны асламысы ышанып тургъан, тау кибик, къыралны бузуп?

«Билген Аллахды, – деди кеси кесине Темирбий, – болур быланы да бир акъыллары. Алай, бизни къыйыныбыз керексизге чыгып къалса боллукъду иш. Биз, хорламчыла, тэзюп тураллыкъ болурбузму да? Уллу Ата журт урушну отун-ёртенин да сынап, сау къалгъанла, къайда жашасала да, башха болмай, аскер къарындашлыкъны эски этерик туююдюле. Бир жерде кётюрюлселе, башхалары да тынгылап турургъа уялырла.

«Экеулен тюбеп, бир бирге: «Урушда болгъанмыса?» – деп сорса: «Хау!» – десе, туугъан къарындашлача болуп къаладыла. Ол къарындашлыкъгъа, шуёхлукъгъа, тенгликге бир тюрю чек салыргъа амал жокъду: ол шуёхлукъду, ол къарындашлыкъды солдатланы жүрек къанларын жоргъалатхан. Аны, жүрекни, жоргъасы юзюлгюнчю, ала бир бирни унутурукъ туююдюле».

Ол сагъышла бла, урушда душман титиреталмагъан жүрекле энди ишленгенни бузгъанлагъамы салсынла да бой, деген къоркъуулу оюм тентиретеди къарт солдатны.

Темирбий, сыртлыкъларын къалын агъач тумалагъан бийиклени, къызарта, жарытып бата баргъан кюннге эс буруп, сагъайып, кесини бир иги умуту тюпсюз долайгъа батып баргъанча кёрюнюп, къарап турады.

Ол, сыйлы Кюн, энди, тереклени чукуйларын мутхуз жарыта, агъачны башы бла аууп барады. «Къачан къайтырса, бу арт жыллада, батмай турурунгу суйгенден, хар батханынги кесимден бир зат къорагъанча кёреме, Кюнюм» деп, агъач артына бир тёнгерери къалгъан къан къызыл Кюнден кёзюн айыралмайды.

Кёзлерин бата баргъан кюнден ёргерек айырып, акъ жюн тебелеча сюзюлген булутланы этеклери тюртю бетли бола да, агъара баргъанларына эс бурду да, алагъа таза кёлюнден сукъланды. «Быланы башларында кюн батмайды, быланы башлары жарыгъанлай турадыла», деп ичинден кесине алай айтды.

Уллу юзмелтлеча, бир бирден керирекде тохтагъан ол акъ булутла, бирлери къозугъа ушай, бирси уа айыуну сыфатына кире, жанк-жанк, саз бет ала, барадыла, къызартып тургъан кюнню кючю таркъая, быланы саз бетли этип, агъачны башы бла ары сансыз аууп баргъанына да жүрек къыйын этеди Темирбий.

Кюнню батып баргъанына суйюп къарарыгъы келип тургъанына кеси да сейир этди: ишин этгенди – жерге жылыуун къызгъанмагъанды, кюнлюм бетлени жылытханы эртгенликге дери суумай турлугъуна ийнанып батып барады кюн, болдурулгъан Хорламны къыйматы дайым да ат белинде турлугъуна солдат ийнанганча.

Анга къууанган да этеди Темирбий, жаш жылларында эрттенге къууанганча.

Жылла адамны сынаулу этгенлерин биле эди, алай къарт да, этгенлерин энди билген кибик, кёзюн кюнню батыу къудуретинден айырмай, кёбюрек турлугъу келди.

Эсине тюшген жашлыгъынмы ашыра болур эди Темирбий батып баргъан кюн бла бирге?..

Темирбий, нек эсе да, ышарды. Кюнню ышарып ашырады.

Шаманладан къайтып келе, Темирбий, Шаманнга да жүрек къыйынын айтхан этгенликге, жаш адамлагъа къайгъы этгенден, кесини жаш заманыны юсю бла бу бата баргъан кюнде къартлыгъын да кёрюп къойду.

Хамангерийге тюберигин да къайдан билсин...

2

Атасы маллагъа болуп, юйге айдан-жылдан дегенлей, бир келиучюсю кесине тансыкъ этдиргенден, андан сора да, Залинаны тоюнда эки кюнню къалып, кесин сакълатханы ючюн башын жулур акъылда Лейля атасына тагъылып, ол жыйылыугъа баргъанына, анда жашланы орталарында болгъан эришликни кёргенине сокъуранып, ары барып, эссизлик этгенине ачыуланып, ашха-суугъа да терен батмай, китаплагъа къапланып, ингирге дери кесин анасына-атасына да тапдырмай турду.

«Жетген къызыны аз сылтауу болмайды аз жерчикде да бузулуп къалыргъа» деп, анасы Шамарыу, кесини башындан ётген халланы тергеп, къызына соруу-оруу бла артыкъ къатыла турмады.

Хамангерий да кеч жыйылды юйюне, элде дууагъа баралмай къалгъан жерлерине барыргъа, саусузланы сорургъа керек болуп. Саламбий бла да кечинди бир кесекле, къоншусуну къылыкъсызлыгъы ючюн кеси терс болгъан кибик. Сорду бек алгъа къызын, аны юйге ашырып, кеси уа Саламбий бла ушакъ этерге къалып.

– Не эсе да, башым ауруйду деп, тынчайыпды. – Шамарыу, Лейляны нек эсе да бузулуп тургъанын билдирмез ючюн, тиширыу акъылы женгип, ётюрюк айтды.

Лейля уа Залиналада болгъанын бир да унутмайды. Черимни айтханлары да. Жашланы жагъалашханлары аны къолуна Залинаны харкюнлюк жазылмаларын, тасха дефтерин, къолуна терк алдырды.

– Эриксенг, окъуй турусса, бир келгенинде келтирирсе. – Залина кесини жазылмаларын алай айтып бергенди. Жазылмаланы да къолуна алып, Лейля тёшегине кирди.

Жерар Филип и Николь Фуркад *От судьбы не уйдешь*

На балконе своей парижской квартиры они поселили пару голубей. Эти птицы символизировали идеальную любовь – чувство, которое объединяло Жерара и Николь на протяжении одиннадцати лет. Счастливые годы пролетели, как одно мгновение...

Адамны къолуна юйренирге ёч болуучу кёгюрчюн бек ышангылы, бек кертичи келечиси болады адамны; алгъын заманлада бир элден бир элге, жашны суюген къызына, къызыны да суюген жашына къагъытла ийип да тургъандыла кёгюрчюнледен; къарылгъач чорбатында уя къургъан юйюр да мамырлы, далил юйюр болгъаныны белгисиди, деп Шамарыу къызына айтыучу хапарчыкъ эсине келип къалды Лейляны былайчыкъда.

Почти сто лет назад в одном из особняков в Каннах молодая красивая женщина заперла дверь и разложила карты Таро. Как опытная предсказательница, она знала: нельзя гадать на себя, но не могла сдержаться. В этот раз карты поразили ее. Старшие арканы предрекли появление на свет сына, а младшие рассказали о его необыкновенной судьбе. Ему суждено будет стать ангелом, прославиться на весь мир, но сгорит он быстро, словно спичка. Только большая любовь сможет вернуть его на верный путь и продлить жизнь.

Былайда да Лейля Черимни суюгени алай кючлю болуп, ол да бир палахха тюшюп, ол палахдан а аны, Лейляны, суюмеклиги, бир тюрлю дармансыз-дарысыз, къутхарырча кюч алырмы, экен, деген акъылгъа кетип къалдыла сагъышлары.

Ангел родился

Мари взглянула на колыбель, в которой мирно посапывал малыш. Нет, речь в раскладе шла не о Жане. Неужели после таких сложных

родов, подорвавших ее здоровье, у нее будет второй ребенок? Тайна раскрылась неделю спустя, когда из-за очередного недомогания был вызван доктор. Его слова потрясли Мари: она беременна, но в ее состоянии рожать категорически запрещено.

Муж Мари, богатый рантье Марсель Филип, заявил, что у него уже есть наследник и второго ребенка он не хочет. Мари была в замешательстве. А как же ангел?..

После бессонной ночи она приняла решение: рожать, чего бы это ей ни стоило.

Роды были сложными, а появившийся на свет младенец сразу перестал дышать, его сердце остановилось. Обессиленная Мари умоляла доктора спасти сына, и тот начал делать искусственное дыхание, мало надеясь на успех. Ребенок выжил просто чудом. Он был необыкновенно красивым, но худым и болезненным. Его назвали Жераром. Пройдет двадцать лет, и слава об этом юноше с лицом ангела разнесется по всей Франции, а затем по Европе и миру. Часть предсказания сбудется – он станет известным актером.

Скрыться от всех

Маленький домик в живописной долине Пиренеев казался настоящим раем. Он словно не знал, что за окном шел тяжелый 1946 год, никогда не слышал о Второй мировой войне, и единственной его заботой было оберегать покой своих жильцов. Сюда в середине весны приятель привез истощенного морально и физически Жерара Филипа. Молодой актер уже сыграл свои знаменитые роли в спектаклях «Содом и Гоморра», «Федериго» и «Калигула». Последняя работа серьезно пошатнула его психическое равновесие: он всегда вживался в своих героев, и роль сумасшедшего императора чуть не довела его до самоубийства. Пришлось сбежать от всего мира и взять тайм-аут. Жерар надеялся, что в этом уютном поместье он найдет убежище и сможет зализать раны.

Встречать приятелей вышла хозяйка дома, молодая приветливая шатенка. Она была стройна и элегантна, но красивой назвать ее было нельзя. Не чета тем шикарным актрисам и молоденьким поклонницам, с которыми направо и налево крутил романы 23-летний актер. По Парижу давно ходили слухи, что хорошенький Жерар, несмотря на свой возраст, уже жутко развращен. Его первым любовником будто бы был сам Жан Кокто - знаменитый писатель и кинорежиссер, приобщивший Жерара к искусству не только драматургии, но и всестороннего наслаждения жизнью. Запретные удовольствия и привлекали, и тяготили Жерара: слабое здоровье не выдерживало ночных разгулов и возлияний. Однажды, когда мать Жерара заметила одной из его актрис-партнерш и любовниц, что они могли бы составить красивую пару, услышала шокирующий ответ: «Ваш сын – чудовище!» А лучший друг Жак Сигур писал Жерару: «Борись со своим эгоизмом и сухостью. Ты можешь излечиться, но действовать надо сейчас. Кем ты хочешь

стать – ангелом или бесом? Думаешь, можно быть глубоким и искренним актером, когда в груди у тебя кусок мрамора?..»

Вторая мама

Как ни странно, порочная слава Жерара Филипа никак не интересовала Николь Фуркад. Она была женщиной серьезной и не увлекалась популярными фильмами. Ей было 28 лет, она занималась журналистикой и документальным кино, общалась с видными деятелями науки и имела необычное для женщины хобби – увлекалась китаеведением. Николь обладала решительным характером и несгибаемой силой воли: даже прошла пешком на верблюдах знаменитый Великий шелковый путь из Китая в Индию. Одна из образованнейших женщин эпохи, она обожала своего мужа, ученого и дипломата Франсуа Фуркада. А в свободное от написания книг и сценариев время занималась воспитанием десятилетнего сына Алена.

Друг Жерара трудился над написанием романа, и Николь предложила актеру занять свой досуг прогулками по Пиренеям. Вместе они бродили по горной местности, любовались живописными видами и разговаривали обо всем на свете. Жерар не понимал: то ли горный воздух вскружил ему голову, то ли он был пьян от любви. Но он больше не представлял своей жизни без этих прогулок и своей очаровательной спутницы. Ему вдруг стало нравиться в ней все: глубокий взгляд карих глаз, непослушные черные волосы, которые время от времени спадали на ее лицо, звук мелодичного голоса, неторопливые жесты. Николь казалась ему не просто красивой, а родной, незаменимой, желанной, единственной... Долгими вечерами под звук потрескивавших в камине поленьев они читали классические романы. Жерар сидел на полу, прижавшись головой к креслу, в котором устроилась Николь. Рядом полулежал ее сын Ален. Эти сцены напомнили Жерару детство, когда они с братом слушали рассказы матери. Как он скучал по тем временам!

Внезапно Жерар понял, что рядом с Николь ему так же тепло и уютно, как с обожаемой им матерью. Иллюзию поддерживало и внешнее сходство двух женщин. Позже, когда Николь станет официальной женой Жерара, его мать придет в ужас от того, как ее мальчик обращался к супруге: «Жеже устал!», «Жеже хочет спать», «Жеже проголодался!». Но, вспоминая давнее предсказание карт, Мари Филип радовалась, что ее сын нашел свою любовь и пошел правильной дорогой. Быть может, Николь спасет его от гибели? Материнское сердце жило надеждами, которым не суждено было сбыться. Судьба подарит Жерару всего лишь одиннадцать счастливых лет, зато проживет он их рядом с единственной, самой любимой женщиной на земле.

Встреча с чудом

Жерару нравилось то, что Николь была не актрисой, а журналисткой и не имела отношения к парижской богеме. Они были такие разные, но понимали друг друга с полуслова. Удивительно, но строгая и замкнутая Николь так же быстро расположилась к своему гостю.

Она видела в нем не только красивое лицо, но и его прекрасную тонкую душу. Позже о начале их отношений она напишет: мы предчувствовали, что «наша любовь откроет перед нами неограниченные возможности созидания: у нас будут дети, работа, друзья, дом, и, может быть, мы даже поможем сделать мир лучше».

* * *

«Муну китапдан нек жазып алгъан болур Залина. Манга окъургъа да нек берди? Эриксенг окъуй турусса деп.

Былайда мен ангылагъан болду: суймекликни урходугу бир жүрекден бирси жүрекке кёчюп, орналып от тиргизип къалыр ючюн жол излеп къыйналмайды. Ол, жол, кесин тапдырып къояды, от жууукълашханлай, къабынып къалгъан мамукъ кибик.

Аны излей эди эсе Залина, мен алайын ангыладым. Ол урходукну бир жүеркден бир жүрекке жүрютүп айланган да кеси болуп.

Николь биринчи тюбегенлеринден сора жазгъанды Жераргъа: «Мы предчувствовали, что наша любовь приоткроет перед нами неограниченные возможности созидания, у нас будут дети, работа, друзья, дом, и, может быть, мы даже поможем сделать мир лучше».

Никольну эри барды, юйюрлюдю. Жерар башына бошду. (Намысдан, адетден адам башына бош бола эсе...)

Николь суйюп къалгъанды Жерарны (Алайдамы болады?).

Жерар да ёледи аны, Николь, ючюн.

Да, Чингиз Айтматовну Асели бла Данияры уа! Болады, экен, жашауда алай да.

Алай мени ишим башхады: Черим да бошду башына, мен да бошма. Шамайны бла Хамайны умутларын санамасам.

Саламбийни бла Хамбалийни, суймекликлери бар эсе да, бир бирге эришликлери тунчукдургъан адамлыкъларын эсге алмасам.

Шамай бла Хамайгы этген умутлары кюнню кёзюн жапхан жауун булутлай болуп турады мени къадарымы жолунда.

Жангыла уа болурмамы?

Женгиллиг а эте болурмамы?

Ата, ана сабийине аманлыкъмы излерикиди. Алай суйген жүрекке кишен салыннганды неда тыйгъыч табылгъанды деп билмейме мен.

Хар сёзю да бал къалач кибик кёрюннген Черимни жашлыкъ муратын къалай малтайым? Ол а адам туйюлмюдю. Ахыр ауалда мени башха юй сакълай эсе, аллыма келген ашымы харам этген болмаймамы, аны муратыны боюнун кесем? Къабартылыды деп...

Суймекликни уа боламыды да миллети!

Ол билген – адамны жүреги –

Никольну бла Жерарны жүреклерича.

Джамияны бла Даниярны жүреклерича.

Автандилни бла Тинатинни жүреклерича.

Тариэльни бла Нестанны жүреклерича.

Сахупжамалны бла Бузжигитни жүреклерича.

Мени жүрегим да ичер сууун излейди. Мен анга аны тапдырыгъа суюме. Шамай а этмегенмиди да алай?!

Мен ангылагъан бир зат барды: ол аурууду. Сыйлы ауруу. Бир жаш адамгъа жукъмай къалмагъан. Бошданмы жазгъанды да поэт:

*Таугъа жайылгъан – тангны аууду,
Жанымы ахы чабады ары.
Сюймеклик ауруу сыйлы аурууду,
Аны сынагъанны кюнню да ариу.*

*Жай кюнню жерге – кючдю, къарыуду,
Жылыу къакъгъанды арбазгъа, юйге.
Сюймеклик ауруу къыйын аурууду,
Хар адам андан аурургъа суйген.*

*Сериуюн аяз, букъу сууурмай,
Ойнай, ойнакълай тюбейди санга.
Сюймеклик ауруу татлы аурууду –
Жаны барлагъа къудурет саугъа.*

*Жолну бегитген бийик бурууду,
Жолун юзмейди анга жолукъгъан.
Сюймеклик ауруу жукъгъан аурууду,
Къызгъа, жашха да бир кибик жукъгъан.*

*Тауну къар жюгю кемсиз ауурду,
Сейир этеди тегерек-тийре.
Сюймеклик ауруу кючлю аурууду,
Къарт жүрекге да акъ атны берген.*

Черим а терсмиди, халкъындан тапмагъанча, мени суйгени ючюн? Анга уа ариу айтырламы, ол чакъыргъан жары барып, бир юйюр къура-сакъ? Керти эсе суйгени...

Бизге ол нияз, мени жаш жүрегими жукъну сезер онгу бар эсе, кюнню жылыуу бла, айны да салкъын жарыгъы бла кекледен эннгенди.

Не иши барды суймекликни Уллу юйню аллында майдан бла.

«Дунияны тюрлендирирге болушургъа боллукъбуз» – Никольну ол сёзлеринде болгъан магъана бизге да кекден тюшдю, баям, изим болуп, деп келеди келюме: суймеклик жарашдырыгъа боллукъду эришлени. Майдандагъыланы да.

Бусагъатда заман алайгъа келип къалгъанды: Темирни, Шаманны, тап, аладан жаш мени атам Хамайны да заманлары кючюн тас этгенди: заманны да болады да къартайгъаны. Адамныча. Кеси кесин жүрюталмагъан. Кеси кесине къараялмагъан.

Уллу кыралны оюлгъаныны юсюнден Черим бла Лейля бир тюбегенлеринде, «Восток» кинотетатрны къатында ашханачыкъда морожна ашай, жарсып, аллай оюмла айта эдиле: «Заман кеси келтириб а кьойгъан болурму бугъей башына коммунизмни ышанларын? Заман кеси кечиндиралмай. Заман да къартаяды» дегени ол болурму эди Черимни?

Лейляны ол сёзле эсине келселе, бир бири бла ахырыда байламлы болмагъан оюмлагъа кетип да къалады.

Нек?

Кеси кесине сорады Лейля: жаш адамланы жашауларын да, суюмекликча, сыйлы нюзюрню да политика, жамлап, малтап, шылдым этиб а бара болурму? Аллах сакъласын. Алай болса уа, къудуретни сыйын намысха тенг этген суюмекликни жылыуун буз къапха тюшгеннге сана.

Ол тюбегенлеринде Уллу Ата журт урушну ветеранларын да сагъындыла бир бирни суюген ол эки да жаш адам. Бири – айрахчы. Бири – хахим. Бири – Черим. Бирси уа – Лейля.

Айрахчы: – Урушну ветеранларыны хар не кереклерин да тынгылы жалчытыргъа, аланы болумларын, барып, кёрюп, билип туругъа. Отунларын, сууларын кем этмезге. Фатарлары хар бирини да болсун. Элдегилеге юйле ишленсинле. Дарманлары тапдырылсын.

Ма быллай оноула этиле турадыла кыралыбызда. Этилген а бир зат да этилмейди. Бизде жангыз да бир адамчыкъ къалгъанды ветеранладан. Ол да арбазындан ары чыгъалмайды. Асламында төшекди. Анга кёпму керекди: ариу сёз, кыйынын тергеу.

Хахим: – Бизде уа экеулен боладыла – Темирбий бла Шаман. Шаман, харип, къайдаладан бери да төшекди. Темирбий аягъы юсюндеди. Ол себепден ветеранланы юслеринден сёз баргъан жерде аны атын айтмай кьоймайды Темирбий. Ушколда болсун, жамауат бла тюбешиуде болсун – ол сёзюн Шаманны аты бла башлайды. Атам айтады бирде: Темирбий патриотизм деп къуруда жарсыгъанлай турады: къайдан чыгъарыкъды патриот – пионеринг жокъ, комсомолунг жокъ, партианг да жокъну орунунда.

Адам акъылбалыкъ болгъандан сора патриот нек туююлсе деп соргъандан не магъана.

Айрахчы: – Тюз айтады. Мени къолумдан келсе, мен бек алгъа сабийлени, жаш адамланы туугъан журтну, ата ташны сюерге юйретиуден башлар эдим жашауларын.

Хахим: – Атала, анала уа? Билемисе, манга Темирбий не айтханды бирде? Урушда къанларын, жанларын аямай сермешгенлени юйюрлерин окъуна кёчюргенлеринде, туугъан жерлеринден бир тюрлю терсликлер болмай тургъанлай, ала, солдатла, кыралны сёкмегендиле, аманламагъандыла. Кеслерини орталарында жарсыгъан, ёкюннген, апчыгъан, ачыгъан этгендиле, башхаланы къатларында уа кыралгъа аман жанындан ауузларын ачмагъандыла. Темирбий алай айтыгучуду хар заманда.

Айрахчы: – Аталагъа, аналагъа иш берирге керекди билимлерине, онгларына, сынауларына кёре, эгечим. Ала иш амалтын эл тюбюне жай-

ылып, юйде уа ким турсун. Ким къарасын сабийлеге? Къабартылыланы да, малкъарлыланы да эки этип жартылары тышындадыла.

Хаким: – Черимни «эгечим» дегенине сейир этип, ангылагъан да этмей, кесине уа жукъ да айтмай: – Закончу сен. Хамай айтычуду: «Бизни заманыбызда ишлемегеннге тунеядец деп, тутмакыгъа ата эдиле» деп.

Айрахчы: – Мен да эшитгенме аллай хапарны. Бюгюн киши сормайды кишиге, не ишлейсе, деп. «Къайдаса?» деп къояды.

Хаким: – Сени барды да ишинг. Сен тапханса да иш, университет «ары бар», «бери кел» демегенликге.

Айрахчы: – Ма ол мешинаны иеси, Горький орамдан «Восток» кинотеатрны онг жанына кирип, Черим салгъан, Лейля да тенг къызлары бла кёп кере минген къара «Мерседесни» кёргюзтдю, къурагъанды мени ишими. Эки къарындашдан туугъанбыз. Бизнесменди. Менден таматаракъды, алай кесин бир да кётюрмейди. Олид аты уа. Къолу къуру туююдю. Фермерди да, ишлеген дегенде уа – кечеси, кюню жокъду. Заманга кесин терк жарашдырып къойгъанды. Мында, Нальчикде тюкенчиги да бар.

Хаким: «Тюкенчиги да бар» дегенде Черим, Лейляны кёз туура сына Хамбалийни тюкен ишлейме деп этип айланганлары келип къалды: – Тохта, мешина сеники туююдю да-а!

Айрахчы: – Къайдан боллукъду меники. Жашай барсакъ, бир зат мажарырбыз. Къайда манга алыкъа аллай къолай.

Хаким: Мешина аныкы болмагъанына ичинден ыразы окъуна бола: – Да, ол да къурулай тапхан болмаз бу ишинги, бир затчыкъла «жалатхан» болур.

Айрахчы: – Алайсыз болмайды бюгюн.

Хаким: – Да сен да алгъан да этерик болурса, берген да этерик болурса. Экиге айланган къарындашын алай эте эсе.

Айрахчы: – Угъа-а-ай, – Черим сёзюн созуп ийди, башын да булгъап, – Зауур, атамы къарындашы, мени Олидден башха этмейди. Мен атамдан экижыллыкълай къалгъанма. Афганистанда ёлтюргендиле мени атамы. Жангызма анамда. Къайда манга мешина...

Лейля (бек сейир этди Черимни ол жангы хапарына – атасыз ёсенине, анасыны жангызы болгъанына. Залина айтхан бир этген эди, алай сёз орамына айтханга санап къойгъанды Лейля, эс бурмай, ансы). Ол сёзлерин жаш жүрексинип айтханына жазыкъсынып, Лейля хапарны башхагъа бурургъа кюрешди: – Да, сени ишинг алайды – ол бергенлени бла алгъанланы башларын ачып, терсликлерине жолукъдуруу. Сора кесинги да аллай «узатыу» бла салдыла эсе ишге, биреуню уа терслигине не айталлыкъса...

Айрахчы: (кёп турду, башын да энишге ийип, терен сагъышха батып, айтырыгъын тинтип-сюзюп кюрешгенча): – Къыраллыкъ алайгъа таянып къалды сора уа... Зауур да айтычуду алгъын къалай болгъанын. Мен кесим жангыз, аппа-алайлай шайтан желге айланып, болгъан кирни суууруп, кёкге алып кетип, киши бир ташчыгъын да тапмазча долайгъа

чачалсам окъуна, не эталлыкъма? Мен аллыкъ да туююлме. Берлик да туююлме. Манга байлыкъ керек туююлдю. Жангыз анам сабий садда ишлеп ёсдюргенди мени.

«Сабий саддагыла не жау керекли, не эт керекли болмайдыла, сабийленикилени урлап жетишдиредиле кеси кереклерине», деп да кёп айтадыла. Мени анам бир кампет кийирмегенди сабий саддан юйюбюзге.

Мен жолда табып келтирген зат болса да: «Кимники болгъанын билмей эсенг, тюз тапхан жеринге элтип сал» деп, тышындан юйюбюзге бир зат кийирирге къоймагъанды. Бир да къуруса да, кесим алмай турсам окъуна, ол да хайыр туююлмюдю къыралгъа. Мени жангыз бир байлыгъым барды. Сенсе ол байлыгъым. Сен манга келип, экибиз бир юйюр къураарыгъыбызгъа ийнанып айта турама алай. Сен туююл эсенг, мен юйюр да къураарыкъ туююлме, юй да излерик туююлме. Анга ийнан.

Ол кезиуде Ленин орамны сибирип, жол жанларына къысылып бугъунган букъучукъланы сууруп, жан-жанына элей, жаяу желчик хылилик эте башлагъанына эс бурду Черим. Жаралы мамурашчыкъча, иничке тартып сынсый, ол желчик букъуну ёрге алып да кетеди. Жёге тереклени чапыракълары чюйре-чюйре айланып, бир бирлеринден айырылыргъа суюмеген жаны барлача, бутакъла, къаймише, бюгюле, ийиле, бир бирлерине къысылыргъа кюрешгенча кёрюндюле.

Жауун аллы аязгъа ушатдыла Лейлялары ол халны: кёк да, къоргъашин бетли бола, къарала барады, огъарыладан темир жол вокзал таба ургъан жел, булутланы да, къайдан эсе да келтирип, энишге-энишге ашырады.

Бир заманда уллу-уллу тамычылы, жерни къатылыгъын сынап кёргенча, бирем-бирем «дап-дап-дап» деп, адамланы жаяу жолчукъларына тюше башладыла да, ашхананы жерге жетген уллу терезелеринден адамла къайсы къайры болса, бугъунургъа ашыкъдыла.

Лейлялары ашыкъмайдыла: медучилище узакъ туююл, арбазда машина сакълап. Ол себепден, тышындагы адамланы адыргыларына къарайдыла да, алагъа къалай болушсун адам дегенча, бир бирлерине къарап, олтурадыла. Аланы жүреклеридиле ол кезиуде ушакъ нёгерле. Ол адамланы бу ашхананы ичине къачып кирмегенлери сейир туююлмюдю.

Черимни ахыргы сёзлери Лейляны бетине тюртю суу къуйгъанды. Морожна ашай тургъан къашыгъы, тунукъ таууш этип, столгъа тюшдю къолундан. Ким эсе да аякъ тюплеринден дыгъыл этгенча, ол дыгъыл а балтырларына жылы суу болуп жайылгъанча, кеси ёмюрюнде сезмеген бир тюрлюле болду.

Эшикде жауунну къуюп башлагъаны окъуна тайдыралмады ол хычуун сезиминден.

– Мени университетим арлакъдады. Билесе. Алай, эрттен сайын университетге барыр заманыма алгъа былайгъа келип, къайсындан болса да, биринден а къарар да тышына деп, общежитигизни терезелерине кёз тигип, сени къарамым бла излеп, кёрмегенден сора жанымы сизде, училищеде, къоюп, кесим окъууума алай кетип тургъанма. Анча жыл-

ны. Тюзюн айтайым, энди санга айтмасам, кимиме айтырыкъма: университетни бошагъаныма къууанган да этмегенме бек, ишге орналып къалгъаныма да – бир кюнейге болса да, сени элтип кете эдиле узакъгъа. Залинагъа келген сытау бла келип, сени кёре турургъа амалым да бар эди. Алай, ийнан, айып этсенг да, айтайым: ол мени эгечим болгъанлыкъгъа, битеу ишим да аны юсю бла битеригине арсарсыз эсем да, сени анга да къызгъанганма.

Хар келгеним сайын а (ол кезиучюкде аланы къатларында столчукъгъа бир бийик, уллу санлы жаш адам, жаууннга жибиген чачы да чырпаланып, къолунда да бир тюймели папкасы бла келип олтурду, абери алады деп эсленмеди: Лейляны анга аркъасы бурулупду. Черим эследи ол жашны ала таба сынчылап къарагъанын, алай эс бурмады (жауундан къачып киргенди, баям) былайгъа, мен кесин танымагъан атам сени къолунгдан тутуп: «Черим, ма бу мени келинимди, нек тутаса муну анча жылыны мында» деп, аллыма чыгып келликча кёрюнюп тургъанды. Нек эсе да, аллай сезим, къайда, Залина сени бла танышдыргъандан сора кёп да турмай бир тюш кёрген эдим да, ол эсимден кетмегенден туююл эсе, жанымы ырахат этип турады. Санга ышандырып. Мен окъуууму бошадым, ишлеп турама. Ишге къалай илингеними жолун къояйыкъ, ол – башхады. Сен да ма бошадынг бир айдан, санга да табарбыз иш. Мени насыбым да, ырысхым да сенсе энди. Къанат битдирип, кёкге учурсала да, сенсиз манга эркин кёк да миндеу туююлдо.

– Да, Керим (Лейля Черимни атын таучагъа буруп, аны таныгъанлы биринчи кере айтды), мен да суююп тюбейме санга, кесим суююп келгенме ма бери да. Кишиге къошмайма сени, Керим. Къошарыкъ да туююлме жаным сауда. Общежит къатына сени хар келгенинги да кёрюп тургъанма терезеден, алай, сен кёрюп иш къоярса деп, артхаракъ туруп. Алай къача эдим къарамынгдан артха, бир-бирледе сени аякъ бурунларыма туруп, боюнуму созуп, кёрюп да тургъанма.

Мени кёрюрге излегининги билсем а, кесим да чыгъа туруп эдим аллынга. Алай, юч къатлы мекамда аз терезе жокъду, къайсына къарагъанынгы къайдан билейим, башханы излей эсенг эди уа. Мен тюз сен келиучю заманчыкъгъа сенден алгъаракъ окъуна терезеге битип, ичимден а: «Ийсагъан, ол мени излеген болса эди» деп да айтып тургъанма кеси кесиме.

Манга эр киши адам болуп, жүрегиме жетерча ингил сёзле бла, ариу къууум бла, умутунгу ал сёзлерингден окъуна ангылатып сёлешген сен биринчисе.

Биринчи...

Биринчи уа неден да багъалыды, неден да кючлюдю, артда жашауунгда неге да тюбе, эсингден кетмей туурлугъ а ма ол биринчиди.

Лейля ич тасхасы, атылыкъ каполлай, тыкъ болуп, эрттеден тура эди да, тёкдю былайда тышына – суюген жашыны жүрегине, жанына, буйрукъдан къутулмам дегенча, толу ышанып.

«Къызгъа тийишлимиди алай ачылыргъа бир аз да жалындырмай» деген акъыл а эсин аудуругъа жетдире. Къызара, бише, гебенек хауа чыракъны тегерегинде кирпилдегенча, жүреги ууакъ-ууакъ, терк-терк ура. Анча сёзню айта туруп, бетин жерден ёрге алмады, таланган. Ол «Биринчиди» деген сёзню айтхандан сора кётюрдю ёрге башын, алгъа къарамын ашханадагъылагъа айландыра келип, Черимни (Керимни) мылы кёзлеринде тохтап къалды.

Къарамын тегерекдегилеге къарап чыкъгъанлыкъа, бир аламаты – ол Черим эслеген жашны эслемеди Лейля. «Сюйген адам кёрюрге сюймегенин, кёзюн чыгъара турса да, кёрмейди» ансы Шамарыу бир заманлада Лейлягъа айтхан сёзлени къайтарды кеси кесине.

– Жанымы къыйыры, нюрюм, нюзюрюм, ниязым, буйругъум. – Керимни, тамагъында бир зат тохтап къалгъанча, ёню къарыгъа, ауазы, тышында терек чапырагъы ол аязда нек къалтырасын алай, къалтырай-абына, эки къолун столну юсю бла узатып, Лейляны онг къолун акъырынчыкъ, иринге тийгенча, сылап, бёдене балачыкъныча, ууучуна къысды. Аны къолуну жылыуу къанына сингнгенча кёрюндю Черимге, ол Керим дегени да кёкюрек къангасын жылыта.

– Бош къысаса къолунгу, керексизге къалтырайды ёнюнг, анга иш хазырды ёз элинде, десем да – элибизде. Насыбынгы башха жерде изле, иги жаш. Сени атанг угъай, кесини атасы къолундан тутуп, бир эшикден чыгып, арбазындан да чыкъмай, экинчи эшикге кийирип къоярыкъ эсе да билмейсе.

Ол Черим эслеген жаш Хамбалий эди. Тынгылай кетип, арсарсыз туруп келип, алай айтды.

Черимге да, тюзю, кёп керек туююл эди: жанды, чочуду, Лейляны къолун жиберип, секирип ёрге турду.

Алай тыйды кесин.

Башы тегерек айлана эди ол кезиучюкде Лейляны жүрек жылыундан. Ёшюн хуржунунда кероуху да барды – айрахчы туююлмюдю да. Алай аны эсине да келмеди ол.

Лейляны ахы кетди. Эрлай артха бурулургъа да болмады. Агуман болуп, ким болур, экен, деп, куююп, бишип, тили тутулургъа жетип, алгъа Черимни бетине къарады.

Бети кетипди аны. Чыммакъ. Къыйналып къопду ёрге Лейля да шинтикден. Къолунда морожна ашай тургъан чай къашыгъы. Бурулду артха...

Хамбалий?..

Бир такъыйкъагъа къоркъуннганы чёкдю. Алай бир эллиси, андан озуб а – къоншусу, былайда кёргенине уялды, буюкъду, жунчуду.

– Къайгъы этме, Лейля. – Черим Лейляны инбашына къолун, сылагъан этгенча, азчыкъ тийирип, сабырландырды.

– Бу мени къоншумду. Арбазыбыз бирди. Мен сабий заманда бешигими окъуна тебиретген хапарын айтыучуду анам... – Лейля, тюзю, нек айтханын да билмей, алай айтды, араны жумушатыр ючюн.

– «Экеу болгъан жерге барма, ючеу болгъан жерден къалма» деп эшитгенмисе сен? – Черим, ачыуланнганы ауазындан билине, башын алгъасындырып, бир къолу хуржунунда, бир къолу стол юсюнде, жарты сюелгенлей, бетине сур къарады.

– Лейля мени къоншумду. Мени адамымды. – Хамбалий керти да ие болурданды Лейлягъа.

– Сени адамынг дегенинг? – Черим къолун столдан айырып, ёрге сюелди.

– Эшитемисе айта тургъанын? Мен бешигин тебиретгенме муну. Къолумда ёсдюргенме. – Хамбалий, ёнюн кётюрюп, эки къол аязын бирге къошуп, башын энишге ийип, бугъаланып, алгъа урду кесин.

Черимни тепмеди бир тюгю.

– Бек иги этгенсе, сау бол! Бек иги кыыз ёсдюргенсе. Таныдым. – Черим да ёнюн кётюрюп башлады, сёлешгенинде масхарасы да эсленеди энди. – Былайда биз сёлеше турабыз, не ишинг барды да, келип, ортагъа сугьулургъа?

– Аны иши жокъду бир танымагъан адамы бла сёлеширге. Таулу кыыз алай этмейди. Ушамайды ол. Мен борчлума къоншу адетинде, бешигин тебиретгеним ючюн, бир эллиси да болгъаным себепли аны терслигин кёзюне тутаргъа. Аман кёзден, керексиз сёзден да сакъларгъа.

– Хамбалий да артха турурча кёрюнмейди. Къатыдан къаты сёлеширге кюрешеди.

Алай Черим да жумушарыкъ туююлду. Ол шарт кёрюнеди. Туююшюу эсе – туююшюрге, жагъалашыу эсе – жагъалашыргъа. Алайда ёлюп къаллыкъ эсе да, суюген кызы къарап тургъанлай, бир затдан да артха турлукъ туююлду. Эр кишини адетинде турургъа къастланыпды.

– Сен дорбундан эндими чыкыгъанса? Жыйырма биринчи жюзжыллыкъ болгъанын билмеймисе? – Черим да сёзню тереннге кетеригин биле тургъанлай, ахыры не бла бошаллыгъын кёрюрге суюдю.

– Мен да билеме бир затла. Мен да билеме сени тенгли бир. Юйретме. Алай миллет адетни бузулурун суюмейме. Тёзерик туююлме аллай ишге. Адетни бузгъаннга.

– Хамбалий кесини билимлигин, дуниядан, замандан да ангылауу болгъанын кёрюзтюрден болду.

– Да, кыыз – эрге баргъан, жаш да – къатын алгъан, ариу юйюр къурагъан – ол а ариу миллет адет туююлмюдю, ы-ы? – Черимни къаны кызыпды.

Лейля, бир сёз да къошмай, столдан бир жанынаракъ туруп, агуман болуп сюеледи. Алагъа дери мында олтургъан бир жаш бла кыыз да алагъа аралып.

Элде хапарым чыгъады энди деп, ичинде жаны жокъду Лейляны. Минг кере сокъуранды ол бир ненча такъыйкъаны ичинде, бюгюн Черимни айтханын этип, былайгъа, медучилищеден эки атлам жерге, морожна ашаргъа келгенине. Алай ёч болмаучу эди морожнагъа. Аны Черимни айтханын этерге бойсундургъан затха уа бир киши да, бир зат

да абери эталмазлыгъын, кишенлеялмазлыгъын Лейля бек уста биледи. Алай кесин ашайды, жыртады ачыудан.

– Аны да барды жолу, жоругъу, адети. – Хамбалий ачыкъдан айтырыгъын ичинде тутуп, акъыл юйретирге кюрешгенча кёрюндю Черимге. Черим таматаракъды. Университетни бошагъанды. Ишлеп окъуна турады. Алай Хамбалий къызгъанды да, кёзюне бир зат да кёрюнмейди.

– Ол жолну, ол жорукъну, ол адетни сенден кем билгенни сал бла чыгъарсынла былайдан. Экибизни былайда ёрелешгенибиз, сен бла мен, таулу жаш бла къабартылы жаш, сёз болгъаннга угъай, миллетлени орталарында, не айтханларын бла не этгенлерин билмеген эсирикле, демократияны, орамда сабийле топну къуугъанча, бир затха санагъан бир тёрт-беш адам, къыздырып тургъан къаугъаны къабындырып, ёртен салып къоярыгъындан хапарынг бармыды сени? Эки алкаш, аракъыны бирге, ичип угъай, ашап, бир бирлерин ёлтюргенлерин, кёресе къайры чыгъарып тургъанларын. Политика. Башында танкынг бар эсе, ангыларса. Угъаймыды, иги жаш, халкъны юсюбюзге къаратып турма да, жолунга бар. Къызны, ол сен бешигин тебиретген къызны, намысы мени боюнумдады. Мени бу къызгъа сёлешгеним бла ойнама сен. Мен кесими ёлтюртюрюкме, капегиме да кёрмей, бу жаным-кёзюм ючюн. Тюзюнлей бетден-бетге жукъ эталлыкъ туююлсе. Сен, баям, алайчыкъдан, Черим бармагъы бла Уллу юй табаны кёргюзтдю, келе болурса. – Жашыртын этсенг да, андан да къоркъмайма, миллет чюйреликле туудуругъа кюрешгенлеге дарман болмазча этерге кюреш. Бар, этерингден къалма. Суйген кызы ючюн жан берген бир мен туююлме. Аяма этеринги... – Черим ол узун сёзюн алай бла бошап, бир жанында, абызырап, кымсыз сюелген Лейлягъа бурулду: «Кел, олтур жеринге. Бир затдан да, бир кишиден да буюкъма. Бетинг ариу кибик, жанынг да тазады, санынг азатды. Сенсе оноучу».

Хамбалий ол сейирликге къарап сюелди иги кесекни. Акъылына не келди, Аллах билсин: керти да Яникой элде бир таулу билмей бир къабартылыны ёлтюрюп, Богдан орамда да бир бутсуз, къолтукъ таякълы таулу жаш ичгичи нёгерин туююшюп ёлтюргенин бармакъгъа чёргеп, миллет къозгъалыугъа санаргъа аздан къалып тургъанынмы, огъесе Терк районда ол чолакъ ёлтюргенни асырагъанда, Шанибни башын къабыр тёбеге салып, таулула кырып барадыла деп, тиширыуча, сарнагъанынмы, огъесе уа Къулий Къайсын биринчи Чегемде ёлгенде, «къабарты элде, ким эсе да бир таулу ёледи да, аны асырагъан да ол къабарты элде этедиле» – ара газетде аллай статьяны окъупму, неда болсун, жукъ да айтмагъанлай, башына таш бла уруп, сылхыр этип, эсин ташлатханлай, абери айтмай, хыны-суху чыгъып кетди.

Жюрек хорлугъу къоймады алайлай кетип къалыргъа. Босагъагъа жете, артха бурулуп, ызындан къарап тургъан экеуленнге айтды:

– Тюбемей а къалмабыз, Аллах айтса. Кечмем бу ишинги санга, Лейля.

– Мен да сенден кечгинлик тилегинчи, алай бир тур. – Черим да аны ол айтханына тынгылап къоймады, жутмады ол жаныуун.

Ортада ёртеннге тюшюп тургъан а – Лейля.

Черим бусагъатда, керек болса, аны жүрек къыйынын, абызырагъанын, амалсыз болгъанын унутдуруп ючюн жанын чыгъарып, берип къоярыкъ эди. Ол анга жарарыкъ болса.

– Мен саулукъда, башынгдан бир чач тюгюнг тюшмез, инш Аллах. Мен дин ахлу адамма. Бюгюн сени, ариу айтып, алдап, артда не аз да тюрленсем, Аллах кечерик туююлдо. Аллахдан къоркъама бек алгъа мен. Ол мени жанымы алып кюнде окъуна аузум къургъакъсып, эринлерим бирге жабышып турсала да, жыртсам да, сени атынгы айтыр ючюн а эки эриними айырырма бирин биринден. Сенсе мени жаным да, саным да, жашауум да. Кел, ашырайым. Ашырайым общежитинге. Бир кесекчик къалгъанды мында туругъа санга, аны уа тёзерме. Ырахат бол. Къанынгы бузма. Ариу жанынг, ариу санынг мени биргемедиле, мен да жанымы къояма биргенге. Алайда сен ушатмагъан бир сёз айтдым эсе, кечерсе. – Черим Лейляны ашырды да, кесини ич къалтырауугъун ма ол кезиучюкде сзди.

Сакъ жауун да, къуугъунча, терк жетгени кибик, терк юзюлюп да къалды. Букъусун шайтан жел сибирип, кёкге учургъан къысдырыкъла бла къулакъ суучукъла чабышдыла.

Кюн кёкден къарады, мылы хауаны ийисин бурунунга урдур.

– Сокъур жауунну иши алайды, – деди Черим, Лейляны алайчыкъдан алайгъа элтир ючюн мешинаны арт эшигин ачып, ары миндире.

3

Ол жазылмаланы андан ары окъуй, аны башына келмеген жокъду. Бир сейири – элде бир тюрлю хапар жүрюмейди Черим бла ол кюн тюбегенлерини юсюнден. Хамбалийни ол жаны бла къылыгъын бек жаратхан эди Лейля.

Окъуй баргъаны сайын, башына жангыдан жангы эсгериуле келе, кечеси, таш ташыгъанча, таза да арытды Лейляны.

Алай, не сейир, не аламат: «...наша любовь откроет перед нами неограниченные возможности созидания: у нас будут дети, работа, друзья, дом, и, может быть, мы даже поможем сделать мир лучше», – деген сёзле бла, жангы тангча, эрттен аязча, жангыдан жангы жашау юзюкле жангы эсгериуле болуп келедиле.

«Болгъан кёреме дунияда иш тапханларына къууанган адамла. Къуру биз туююлбюз да. Табылыр иш да, саулукъ болсун ансы» деп медик къадарында бек алгъа саулукъну сагъына турду, тангнга сау чыкъгъанына къууанганча.

Республикада къабына-жукълана тургъан къаугъаланы битеу къыралда бола тургъан чюйреликле бла байламлы эте эди Лейля: «...может быть, мы даже поможем сделать мир лучше».

Адамны энчи жашауун да политикагъа келишдирирге тюше баргъанына бек жарсыйды Лейля.

Жюрек кыйын этеди.

Жукъусун бѐледи.

Аллына келген ашны суутады.

Бир адамны не бир къауум адамны къолундан келип къаллыкъ болса эди дуняны игилендирирге, Лейля кесини жашауун харам этерге хазырды – ма алай бек кыйналады Лейляны жюреги бу бола тургъан ишлеге. «Жаншай берсинле эрикгинчи» деп, Лейля кесини жашауун сѣзсоюз-хапарсыз къураяллыкъ болса эди, орта медицина билими болгъан Лейля философиягъа кетип къалмаз эди» – кеси кесин масхаралай, Лейля кеси бла, биреу бла сѣлешгенча, алай ушакъгъа кете-кете туруучуду.

Да «кеси кесинге аллай бир ийнаныуунг болсун, кесинге Аллахны кѣрюп къоярча» дегенди Лев Николаевич Толстой» деп, бир ачылгъан кезиулеринде Черимни кѣлюнде кыйнагъан мудахлыкъны чачар ючюн алай да айтычу эди Черимге да.

– Сен философса, – деп болгъанды Черим да анга, ичинден Лейляны таукеллигине къууанып, къууанганын а Лейляны кесинден да букъдурмай.

– Биз юйюр къураялсакъ, къурагъандан сора уа аны сакълаялсакъ, ма ол болады «...может быть, мы даже поможем сделать мир лучше» деген айтыуну магъанасы.

Лейля тынгылап кыйду бир тюбегенлеринде Черимни ол сѣзюне. Черимни уа жюрегине ишекли къурт къутулду, Лейляны туракълар акъылымы болур, деп. Ол оюмуну Лейлягъа айтмады, «хау» деген сѣзню эшитирме деген магъанада, къоркъуп.

Алай, Лейля кеси чыгъарды ол къуртну Черимни жюрегинден: «Адамны къадары сыймекликге таянады» дегенде бирде Лейля миллетле араларында керексиз сѣзле ахыры бла да эслеринде болмай тургъанлай, тюзюнлей кеслерини келир жашауларыны юсюнден ушакъ этгенде.

Их пиренейский роман подошел к концу: Жерару пора было возвращаться в Париж на съемки, а Николь – уезжать к мужу в Китай. Она писала ему длинные, проникновенные письма. А он мучился от ревности: мысль о том, что ему приходится делить возлюбленную с ее мужем, приводила актера в ярость. На съемках «Пармской обители» вместо фразы «Разве моя вина в том, что я люблю Клелию» произнес в камеру: «Разве моя вина в том, что я люблю Николь?»

Расстояние проверило их чувства на прочность и ничуть не охладило их. Однако Николь не спешила уходить от мужа: она была обязана ему своим образованием, помощью в публикациях – в конце концов, у них был общий сын. И все же рассудительная и спокойная женщина не смогла бороться с нахлынувшими чувствами: она впервые узнала, что такое любовь. В своем дневнике она писала: «Что такое любовь? Это источник, начало источника, это когда мир становится богатым,

это восхищение, это чувство, будто ты впервые встретился с чудом и в то же время уже знаком с ним, это возвращение в потерянный рай, примирение тела с духом, ощущение нашей силы и нашей хрупкости, привязанность к жизни и отсутствие страха перед смертью, вера, непоколебимая и вместе с тем неустойчивая, переходящая, которую каждый день нужно завоевывать заново».

Узы гименея

В сентябре 1948 года Николь Фуркад возвратилась из Азии в Париж уже официальной невестой Жерара Филипа. По его просьбе она даже сменила имя Николь на Анн. Друзья Жерара делали ставки на то, сколько времени продлится их связь. Максимально давали три месяца – но просчитались. Через три года они поженились, а еще через шесть месяцев их семью постигло горе: Жерар заболел туберкулезом. При его слабом здоровье врачи не давали актеру шансов. И только Николь верила, что они справятся. Она увезла Жерара в Прованс и превратила их дом в настоящий госпиталь, а сама стала сиделкой, никого не подпуская к любимому. Три месяца бесконечных лекарств, борьбы с малейшими сквозняками, подготовки диетических блюд, кипячения посуды, отчаяния и надежд тянулись бесконечно. Но любовь победила: Николь вырвала Жерара из когтей смерти. А он стал еще больше от нее зависеть. С момента женитьбы ловелас и повеса Жерар Филип превратился в примерного семьянина и верного мужа.

Жерар везде демонстрировал поклонение своей супруге. Целовал ее на улице, вносил в рестораны на руках, дарил бриллианты и шубы. Но все это было для Николь вторичным. Гораздо ценнее для нее были минуты, когда они оставались наедине. Прошли годы, а они по-прежнему вдохновляли друг друга. «В улыбке Джоконды меньше тайны, чем в твоём самом незначительном жесте», – писала Николь. Она старалась оградить их частную жизнь от славы Филипа. Вход в их большой парижский дом для папарацци был закрыт. Публика даже не сразу узнала, что у пары родилась дочь, а потом и сын – так тщательно они оберегали свою семью. Однако рождение детей не затмило любви Николь к мужу. Жерар по-прежнему оставался для нее смыслом жизни, центром Вселенной: «Прошло время. Родились дети. Это такой же вечер, как другие. Я жду тебя. Я знаю не только шум нашей машины, но по тому, как ты прибавляешь скорость или, наоборот, притормаживаешь, даже могу угадать, какое у тебя настроение».

Ложь во спасение

Дверь квартиры Мари с грохотом распахнулась. Пожилая женщина с удивлением посмотрела на вбежавшую невестку: «Анн, на тебе лица нет! Что случилось?!» Всегда сдержанная и спокойная, та упала на грудь свекрови, разразившись рыданиями. Несколько дней назад Жерар почувствовал невыносимую боль в животе. Николь отвезла его в лучшую французскую клинику, где ее мужу сделали срочную операцию. Ни один мускул не дрогнул на лице Мари «Умоляю, разложите Таро!» –

Николь была готова встать на колени. Но пожилая женщина лишь обняла Николь и ласково провела ладонью по ее волосам: «Мы должны быть сильными, понимаешь?..» Жерар еще не отошел от наркоза, когда врач сообщил Николь убийственную новость: у Жерара рак печени, четвертая стадия. Жить ему осталось всего пару недель.

Жерару диагноз не сообщили. До последнего дня он верил, что выздоровлеивает, строил планы на будущее, выбирал новые сценарии. Николь взяла себя в руки. Она разыграла перед мужем настоящий спектакль. Она смотрела на умирающего супруга и обсуждала с ним планы на будущее. Ее сердце разрывалось от боли предстоящей разлуки, а глаза излучали спокойствие и любовь. «Твое счастье было для меня выше всего... – писала в своих воспоминаниях Николь.

– Я бы заставила лгать весь мир ради улыбки, которую ты подарил мне тогда... Той мимолетной улыбки, которую мне хотелось схватить рукой и прижать к груди. Улыбки, которая и поныне со мной...» Жерар Филип ушел тихо, скончавшись в супружеской постели во время чтения книги. До 37 лет он не дожил всего две недели.

Вместе навсегда

Нет, жизнь Николь не стала пустой с уходом Жерара. Чтобы не сойти с ума, она придумала себе игру: Жерар жив. Николь мысленно обращалась к нему с вопросами, в дождливые дни напоминала, чтобы он не забыл взять зонтик, готовила его любимые блюда. Каждый день, в течение тридцати лет, Николь разговаривала с ушедшим мужем: «Весна причиняет мне боль. Весенний воздух заставляет меня грезить о прошлом и о том, что было бы, если бы ты был со мною». Она написала несколько статей и книг о Жераре – их публикация помогла вытащить семью из финансового кризиса. Много путешествовала, воспитывала детей, занималась творчеством. Николь бежала от своего горя, но переживала его снова и снова: «Каждый раз, когда я сталкивалась с чужим счастьем, я еще сильнее чувствовала свое крушение». Она не верила в Бога, поэтому не могла утешить себя мыслью, что там, в Вечности, снова встретит своего возлюбленного. Но они вновь соединились под высоким кипарисом и общей плитой на кладбище Раматюэль, чтобы всегда быть вместе.

Окбуйду, жукбусу келмей, жетген кыыз жазылмаланы. Жетген кызыны жазылмаларын жетген кыыз окбуйду. Атасыны келгенин да, аны жокблагъанын да билгенди. Жазылмаладан а айырылалмады.

Табийгъат кесини жумушун байтамал этдиреди.

Кечеси аманны кебинден ётдю Лейляны: Залинаны жазылмаларын кьайтара да окбуй, кьайтара да окбуй кетип, хуржун дефтерни эки кьолу тутуп тургъанлай, юсюне салып, алайлай кьалкып кьалды да, бир ауукъдан бир жанындан бир жанына бурула, ол дефтерни юй тюпге тюшген тауушуна уянды да, аны да столгъа салып, бетин кьабыргъагъа буруп, сагъыш ауурлугъун юсюнден аталмай, кечге дери турду ахтынакчюне.

Хауа телефон бла сѐлешип, Залинаны бир келип кетсенг а дегени бир эсинден а кетмейди. Этилирге керекли болуп, эталмай тургъанына уялгъанча, ары барыргъа кереклиси кесин бир да унутдурмайды. Черимни кѐрюрге суюгенин а кеси кесинден окъуна букъдурургъа кюрешеди. Алай мырхыкланган оюмну, юсюнгден мырхыкны алып бияры атханча, жүрегинден алып, кеси да излеп окъуна тапмазча уа къалайгъа букъдурсун. Эсине не жашырын амал келсе да, таш тубюнден къарагъан гяхиник кибик, къайтып, эсине орналып тохтайды, жүрегин да сасытып.

«Къал да къал! Къал да къал» – бу сѐзле тюз да босагъасында чагъып, жаланда энишге ийилип, юзюп алып, жыйысына батаргъа керек болуп тургъан раушаннга ушап, туурасындан кетерге унамайды.

«Къартлыкъгъа бла ёлюмге дарман жаратмагъан эсе Аллах утала, суюмекликге тыйгъыч да жаратмагъанды да, сора кеси кесими къайры атайым, кеси кесимден къайры бугъайым. Башыма бир иш этерге таукелленсем да, къалай болсун: атам агъач ичинде къаллыкъды, ызымдан къарап да къоярыкъ туююлдо.

4

Эки миллетни ортасында бу сууумазгъа ушагъан табанлашыу да тохтаймыды, тохтамаймыды – ол белгисизди. Республиканы таматасы ол уруш-туююш къозгъап айланган бир къауум башыбузукълагъа тубеп, айтхан хапары барды: бу ачыкъдан табанлашыуну къоюп къоюгъуз, экиномика жаны бла бегинигиз, къыз беригиз, къыз алыгъыз... Ма алай бла урушсуз-туююшсюз бойсундуруп къоярыкъсыз таулуланы кесигизге дегенди деп, хапар жайгъандыла ырахатлыкъны жаулары, ол да къалай болсун, керти эсе. Къырал оноу къолунда болгъан адам алай эталыр деп да ийнанмайма. Баргъан окъуна этсем да, жашау тынчлыгъым болмаз да, юйге къайтыргъа амалым да болмай, эки ортада кеси кесиме бир хата этерге туюшуб а бир къалмагъы эди...»

Ол тюрлю акъылла мыйысын къайнатханлыкъгъа, жүрегинде уа орналмайдыла. Лейля, ол къууумла къыйнап, жууургъан тубюнде кеси кесин жукълатыргъа кюреше, кѐп къалды да, танг белги бере къалкъыды.

Уянганында, кюн терезеден къарап тура эди. Анасы арбазда Шамарыу бла неле эсе да бир затланы сюзе тургъанлары эшитилди. Муну юсюнден, аны юсюнден дегенча, нени юсюнден сѐлешгенлерин шарт ангылаялмады. Башы да къазан болуп, жукъудан къанмагъаны кѐз къаплары иш да ауурландырып, турлугъу да келмей, кѐзлерин ууа, иги кесек мычыды.

«Жыйылыуда мени телим бла ол Хайрулланы Саламбий сѐз болгъан хапарлары барды, ий ауруунг».

Шамшиятны ол сѐзлери къулагъына чалындыла.

«Хамбалий эрттен бла эртте туруп, былай барама деп да айтмагъанлай, къайры эсе да кетип къалгъанды».

Къоншусу Шамшиятны ол къайгъырыуу да танг аязы бла бирге къызны отоуна кирди.

«Иш бир аманнга кетмеги эди. Эл бедешлиги боллукъдула, кеслерин тыймасала. Милицаны да къошсала уа ёрюшге, сора элни башын къайнатырыкъдыла, жыйылыуда болгъанланы соруугъа чакъырып».

Лейля да кеси къайгъылыды: ол да болгъанды да жыйылыуда. Алай Саламбийни сылыкъ сёзлеринден хапары уа жокъду Лейляны. Хамангерий да, тюненеги ачыуу сууумагъанлай, кечени узуну тынгысыз болуп, танг атмай элге чыгып кетгенди. Шамшият да айтды аны Шамарыугъа.

Кечеги сагъышлары кеслерин жангыдан тапдырдыла Лейлягъа.. Ахыр ауалда Залиналагъа барып келирге таукелленди.

Терк окъуна къобуп, юсюне анасыны къысхаженг габарасын къаплап, аш отоугъа кирди да, кесине чайчыкъ мажарды. Табада биширилген кёпчюк гыржынны бичакъ бла кесерге кезенгенлей, муслийман адамы гыржынны кесген этмей, сындырып ашайды дегенлери (аны Шамарыу айтханды бирде къызына) эсине тюшюп, къолуна алгъан жасы бичакъны артха салып, гыржынны къыйырындан сындырып, Шамарыу сютно ючлитрлик банкагъа къуюп, чайкъай-элей кетип этиучю жангы жаудан жакъды да ёретинлей къапмиш этди. Терен батмады.

Шамарыу эки къолун чаллиу этип, къолтукъ тюплерине сугъуп, сууукъсурагъан этгенча, аш отоугъа, инбашларын элей, кирди.

– Шахаргъа бир жетип келейим, Шамий. – Лейля, анасы анга ыразы боллугъун бла къаллыгъын да билмей, алай айтды.

– Ненг къалгъанды анда уа олсагъатха? Алай кёп да болмайды сен эки-юч кюн туруп келгенли.

Шамарыуну алай айтырыгъын къайдан билсин кеси айтхан болуп тургъанына юйренген къыз. Жетген къыз. Сылтау жарашдырыргъа тюшдю Лейлягъа:

– Училищеге да барлыкъма. Андан сора да ууакъ-тюек жумушларым да бардыла.

– Атанг да кёп болмай келгенди къошдан. Сенден тансыгъын алма да бир къой. Сени кёрмесе, къайдады къызым деп, къысып тохтайды.

– Охо да-а. Ашыгъыш жумушум жокъду. Барырма бир. – Анасыны алай бла эсин байлады да, Лейля арбазгъа гюл тахтасына къараргъа чыкъды.

Кюн бир ариуду: кюн Къазман тауну башында иги да кесек энишгелеге энип, тюртю котурлу кюнлюмню уятыпды. Чалыныр керекли чаллыкъны чалгъыны къарылтырыкъ къалын кырдыгы, чалыныр заманындан озуп, эрттен аязда къаушаланады. Элли иели къойла, къарыналарына дери ол кырдыкга батып, кырдыкны баш жумушагъы бла бирге чыкъны сахиник мылысын татыйдыла.

Къайсы кимники болгъанын да айырырча туююлду къойланы.

Жарашыулу элни иши алайды. Иеле кеслери ингирде айырмасала. Алай Лейля биледи: ингирде къойла кеслери да айырыладыла арбаз-

арбазгъа. Ажашмайдыла. Бир-бир адамлача. Эсине келген ол оюмгъа ичинден кеси да ышарды Лейля.

Дагъыда бир зат эследи Лейля, эсинден эсе сезими алгъа болуп: кюн гюллеге жутулуп къалады. Анга кюн кеси къууанган этгенча. Гюлле да, бары да бир кибик, кюннге ачылып, жаны барла сууну ичгенча, кюн жылыуну ичерге хазыр болуп. Ичселе да, къанаргъа уа ашыкъмай; кюн да аланы ыразы этер ючюн, суусап шауданнга къапланганча, юслерине къапланып, сабийине ёшюн салгъан ана кибик, уюпду.

Кюнню, эл орамланы жарыта-жарыта, арбазлагъа киргени, тууар малла элде аз болгъаны себепли сюрюу къуралмай, ийнек тутханла малчыкъларын элден тышына къыстап къайтып келе, бетлерин кюннге буруп, кёзлерини къамагъанлары окъуна хычыуун кёрюнюп, ара сахарда политикле этген ишлени кеслери ичлеринде терслей-терслей келедиле.

Шамарыу да ийнеклерин, таналарын да эл башында таулула кёчюрюлгюнчю да болуучу бостан таба къууалап келип, Шамшият бла да эрттен ушагъын этип киргенди юйюне.

Гюл тахтада айланган жетген къызны бла кюнню бир бирлерине суююннгенлерин жаланда ала кеслери сезип турадыла олсагъатчыкъда. Кюнню жарыгъын жутуп, аны бла уа баргъан жерин жарытыргъа боллукъ къызны халын ангылагъан къыйын туююл эди: Лейляны Залиналагъа барлыгъы бир да эсинден кетмейди. Черимге тюбериги да.

5

Хамангерий да кеч жыйылды юйюне, элде дууагъа баралмай къалгъан жерлерине барыргъа, саусузланы сорургъа керек болуп. Саламбий бла да кечинди бир кесекле, къоншусуну къылыкъсызлыгъы ючюн кеси терс болгъан кибик.

– Адам жаш заманында аз женгилликле этмейди. Къайсы бирибиз этмегенбиз алай. Бир элни ичинде бир бирге къайырылып турургъа жарамайды. Аны юсюне уа сен эл таматаса. Бир кесек ауууракъ, сабырыракъ болургъа керексе сен, ол къалай-алай болду эсе да. – Хамангерий Саламбийни ачыу къызыуун бир кесек сууутургъа кюрешди.

– Мен, сен айтханча, эл тамата эсем, ол нек этмейди эл таматалыкъ бетими. Ол да мени жыл санымдады. Тенглебиз. Манга акъыл юйретирге къайсы биригиз да хазырсыз, Хамбалийчаланы тыяргъа уа киши да табылмайды. Эл биледи Хамбалийни бла мени ортабызны: бир заманда бир чийибиз чыкъмагъанды тышына. Сёз болуп болгъаныбыз да болмагъанды. Бюгюн ол нек этерге керек эди алай. Элни аллында. Оноу кесине тап тюшмегени ючюн. Сиз билмейсиз аны къарынчыгъыны къалайчыгъы ауругъанын. – Саламбий ичинден къууанып тура эсе да Лейляны атасы аны «эл тамата» деп, къуллугъун сыйлагъаны ючюн, тышындан а кесин кишича кёргюзтюрге суююп (къайсы ата суюмейди, Саламбий акъыл этгенден, киеую биреуню таягъын кётюрюучю болмаса), ахыр ауалда алай тюшюп, киеу бла къайын ата болуп къаллыкъ эселе, сора кёргюзтюп къойсун кишилигин.

– Да эл да аны терслейди. Хамбалийни.

– Сен а? – Саламбий ич сарыуун, сапыран татыу этдирип, тышына тегерге кесин хазырлайды. Тынгылап, Хамангерийни бетине, не дерик болур бу уа дегенча, сынчыкълап, битип.

– Мен да элден бириме. – Сёзюн аны бла бошаргъа эди акъылы Хамангерийни. Болсада, Саламбий къоймады.

– Да алай сен, кесинг да къоншуса, туруп, жаягъына «штап» деп жетдирсенг эди уа. – Саламбий, къайнаргъа тыгъылгъан къазан кибик, ичинден тышына уруп тургъан бир оюмун тыйыпды алыкъа. Бети жерк бояу жагъылгъанча болду.

– Ишни болушун билмей, ёрюшге сюелген да иги тьююлдю. – Хамангерий ортада сёзню кысхартырды.

– Да, айтдым да, акъыл юйретирге къайсы биригиз да хазырсыз. Ол Лейлягъа, сени кызынга, кесини кишилигин кёргюзторге суйгенди. Алайчыгъын мен ангылап турама. Сен а, юйюне айдан бир келген адам, къайдан билгин аны. Ма энди билип къал. – Саламбий, кёл кенгдиргенча, алгъа кёкюрек къангасын да кёпдюрюп, башын да ёргерек тутуп. – Ала бир бирни суйюп турадыла.

Хамангерийни юсюне къайнар суу къуюлду. Ачыу аллына ургъанын къалай тыяргъа билмей, къаны бетине чабып, жинк болду. Ушамай эди теберге былайда элде аты сыйлы жюрюген адамгъа чийин ачаргъа. Хамангерийни ол акъылы бир кесек суутду. Суутду да, Саламбийге жууабын тилине келтирип къойду.

– Да жаш адамла суйген да этерле бир бирлерин. Алайда кёз юсюмде ёсенди, бир айыбын кёрмегенме. Ала бир эмчекни эмгенча татлыладыла. (Ишни керти болушундан а хапары жокъду Хамангерийни: Лейля да, Хамбалий да бир ёшюнню эмгендиле).

Тап, эмген эселе да, ишлерин да тап этерге деп турадыла. Сизни арбазгъа ырхы айланганда, къалын сары ырхыны аллына кесин атханы бошданмы сунаса. Бюгюн ма былайда этгени да аллай хыйлаларындан бириди. Мен аны хыйласын буруну бла чыгъартырма... – Саламбий кёкюреги гюренленип, бети кёрюкге ушап къалды. Бу сёзлери Хамангерийни да къоймадыла жеринде. Тепдирдиле:

– Кет, налат, неллайла сёлешесе, адет-къылыкъ билмеген эшек, ала эгеч бла къарындашча ёсендиле бир арбазда дей турама да. Къызын жеринде къоюгъуз. Ол да, сен да. Киши эсенг... Алайда окъуна этип къойсанг эди уа бу жаныгъанынгы. «Чыгъартырма» деп, жыйылыуда элден болушлукъ сакълап тургъанча, энтта кимден эсе да жакъчылыкъ излейсе. Мен болсам, сени алайда ауузунг ашха жарашмазча этерик эдим. – Хамангерий олтургъан шинтигинден ёрге турду. Саламбийни да ахы кетди, бетин къоргъашин бетли сазлыкъ хорлады, биягъында кёпчюген кёкюреги бек терк чёкдю.

Жетдирип ишми къояды деген кибик, ол да, шинтигинден туруп, жухун артхаракъ этди. – Ортагъызын кесигиз айырыгъыз. Биреуден жакълыкъ сакълап турмай. Сиз жарашып жашай билмей эсегиз, элни

терслиги жокъду. Бирер къурман сиз да кёргенсиз. Сиз адам болсагызыз, иш жокъ, кюч жокъ деп, гыз-гыз этип турмагъанлай, чаллыкъланы къаурагъа, силпиге алдырып турмаз эдигиз...

– Хамангерий, ёмюрюнде этмеучюсюн этип, адетинден чыкъды къызын ортагъа къошханлары ючюн. Кесгин туруп, хыны-хылыф чыгъып кетди. Эсинде уа Саламбийни «къызынга кесин кёргюзтюр ючюн» деген сёзлери, мырхыкча жабышып, жүрегине къадама болуп тюшдюле.

Ангылады Хамангерий бу жаш адамгъа сёзю ётмезлигин.

– Да, хайда, ишингден къууан! – Ол сёзлени айтып, Хамангерий чыгъып кетди да, ол тёшек болуп тургъан саусузну, ветеранны, бир сора кетейим деп, ары атланды.

Жолда Темирбийге тюбеп къалды, бу – ары бара, ол да, Темирбий, андан келе.

Ала экиси да, жыйылыуну бузулгъанын, жашла да жашлыкъ этгенлерин, бары къаугъа да мюлк эркинликге къутулуу бла байламлы болгъанын, бу арт заманлада жаш адамла не амал бла да ахча ишлер, байыгъыуну жолун къысха этер ючюн мангылай терлерин не аз да сыкъмазгъа, санларын къыйнамазгъа тюзеле баргъанларын сюзюп чыкъдыла.

– Къыралны бузулгъаны адамын да бузарыгъын биле болмазламы бу башындагъы эсирикле. – Темирбий, гулоч таякъчыгъы бла бир ташчыкъны ары бла бери тепдире-сюре, бары къаугъалада кеси терс кибик, кёзюн кётюрюп, Хамангерийни бетине къарагъан иш да этмей, алай айтды.

– Бузулама дегенге кёпмю керекди. Хамбалий элде бир тап жерчикде, адамла кёбюрек жыйылыгучу жерчикде, тюкен салыргъа умут этеди деп, биздеги аллай бир хапар айтханды, сёз орамына айтханча. – Хамангерий да кесини оюмун айтды алайда. – Окъууун да къоюп къоярыкъ болур деп да бир сунама. Окъуу кимге керекди энди. Къырал къарарыкъ туююл эсе, окъуулу анга керек туююл эсе, керти да башын къыйнап не этеди жаш адам. Жашау а алайгъа келе турады.

– Да, Хамангерий, эл барды, халкъ барды, адет, намыс, сабырлыкъ деп да жүрюйдю бизде... Ала бир седиреселе, халкъ да бетин тас этеди сора уа, – Темирбий башын кётюрюп, Хамангерийни бетине битди. – Сен аллай ишлеге, миллетге ушамагъан ишлеге, жакъчы болгъанча кёрюнесе. Сабийле бир бирге ёрелешселе бир сом-шай тюшюрюр ючюн, ол а игигемиди? Ы-ы?

Темирбийни чарларыгъын Хамангерий терк сизди. Къайда да, къачан да аскер низам болургъа керегине эс бурдуруучу адам ол заманны бир кесек тергеусюз этгенча кёрюндю.

– Сенде да жокъду терслик бу ишни юсюнде, менде да жокъду. Уллу къыралны бузгъанладан сор аны уа. – Хамангерий да, кесини башын жулургъа кюрешгенча, сабыр сёлешди. Алай айтханы уа – кесгин, лакъап.

– Сен айтханда да барды... – Темирбий, ауурлугъун гулочуна берип, бир ауукъгъа тынгылап да турду, башын энишге тутханлай, нени эсе да

(айтырын-къайтырын болса керек) терен сагъышын этгенлей. – Урушда къанымы тѣкгеним быллай бир аман кюн ючюнмю болуп къалды, деп ангады сарыууму къайнагъаны. Къаллай къыралны ойдукъ.

– Сенден не хата жетгенди къыралгъа, кесинги бу бузукъчулагъа къошарча. «Ойдукъ» деп нек айтдын. – Хамангерий ангылап турады Темирбийни жарсыуун, болса да, аны жарсыуун сынтыллар амал а тапмайды.

– Урушдача, урушха-тѳююшге кирип, алларын тѳймагъаным ючюн... Тыяма десем да, къолумдан келмезлиги ючюн. Мен Макашовдан, Руцкойдан кючлю тѳююлме. Не медет. Къыйыны зырафына кетгенине тѳзмей, кѳрдюнг да-а, аскерни генералы Ахромеев кесин уруп къойду да. Неда Пугону айтчы... Аланы дамы жокъ эди кючлери. Къарымазлыгъын билип, оюлуу дуняны кѳрмез ючюн кеслерини жашауларын да, къыйынларын да харам этдиле.

Темирбийни къызыуун бираз суутма къояр ючюн, Хамангерий, сѳз къошмай, тынгылап турду. Хыршыланнганы бираз селейгенден сора Хамангерий да кесини оюмун айтды алайда:

– Да, тейри, урушха-тѳююшге къатышмагъанлыкъгъа, бизни Хазбулатов да къалмады аякъ тирер ючюн. Андан а – не? Кесини башын тутмакъгъа сукъдурду да къойду.

– Аскерни генералы Варенников а! – Темирбий биягъы ачыуланган къабына кире башлады. – Ата журт урушму дейсе, Афганистанмы дейсе, бар деген жерлерине барып, ишин тынгылы мажарып турду. Аны да тутдула.

– Аны айтама. – Хамангерийни жокъ эди ангылауу не Ата журт урушдан, не Афганистандан. Темирбийге нѳгерликге сюелип турады ансы. Алайда, къызын сагъынып, Саламбий ачыуландыргъанын да унутду ол кезиуге Хамангерий. Ол ачыуум бла юйге бармайым дегенча, Шаманны кѳрюрге атланнганы да аны ючюн эди. Алай Темирбийни хапарына тынгылай, анга нѳгерлик этеме деп, былайда мычып къалды. – Къойчу, къой, кет. Андан санга бла манга жетгени жокъду. Кесибизни бегитейик. Олду бюгюн бизге кереги.

– Угъа-ай, иги жаш. Барды санга да, манга да жетгени. – Темирбий гулоч таягъын жерге-жерге къакъды. – Кѳз туурабызда бир керексиз зат ючюн жаш адамла бир бирлерине чапханларын кѳрдюнг. Ахча дегенинг къарындашланы да бузады бир бирге. Бир бирге хурмет этиу, намыс дегенинг, айтдым ушайды да, учузланады, ол а халкъны бузулгъаны тѳююлмюдю?

Темирбий, анга соруулу къарагъанын кѳтюралмай, не айтыргъа да билмей, Хамангерий хапарны къысхартыр амал изледи:

– Халкъдан бирибиз, къалгъанлача болурбуз биз да. Къуру бизмибиз бюгюн бола тургъан ишлеге жарсыгъан. Къаллай колхоз эдик да, неге таяна турабыз... Къой, кетдим, ол адамны бир сорайым. Тамбла къошхады жолум. Малларым апчымасынла ансы, жашау кесин кѳргюзтюр...

– Жаш адамла аз зат этмейдиле. Элни тынчайтайыкъ ансы, ишлей эселе, межгитни ишлеме къюп. Жаш адамланы ол Нальчикде бола тургъан ишлеге къатышдырмай, диннге алланганларын хайырланып. Бюгюн элге ол керекди. – Темирбий Саламбий бла Хамангерий ушакъ этгенлерин билген да этмегенди, алай, къызын юйюне ашырып, Хамангерий кеси Саламбийни кабинетинде къалгъанын кѳргенди. Ол эсине тюшюп, керексиз жерде биямукъдан тиш тюшдю дегенлей болгъанын ангылады.

– Да, ол да кертиди. – Хамангерий, Темирбий жыйылыуда уруштюйюшге жарсыгъанын кѳрюп, аны жанлы болгъанын билдирди. Аны бла айырылышдыла.

Хамангерий – ёрге, Темирбий да энишге болдула алай бла. Башын булгъай бара эди Темирбий, нек эсе да. Хар затны да Хамангерий мал бла ёнчелегенине сейир да этди Темирбий, бюсюремегени тил къыйырына келгенлей къалды.

6

Бирде Чѳжек Къабакъдан келе, Шалушка кѳпюрюнден бери ётгенлей, бир ауузлана барлыгъы келди. Базаргъа бурулуп, эшик башында «Осетинские пироги. Балкарские хычины» деген жазулары болгъан бир хаух отоучукъгъа кирди. Анда тюбеп къалды хыйла муратын этериклеге. Тюнене ичгенлери башларын эки жарылып кетерик эте, ол аурууну сынтыллатыр, женгиллетир, жумушатыр амал излеген эки жаш Саламбий кеси жангыз олтуруп, азыгъын сакълап тургъан столгъа олтурдула. Кѳпчюген кѳз къапларыны тюбюнден кючден кѳрюннген кѳзлерин бишип, эрттен чыкъ тумалагъан был-был чумлагъа ушатды Саламбий. Сормай билди быланы излегенлерин.

– Олтуругъуз, бошдула шинтикле. – Саламбий экисине да бирча сынчылап къарап, азыкъ келтирлик шапаны излегенча, башын кѳтюрюп, ол кетген жары къарады.

«Жангы» столлашла да эследиле: «Тейри, бу, ким эсе да, бизни ауруубузну сезгенди. Кесини да быллай кюнчюклери бола туруучу болурла, бир сѳзсюз».

Ол жашла аллай акъылларын бир бирге кѳз-къаш бла ангылдата башлагъанлай, шапа да алайгъа табылды.

– Тюнене къаллайын ургъансыз, жашла? Сизге керекни мен билеме. Тюнене къатышдыргъанчыкъмы этген болур эдигиз? Хоча туююдю халыгъыз, къарайма да. – Саламбий, ишни болушун сезип: «Былагъа шѳндю себеп болсам, была да артда мени жумушума жараргъа боллукъ къауумладандыла» – деп, кеси ичинде ол оюмну биширип, жашланы башларын сау этер муратын жашырмай айтды.

Саламбийни «жумушу» не болгъанын ангылагъан болурсуз: элни ысхылтыларыны кѳз туураларында бетине сууну чачаргъа базыннганны базгъынын юзергеди. Аны ючюн кесине керек кюн табылып къалырча, бирлерини телефонларын алып къояргъа эсине келди.

– Санга бизни бусагъатчыкъда халыбызны ангыламагъанса дегенни, барып, тюзюнлей жухун бузаргъа кереди. – Жашладан сакъалы жетген бирлери алай айтып, жютю айтдыммы деген магъанада нёгерине бла Саламбийге кезиу-кезиу къарады, къарыкъгъан тамагъын тазалай, къыл-къыл эте.

Ала уа ышармыш этип къойдула. Бирлери уа, кёп хапар неге керекди былайда, бизнича, ёлеменлеге дегенча: «Хапардан хынкал ахшы», – деген къумукъ айтыуну келтирип, алгъа Саламбийге, ызы бла уа нёгерлерине битип тохтады, эки къолун столгъа чалдиш салып...

Саламбий алайда Хамбалийге ол этгенин жетдирип къайгъыгъа кирип тургъанлыкъгъа, Хамбалийни уа академияда ишин тамам этиуден сора бир къайгъысы жокъ эди. Бар эди эсе да, кишиге жугъун сездирмейди. Ол эки да жаш адамдан: бир – дуня череги бурулгъан жарыда кесин табаргъа, жангы жолгъа жанашыргъа, бирси уа – дуня череги жангы ызын тюз аны кеси ючюн ызлагъаннга санап, бир элден келтирип, бир башха элге таматагъа салырча болгъаны ичине сыйынмай, алай эсе, мындан ёргерекге ёрлетирге да боллукъдула деп, къуллукъ сакълап, аны къайгъысы бла жашагъан, жүректери кёчгюн-сюргюн азаплыкъда къатхан, анда ким къайдан болгъанын сурамай, бир анадан, бир атадан туугъан эгечлеча, къарындашлеча болгъанлагъа, бир бирлерин алай жүрютгенлеге бу эки жаш адамны табанлашханлары, орталарында бузукълукъ-сууукълукъ бек къужур кёрюндю.

7

...Хамбалий академияда жумушларын этерге, декан бла сёлешип, заочнагъа кёчюуню юсюнден тилекчисин да жазып, ректоргъа кирип умут бла Нальчикге атланды. Саламбий махкемеде кесини терезесинден къарап, кёрюп турады Хамбалийни автобуса миннгенин. Ышармыш этди ичинден.

– Бармай, заочнагъа кёчмей болмай эсенг, къыркъауузну да келме бир къой. Барырса, угъаймы дерикдиле санга. Айып эт, тыйып кюрешселе. – Алай айтып, Шамшият Хамбалийни шахаргъа барырын огъурамады. Атасыз ёсгени себепли бары жумушланы кеси тындырыргъа юйреннген Хамбалий унамады.

Кюн иги кесек ёрге ёрлегенди. Бу къыркъаргъа дери кюн, адамла башларын эшикге къаратмазча этип, болгъанны къыбыдын этгенди. Бу арт жыллада эллиле бирден айтханларына кёре, табийгъат тюрлене барады, кюн къыздырып, баргъан суула окъуна мытыл болгъандыла, таркъая баргъанча да кёрюнедиле. Шахаргъа терк-терк бара туруучула айтханнга кёре, Нальчик суу шахардан Терк башы таба чыкъгъан кёпюрден ары ётмейди, дейдиле.

Ол кюн, къыркъар айны орталары, салкъыныракъ эди.

Элде, къалай-алай болса да, адам башын сугъаргъа бир ышыкъ табады, салкъын аяз да аууздан жетип, элни алай бек, шахардача, жун-

чутмайды. Шахарда уа къайры бугъарыкъса... Шамшият аны сагъышын да этгенди, жашны жолдан тыяргъа кюреше.

Автобусда да мияла кёзю артха бла алгъа этиле туруучу терезе къатына олтургъанды. Арба башчы терезе жабычукъла да мажаргъанды, сау къаллыкъ.

Иши тап къуралса, ингирги автобус бла къайтыргъады мураты Хамбалийни.

Автобус тебирегенлей окъуна, Саламбий хауа телефонуна узалды. Аны адети эди: кабинетине кире келгенлей, телефон къабына узала турмагъанлай, сёлеширге тюшсе да, анга сёлешинсе да, алай тапды деп, телефонун республиканы Президенти Валерий Коковну рамкада сура тыны къатына салады. Аны сала туруп, Коковну бетине умутлу къарагъан этеди хар эрттен сайын. «Эртте-кеч болса да, мени кесини къатына элтирге керекди бу» деп, аллай уллу умуту жүрегин дыгъыл этеди хар эрттен сайын, хар къарагъаны сайын.

«Эрттеди деп, кеч этиб а къоймазмы?» деп, бир-бирде алай да келди эсине. Телефонунда харф тюеклени баса туруп да келди аны эсине ол оюм. «Бу мен эте тургъан иш белгили болуп къалса уа, эрттем кеч болуп къаллыгъына бир сёз да жокъду». Ол акъыл аны сокъурандыргъан окъуна этди бир такъыйкъагъа. «Хыйлалыкъ бла харамлыкъ муртатлыкъгъа тюбетип да къояды адамны. Не этерик болсам да, бетден-бетге ёрелешип этсем а...»

Алай кеч эди ол сагъышланы эте турургъа: ахчачыкъ бергенди, жашланы тапханды...

8

Хамангерий Шаманланы арбазгъа киргенде, Татлыхан гумудан тузланган тууар баш алып келгенине тюбеп къалды.

– Кел, кел, Хамай (Хамангерийни элде жүрюген аты алайды). Алай да болады да... Саусузум да сора-сора турады... Эл бугъалтыр (Шаман Хамангерийни колхозла заманында къуллугъун айтады хар заманда да) не кёрюне болмаз деп. Эрикгенден ауругъанын иш да унутханды. – Татлыхан, хар келгеннге да болуучусуча, жарыкъ болуп, кеси артхаракъ туруп, кир деп, Хамангерийге жол къойду да, ызындан: – Бир нёгеригиз да бусагъатда кетгенди. Муну сора келип, тейри ахшыгъа сорур эсе да, деп къошду.

– Жолда тюбеп келеме Темирбийге. Айтхан эди мындан баргъанын. – Хамангерий, босагъадан ичине атлай, Татлыханнга алай айтды да, эки къолун да, къучакъ этип, кенгнге жайып, Шаманны ундуругъу таба атлады: – Ассалам алейкум, Шамай, жыйынны аллында хар заманда барыучу жиликлибиз, саусуз болма! – Шаман жатхан къулакълы ундурукъну къатына барып, энишге ийилип, башын жастыгъы бла бирге ёргерек алып, къучакълады.

– Кел, жууукъ бол, къайда тас болгъанса бу аман дуняда, Хамай?

Сора юй бийчесине: – Татлы, салчы ол шинтикни берлакъ. – Шаман да жарыкъ болду Хамангерийге.

Бир заманлада орталары иги болгъанды экисини. Татлыханны къачыргъанда Шаман жыйын тамата болгъанды. Шаманны тоюн Хамангерий ётдюргенча, алай татлы эдиле.

Бичен жыйын къураллыкъ болса, бек алгъа Шамандан башлап болгъанды эл окъуна. Колхоз таматала да анга ыразы эдиле: ортакъгъа чалыргъа тюшсе, колхозгъа усталыкъ этмезге Шаман къаты эди. Онг омурууунда жыртыкъ жарасыны териси сюегине кюзгю болуп тургъанына да къарамай, чалгъы тартханда, аны билдирмеген киши болгъанды Шаман.

Энди тюгенди. Энди тауусулду ансы. Хамангерий ангылагъандан, бети тап туююлду: бети бет дерча да туююл – эрип, саз, жаякълары батып, къап-къара тана кёзлери да тереннге кетип, къачан эсе да бирледе чалгъычы жыйынны аллында баргъанды демез билмеген адам.

«Тейри адамы, уруш жыгъалмагъанны, заман, къартлыкъ хорлады дейме, хоча туююлду иши» – деди кеси кесине Хамангерий.

– Не бар, не жокъ? Къалай турасыз? Огъурсуз заманла энди келдиле сунама, сен не дейсе ансы. – Шаман, солууун къысха-къысха ала, башын Хамангерий таба бурду.

– Да, не дерикме. Халкъдан бирибиз. Къадардан къутулмабыз. Сюргюн къыйынлыгъындан адамлыкъ бетин тас этмей къутулгъан халкъ бир мадар этер деп турама.

Шаман терен кючсюндю:

– Тейри, билмейме. Ол замандагъы бирлик жокъду. Аз жерчикде жаш адамла бир бирге къабынып къаладыла. Темирбий сени аллында келип кетгенди да, бек жарсып айтханды алай. Керти эсе.

– Кертиди. Мен да шургулума. – Шаманны эсине, дып деп, Саламбийни сёзлери келип къалдыла, Шаманнга жууапха айтыргъа хазырлагъан оюмун да унутдура. Алай Шаманнга аланы айтыргъа керек болмагъанын билипди Хамангерий.

Сёзню Шаманны сорууундан башлады. – Кертиди, тейри. Иш алайлай къалса... Межгитни бары эллилеге табыракъ жерде, элни ортасында ишлейик деп тауусум этебиз дегенлей, мени арбаз къоншум, халкъ да къарап тургъанлай, чыгъа барып, къаугъа этди. Бюсюремеди халкъ аны ол ишине. Менден да алгъа болуп, Темирбий Саламбийни сабырландырыргъа кюрешди. Андан сора, къыз биргеме эди да, аны ашыргъандан сора, мен да кюрешдим. Алай жаныгъанын аз да сууутмайды Саламбий. Хамбалий, мени ол сен таныгъан къоншум, Маммат улу, тюкен ишлерикме алайда деп къысады, башхамыды межгит къайда ишленсе да, барыргъа суйген адам табар деп, мен ушатмагъан бир сёзле айтып. Жашайыргъа межгитге жюрюрге къыйын боллугъун эсге алмады, хайырсыз.

Ортаны таплыкъ бла айырыргъа керекди ансы, эл айыплы боллукъду, бу иш мындан чыкъса. Насып эди райондан да келликни да

келмегени. Юйге кьайта эсем, аны бла сёлеширикме. Шамшият, харип, бек жарсырыкъды. Аны сакълап кьалгъан башсыз тиширыугъа кыйын тиймей не амалы барды... Саламбийни кьагъытчысы Назиля жукъ айт-маса, башын жабаргъа боллукъду бу ишни. Эришлик тереннге кетерге уа ушайды. ..

Алай бла, Хамангерий Шаманлада яхшы сыйланган да этип, келди артыкъ кеч да болмай. Алай ол, аш-суу да сурамай, отоуларына кирип кетди. Шамарыу баш иесини аллай бузулгъан кезиулеринде абери соруп-оруп, ачыууна ачыу кьошаргъа суймеген, аллай ариу кылыккыгъа, юйюр тутурукыгъа саналгъан кылыккыгъа анасындан юйренген тиши-рыу, жукъ айтмады.

Юйюне жете келгенде, Саламбийни сёлзери эсине тюшюп, кызына ишеклик (сёлешдирген ишми болур быланы бирин кесине да, деп) жүрегине таш болуп тюшюпдю. Кече, жукъусу да кьачып, тёшеги да кьангача кьаты кёрюнюп, кесин ундурукыгъа жарашдыралмай, саны, жаны тынчаймай, кёп турду.

Кызы кеси отоууна, абери айтмай, биреуден букыгъанча, сыпдырылып, эртте-кюнде тёшекге кирип, бир китапха кьатып тургъанына эшикни жепилеп, кьарап, уллу отоуда эшиуюне уюп кьалды Шамарыу да. Хамангерий а ол кызын сагъынылгъаны ючюн кыызгъаны бир сууу да бир кюйдюре тургъанын ичинде кечиндире, кёлю кьайнаркъа тыгъылгъан кьазан кибик болгъанды. Кызына бир тюрлю ишеклик орналыргъа унамайды кёлюнде. Хамбалийге да не ишеклик: ол мынга сёлеширик туююлду. Тап, алай болгъан окъуна этсе да, Лейля кьоярыкъ туююлду: бир арбазда ёсгенле, Лейляны бешигин тебиретген Хамбалий, аны кьарындашдан кем кёрмеген а – Лейля. Ким да не зат жагъаргъа боллукъду былагъа. Жагъылып кьалыр эсе да элден кери Саламбий, андан чыгъарыкъды не чыкъса да.

Аны юсюне Шамшиятны Кьабартыда ёге кьарындашыны кьайын анасыны эгечи болады Хамангерийни анасы.

Огъары Лескенде. Ташлы-Тала деген таулу элден узакъ болмай. Апажихладан. Хамангерийлагъа жууукъ жетген Апажих Зауурну анасы уа кьачан эсе да бирледе Огъары Малкъардан бери кёчген Ацкъанланы кызыларыды.

Узакъдан тергеп турмагъанлыкыгъа, Хамангерий аны эсге алмай болмагъанды, Лейляны бешигин Хамбалийге ышанып кетерге тюшгенде. Ол экисине аны тынгылы, жик жиги бла ангылатыргъа уа заман тап тюшмей тургъанды. Айтылып керекли кьалгъан зат а, бютюнда жууукълукъну юсюнде, керексиз ишге, болмачы баш ауруугъа, бош жерде чыкыгъан магъанасыз кьаугъагъа айланып кьалыргъа болады. Хамангерийни ол сагъышла, кишенлеп, кымылдаргъа кьоймай, жүрегин сыдыргъы этгенлей турду тангнга дери.

Андан сора кёп да мычымай Хамангерий кьошха жол тартды. Кызыны жүрегин кьыйнаркъа да суймеди, Юйдеги да нек билирге керекди аны...

9

Мамучар иеси кетгенли бери да кыйырда кесини жумушун этип турду: кыйла Хари бетине жайылсала, сыртлыкны бек башына, кюн кыушлукдан ауса, салкын ауана этиучю эмен, элме кыатыш агыач-ха кысылып, боюнун ёрге кётюрсе, тёбентин битеу сюрюуню бирден кёрюп кыоярча мырдыгъа бёксюмюн салып, эки жубу ал аягын алгъа созуп, юслерине ауур башын салып, теке кыалкыу эте. Хамангерийни кыош нёгери кыошдан чыгъаргъа артык ашыкмагъанды не заманда да. Кёрпебоюн Кыонак (мамучарны аты алайды) аны ол адетине юйренип, танга атаргъа ыстауатны сехлерин ачаргъа келген Эскендирге, аны ишге узалыууна бюсюремегенин билдиргенча, кёзлерин эриниюлю кётюрюп, бир кыарап, сора жатып, башын эки аягына салып, кыйла ышырылгъан таба кыарап туруучуду.

Хамангерий элге эннгенли бери да ол кетген жары эрттен сайын не ингир ала бир бурулуп кыарар эди ансы, жумушундан бир да бёлюнмей турду.

Тюзю, Хамангерий бу кетгенинде кёбюрёк кыалып кыалды. Кючюкчюк заманындан бери аны, Хамангерийни, кыол аязыны жылыуу, кыонгур бетге тартхан кыалын тюгюнден да ётюп, жюрегин жылытыучусун бир да унутмайды.

Хамангерий элде болгъанлыкыгъа, аны Эскендир да кыйнамайды ашдан-суудан. Алай Хамангерийча халаллыкыгъа а эталмайды Эскендир. Ашдан ёлмесин ансы, итге не керекди дегенча, не болса атып кыйгъаны да блады аллыма. Хатерсиз. Мен а жумушума уллу кёллю тыйюлме, кесим не да болайым, малладан кыоранч болмасын ансы, деп ыстауатха сакылыкымы бир да кем этмейме.

Ол да, Эскендир, билгенин этеди. Таяк кётюрмесин манга ансы, ашына-суууна кыарагъан жерим жокыду. Ием келсе, тап болады жашауум, деп кесин тёзерге юйретип окыуна кыйгъанды Кыонак. Да нек кыйгырыргъа керекди манга Эскендир, деп да келеди бир-бирде кёллюне Кыонакны, сан бирде хыны этсе да, Эскендир: мен аныкы тыйюл, мен анга тышма, бир кыош тутханлыкыгъа, Хамангерий бла Эскендир бир бирге ахыры бла ушамайдыла; жумушуму этеме – кыйларын кюндюз кютеме, ажашдырмай ыстауатха кыйтарама ингир сайын, кече уа кёзюмю кысмай сакылайма кыйырда. Бир затдан тарыкымайма.

Ол кертиди. Мен да шагъатма анга. Бир кече уа кыйик кыарындашы кёк бёрю кыутулуп кетерге аздан кыалды ыстауатха. Кыонак, тюз да сехлени тюплеринде жатып, Хамангерий былай кёп нек кыалды, экен, деп, сагышха кетип, кеси да билмей, кыалкып кыалды. Бир заманда Кыонак, жер тепгенча, сескенип, кёзлерин ачды. Кыараса, кыошну онг жанында агыачдан бёрю тюзюнлей Кыонакны юсюне келе турады. Кыонак, салпы кыалкыларын тургыузуп, кесин жерге кысды. Сейир этди: бу ыстауатха бир да жаллы сугъанакылыкыгъа этмегенди, Кыонак билип. Айхай да, кыонакдан кыоркыуп: «Бу уа несине базынып келе болур,

ай, хариб а, ажалы келтиргенди муну бери» деген акъыл келди жубу башына Къонакъны.

Ол кезиучюкде бёрю да, адепсиз жут къонагъы, сизди алайда Къонакъ жатханын. Анымы сизди, кыркалагъа ушагъан къулакъларын сир тутду, ала чойкелеча сюелдиле; бёрю кеси уа бираз чөгеледи да, төгерекге сынчылап къарады. Баям, эследи Къонакъны: ай жарыкъда бёрюню хырез тишлери ачылдыла. Хырылдагъан а этмеди. Ёсюмю Къонакъдан да мажалыракъды дерча. Базыныпды кесине. Да, харип, деди кеси кесине Къонакъ, менича бир мамучаргъа тюбемегенди ансы, былай жуугъ а келлик туююл эди. Жууукъ келме къойду Къонакъ «къонагъын». Бёрю да билип келеди алайда Къонакъны болгъанын. Къонакъ тепмеди жеринден. Ол да шиш этди къулакъларын. Боюн кёрпеси къопду. Секирирге хазыр: эки ал аягъыны ичине бюгюлген жютю сары тырнакълары жерге къадалдыла, арт аякълары къарын тюбюнерекге тартылдыла да, мырдыгъа тиредиле...

Ол такъыйкъачыкъда Къонакъны эсине кючюк заманчыгъы тюшюп къалды. Битеу жашауу.

Ол кюнледе болгъан ишле кёз аллына келдиле: школгъа баргъан сабийле бир эрттенликде (ноябрь айны ахырларында болса керек, тюзюн Къонакъ кеси да эслеялмайды) жолда сууукъдан къалтырай тургъан кёк кючюккюкню эследиле; кючюк кеси да сабийлени алларына, узакъдан кёргенлей окъуна, жёбеледи. Бюрчеле ашап, сыртлыгъында, къабыргъа тийрелеринде тюгю тюшген къызгъыл жаланчыкълары да бардыла; бир-бирде алайлары асыры кичигенден, арт аякъ тырнакъчыкълары бла къанатхынчы къашыучуду; ал аякъчыкъларыны орталары бла, быгъыналарына окъуна жете, тамакъ тюбюне дери акъ ызлыкъ барады. Асыры кирден, анга акъды дерге къыйын эди. Алай сабийле анга эс бурмай къоймадыла; сейир эди – бюрчеле алаларына тиймегендиле; тамакъ тюбюнден къулакъчыкълары таба тартып, акъ тюклери къулакъ тюплеринде тауусулуп къалдыла; желкечигинде да сабий къол аяз тенгли бир акъ тамгъа барды; чубур къуйрукъчугъуну тюз къыйырчыгъында да тырнакъ тенгли бир акъ тамгъачыкъ; мор кёзлю кючюк мудахды, къалтырайды; сабийлени сюйюнюп къарагъанларындан бираз жылыу келгенча да кёрюндю кючюкню кесине; къулакъчыкълары энишге салынып, салпыланып, жаякъчыкъларын иш да букъдурадыла.

Къонакъ, алыкъа ат да аталмагъан кючюккюк, бек алгъа аны, ыйлыкъмагъанлай-жийиргенмегенлей, къолчукъларын уууч этип, жерден ёрге алгъан жашчыкъны жылыуун сезгенини хычыуунлугъун бир да унутмайды. Сабийлени къууанчлы жабылары да къулагъында къалгъандыла. Хамангерий, аны къадарын толу билген, кеси къолу бла ёксюзчюкнюча ёсдюрген халал кишиден бир тюрлю хынылыкъ, сууукълукъ, тюртдюм кёрмегенлей, сынамай айнып келген кючюк тырманнга чыдамай эди. Жумушун айыпсыз этерге керегин уста ангылагъан кючюк иесини игилигин эниш, эски этмегенди бир да. Эскендир анда-санда бир къычырса окъуна Хамангерийге тарыгъырыгъы келип, аны излеп

башлайды. Алай, Хамангерий да аны жашауну къатылыгына юркютюр ючюн къалмады. Хамангерий айтханны этип турса, артда ол аны жашауунда жарап турлугъун кючюк эртте ангылагъанды. Сабийле, келтире келип, кючюкню Хамангерийланы къабакъ эшиклерини тюп жеписи бла арбазгъа бошлап кетгенли да, чин мияла тепсичик бла ол келтирген сютчюк анасыны сютюднен башха болмай, алай ёсгенди. Кёп да сагъыш эте турмагъанлай, Хамангерий анга Къонакъ деп атады. Къонакъгъа бла келечиге ёлюм жокъ деп, Хамангерий, жырчыкъныча, кеси кесине мурулдай, дуст сууда жууундура туруп толу ангылагъан эди Къонакъ бу адамны къолунда ачдан къыйналмазлыгыын. Гитче заманчыгында ол эшикге чыкъгъанлай, чабып, чурукъларын жаларгъа гумхотчугъун узатханлай, жалынчакъ болма аллай бир, адам баласы Аллах буюргъанны этерге керекди, къартха, къарыусузгъа, тилсизге эс тапдырыу – ол Аллахны низамыды дегенни ангылата, къолуна алып, ариу сёзле айтып, къабакъдан алай чыгып кетип болгъанды. Къонакъ аны бир да унутмагъанды. Ишинден къайтса уа, юйге да кире турмай, бек алгъа кеси кибик гитче Лейлячыкъгъа соруп тургъанды бир унутмагъанлай:

– Къызы, Къонакъ тоюпмуду? Абери бергенмисе?

– Хау, аття, – деп, чабып, ол да саугъачыкъ умутлу болуп, къоюнуна секирир эди, къолчугъу бла Къонакъны къуйрукъ ойната тургъанын кёргюзте.

Ол затла барысы да эсиндедиле Къонакъны.

Къонакъ дагыда бюгюннге дери да эсинде къалгъан бир айтыуну къайтара-къайтара турады кеси кесине:

– Тюйюшмеген, талашмагъан ит итлигин эталлыкъ туююдю, – деп, Хамангерий гитче заманчыгындан окъуна аны туююшюрге юйретип башлады. Артда уа къошха элтди да, малчылагъа берип кетди Къонакъны. Ол а тамам СССР деген уллу къырал бузулур заманды. Элни тынчлыгы къуругъанды. Къозгъалыпды эл, район, республика окъуна. Мал, хайыуан, жаныуар къайгылы туююдюле эллиле энди. Не ётюрюгю, ол юйреннгени анга кёп кере жарады. Малчыла ыразы эдиле Къонакъгъа. Ууакъ малланы къайтарыргъа юйренди терк окъуна Къонакъ. Бек алгъа эркечге сакъ болургъа керегин ангылагъанды Къонакъ.

Бирде сокъур туманда узунсакъал, айырымюйюз эркечни ызындан бара-барып, къойла къаядан энишге саркъыргъа аздан къалгъанда, Эскендир нёгерлери бла жетип, артха къайтаргъанларын, Къонакъгъа уа, сен а не ишлеп турса былагъа къарамазлыкъ болуп дегенча, сур къарагъанларын унутмайды. Андан сорасында Къонакъ эркечни бир да кёзюнден ычхындырмайды.

Жандыракёз бёрюлеге, артыкъда бег а тангнга ачлай чыкъгъан жыйыннга да бетден-бетге тюбей тургъанды. Юрюп, хахай этсе, малчыла, къауалларын да къолларына алып, чабадыла да, ач жаллыланы къууадыла.

Артда Хамангерий кеси да малчылагъа къошулуп къалды. Андан уллу къууанчы болмагъанды Къонакъны: ойнагъанмы этесе, сют теп-

сичикни кеси къолу эринмей келтирип ёсдюрген адамны кюн сайын да кёре турсанг... Андан иги не барды! Ол келгенден сора, анда-санда бир-эки кюннге болмаса, кетмей, хар заманда биргесине айландырып турду Къонакъны Хамангерий.

Бу жол кёбюрёк къалып къалды Хамангерий. Анга жарсыйды Къонакъ. Бу кесини кийик нёгерине, ач заманында жанына къоркъуу болгъанына да къарамайды кёксюлге тартхан боз арышаууз.

Аны Къонакъ уста биледи. Былай тюбеп къалгъаны Хамангерийге тансыгъын да унуттурду Къонакъны.

Ма бюгюн а ол таза уллу сынаугъа тюшюп къалды. Къошда жангыз да Эскендирден сора киши жокъ. Бёрюню жыйысы бурунун тургъузду, къулакъларын чюйкеледи Къонакъны. Мор кёзлерин кенг ачаргъа кюрешип, кёзюмеми кёрюнеди, огъесе керти да бу малчыкъладан бир зат юзерге келген керти да бёрюю болур дегенча, жютюленди Къонакъ. Бёрюню тишлерини ай жарыкъда, эрттеден да суу сынамагъан тишлеге ушаш, мутхуз кёрюннгенлери бёрю ышаргъан этгенча кёрюндю Къонакъгъа. «Шо сен да не эталлыкъ суна болурса манга» деп, Къонакъны ыспассыз этгенча кёрюндю.

Бёрю да жаратмады Къонакъны, кёзлерин къакъмай, анга битип къалгъаны. Секирирни аллында, энишгерек бугъунуп, жерге къатыракъ кыысылды. Къулакълары, биттиркочлагъа ушаш, шиш туруп, Къонакъ таба айланыпдыла. Къонакъ аны дурус кёреди. Кёзлери чыракъдыла. Юрюп башларгъа эсине да бир келди. «Не этеригин бир кёрейим, юрюрге алыкъа эрттерекди» дегенча, бёрюню халына сынчылап къарайды Къонакъ. Бёрю, алгъа жигитчик бола келип, бир кесек арсармы болду, кесине артыкъ базынмай, деген акъыл келди Къонакъны башына.

Къонакъ ол сагъышланы ичинде кечиндиргинчи, кёк бёрю аны юсюне кесин атды. Эрлай окъуна аны тюпге уруп, къынкъ этгинчи, боюнун кесип къояр мураты барды бёрюню. Алай болмады ол этген умут: Къонакъ, бир юрген таууш этип, эрлай бир жанына секирди. Бёрю барып, Къонакъ жатхан жерге тийди да, терк окъуна аягъы юсюне болуп, сол жанына, Къонакъ секирген жанына, бурулду. Секирирге хазыр болуп, энишге арт аякъларына чёгеледи. Алай Къонакъ, андан алгъаракъ болуп, бёрюге секирди да, тишлери бла желкесине илинип, бияры сызаргъа умут этди. Бёрю Къонакъны юсюнден атар умут бла, къалтырауукъ тийгенча, титиреп, ары бла бери секире башлады. Бёрю, сыртына жатып баргъанча этип, силкинип, Къонакъны тюбюне уругъа аздан къалды. Къонакъ бёрюню боюнун бошлап, кеси бир жанына секирди да, мычымагъанлай, бёрю эс тапхынчы, бёрюге секирди дагъыда. Бёрю да, бир жанлыракъ туруп, сермеп, хырылдап, Къонакъны арт жамызындан къапды. Къонакъны, арт аягъы юзюлюп кетгенча, ачыды. «Къынкъ» деп, сынсыды. Къан сийди алайы.

Къонакъны башына ол сагъышла киргинчи, бёрю дагъыда къайтып, Къонакъгъа секирип, къулагъына илинди.

Мамучаргъа ол къулагъына жел къакъгъанча да кёрюнмеди. Боюнуна илинип, тишлерин богъурдагъына илиндирип, солууун тыйып амалсыз этмесин ансы, къулакъ деген неди. Мамучар боюнуна сакъды.

Къанны ийиси къанат битдирген бёрю уа, энди уа бу мени жолуму тыяргъа базынмаз деп, къулагъын бошлады да, жунчугъанды бу деп, мамучарны юсюне секирди, боюн тийрелерин марап.

Мамучар да бёрюню алай этеригин билип (бёрюле бла аз талашмагъанды, бирини боюнун къыркъгъанды деп билмейди ансы, кёбюн а ыстауатны къатына келмезча, бу ыстауат эсине тюшсе, тарыгъып, айгъа улурча этип, къуууп болгъанды), ауузун кенг ачып, жерге иги да къысылып, бёксюмюн алгъа тутуп, уруп ийип, бияры чартлатды.

Ач къарыны къан ийис бурдуруучу ёрекъулакъ, кёрпежелке бёрю да не ёлюм, не къой мыллык, деп артха туракъламазданды. Жыл саны келе-келген мамучар арыгъан да этгенди, алай билдирмейди. Кёкюреги бла уруп, бияры чартлатхандан сора бёрюню мамучар, жерге къысылып, жаллыны энтта да бир атылырын сакълайды.

Гёжефле тутушхан заманда, бир бирни, энди уа не онг излерикиди бу дегенча, сакълап, ол кезиучюкде солуу алгъанча.

Айхай, бу гёжеф эришиу туююлдю бирине да – мамучаргъа, кёк бёрюге да: не ёлюм, не хорлау. Мамучаргъа – хорлап, не бёрюню боюнуну кесерге, не да ыстауатдан къыстаргъа; бёрюге уа – не ёлюм, не къой мыллык.

Къонакъны алай, атыллыкъ патронлай, битеу санларын да, садакъ жыялача, сингир этип сакълагъанын кесинден къоркъгъандан этген сунуп, бёрю, ахыр кючюн солуууна жыйып, алгъа секирди. Къонакъ да аны сакълай эди: башын тутханындан да энишге тутуп, бёрюню уа келме къоюп, бёрюню боюнуну аууз орамны келди дегенлей, Къонакъ тишлерин бёрюню боюнуна къадады.

Къадады да, чулгъап (Къонакъны да кючю тюгенирдеди, ол ахыр амалын къазанды бусагъатда), тюпге уруп, хырылдап, бёрюню чууун тыйып къойду. Бёрюню кёзлери чыгъаргъа жетип, хырылдап, хауа алыр амалы да къуруп, жашауундан тюнгюлюп, алай хорланнганын кёргюзтмезге, ал аякъларын Къонакъны боюнуна тиреп, кесини боюнун аны ауузундан айырыргъа кюрешеди.

Жан талаш.

Алай, мамучарны тишлери да, бёрюню боюн терисинден ётюп, баш тишлери тюп тишлерине тирелипдиле: бёрю къутулса да, богъурдагъы мамучарны ауузунда къаллыкъды ансы, саулай къутулуу жокъду.

Мамучар сейир эте эди: къалкъыпмы къалгъан болур Эскендир. Бу даургъа чыкъмагъан ол тюз боюнлу туююлдю, ёлюр жукъу этмей эсе, деп таза ачыуланнганын къызгъан къанына бояй тургъанлай (мамучар ёлсе да, иерик туююлдю бёрюню, тап, ёлсе да, ауузун аны боюнуна къадагъанлай ёллюкдю), къошну эмен къангаладан ариу жонулуп, сюрмеленип, эл юйню эшигича, ариу боялгъан эшиги, къыжылдап, ачылды.

Эскендир.

Ушкогу бла...

Эскендир Хамангерийни келлигин биле эди. Телефон бла сёлешген эди анга ингир ала юйден чыкыгъанма, деп. Жетерикме кечге къалмай, дегенди. Ол себепден жылы къалачла бла тюбер ючюн нартюх ундан къош къалачла этип, табада бир кесек къатдырып, къайын мыдыхны жыйып, арлакыгъа, от жагъаны ортарагъында тѣбечик этип, къалачланы от жагъа ташлагъа ёре тизгин этип сюегенди.

Къайын отну, чартлап-чартлап чыкырмадагъанынданмы, огъесе къалачланы кюйдюрюп къоймайым деп, эси анга кетипми – не да болсун, эшикде талашны алгъадан эшитмеди. Кеч да туююл эди, бѣрю ыстауатны жокълар заманды дерча. Къалачланы бери алып, тепсичикге жыйып, тахтагъа салды да, отну кѣмейим деп, къысхачны къолуна алгъан чакъда эшитди талашны-хырылдауну. Олсагъатдан, тыш ит келген сунуп, кѣкге атып къоркъутуп къыстайым деген магъанада, орта чигинжиге бир зат тагъаргъа деп къоюлгъан бутакъчыгъына илинип тургъан бешатарны сермеп алып, эшикге атылды. Мамучар бла бѣрю илинишип: эшик жарыкъдан дурус кѣрдю. Алай къайсы бѣрю, къайсы мамучар – къарай-излей турургъа заманын къызгъанды да, ушкокну бийик табанына миндирип, тюпдегин тутдуруп, ушкокну къабындырды. Ол кезиуде мамучар, бѣрю къулагъындан къапхандача, «къынкъ» деп, къысха бир сынсыды. Бѣрюню ычындырды. Ол да, секирип туруп, къапхакъ башындан энишге секирди. Шаудан таба.

Мамучар жеринде жатханлай къалды. Аны таба бир атлагъанлай окъуна билди Эскендир мамучаргъа тийгенин. Эрлай артха къайтып, юй аллында токълалтха тагъылып тургъан чыракъны къошну ичинден жандырды. Чартлап чыкыды...

Мамучар...

Жамызындан къаны бара, тюгю да къан гулмак болуп, жата эди мамучар, нек этдинг быллайла, Эскендир, хатаны кесингикинден сакъла, деп кесигиз, адамла, айтычулай этдинг да дегенча, жилимукъла жууа тургъан кѣзлерин Эскендирге къаратды, башын жерден ёрге кючден ала.

Ол кезиучюкде: «Недиле бу тауушла. Ушкок тауушла? Эскендир, сенмисе? Не болгъанды?»

Хамангерий эди ол.

Мамучар аны кѣргенлей, ёрге турургъа кезенди. Алай, болалмады. Хамангерий атындан секирип тюшюп, мамучарны юсюне къарап, ушкокну да быргысын энишге буруп, чѣгелеп тургъан Эскендирни акъырынчыкъ арлакъ тюртюп тобукъланды.

– Не болгъанды, харип, санга, мен кетгенлей. – Акъырынчыкъ жаралы жерине къолун салды. Мамучар сынсыды. Бурулуп Эскендирге къарады.

– Жаллы чапханды ыстауатха. Бу жигитде хата жокъду. Мен аны урама деп, мынга тийгенме. Кѣремисе, сол жамызын къымылдаталмай тургъанын.

– Мен а кёреме, Эскендир... Сен кьалай кёралмагъанса ансы. Мамучарны бла бёрюню уа айыртлар заманынг эди.—Хамангерий, бир уллу кишиге тырман этгенин эслемей, эс жыйгъанда уа, уялып, башын жулур кьайгъыгъа кирди. – Охо-да. Боллугъу болду. Керолин барды. Алайын жууайыкъ да, дарман этербиз тамбла эрттенликде.

Атны иерин алып, бошлап, экиси да кьошха кирдиле.

– Кьалачла сакълап турадыла мени уа,—Хамангерий арбазгъа кьолларын жууаргъа кеслери кьурашдыргъан краннга атларда, Эскендир:

– Андан сора сакълагъан да барды сени.

– Айтхан жерден кери болсун. Сен ол телефон тутмаучу жерледе иш болур эдинг ансы, Саламбий сёлешип кюрешгенди санга. Сен кёп жаша, Шаман ауушуп кьалгъанды. Не сен, не мен жетмей амалыбыз жокьду. Кьалай болсун?

– Жаннетли болсун, харип. Да мен а бери тебирегенимде, кёрюп кетген эдим. Хатасы жокьча уа кёрюннген эди. Ойнай-кюле, лакъырдам чам эте кьалгъан эди менден а. Атны бош кьантардыкъ. Мен тебирейим артха.

– Кечегиде не этесе. Тамбла барырса, эрттерек чыгып.

– Эскендир Хамангерийни кечеги жолоучу этерге суймеди. Жаралы бёрю да агъачха кьачханды. Аш ачыууна жарасы да кьошулуп, ол бир хатасыз кьоярыкъ тьююлдю тубегенин, жаралы жаныуарны кьылыгъын билген Эскендир кесини ичинде аллай хукму этди.

– Охо, бир кесек мычыйым. Ат да солусун. Танг аллы бла тебирерме.- Хамангерий юсюн-башын тешип башлады.

Кьайын отну мыдыхына кьарап, ёре сюелгенлей, не сагъыш эте эди эсе да, терен сагъышха кетип, Хамангерий кёп сюелди. Мыдыхны кьызгъыл жарыгъы, от жагъадан ёрге сыгъына, толкъунланып, жана тургъан отдан чыкыгъанча кёрюнеди. «Ёчюлюр бу от да», деп сагъыш эте эди Хамангерий. Бар эди сагъыш этер иши уа. Кьыз. Жетген кьызы. Саламбийни айтханы. Залина деген тенг кьызына терк-терк бара тургъаны . Энди уа ма... Шаман кетди.

Ёчюлген отну жангыдан тиргизирге боллукьду. Юзюлген жашауну жибин жалгъаялмазса. Жюрек жараны сынтыллаялмазса. Артыкъда бир эллингден келген жараны. Жашауда кьайтышмагъан жаланда. Жарагъа да бир Аллах айтхан болады. Ёлюмдю жаны барны кьутултмазлыкь. Кишиге да бет этмезлик. Ёлюмсюздю адамлыкь. Олду мен билген.

Хамангерий терен кючсюнюп, хант кьангагъа олтурду.

10

Кече уа, адамны жашауу кибик, кьалын кьара бола келеди, тауланы, нарат агъачланы, мал хастанланы, ыстауатланы кьоюнуна жыя.

Ол кюнню халына кёре, адамны эсине келмезлик жел жетип, агъачны чапыракъларын шырылдатып, тегерекни шарх-шурхха алдырып, келе-келип, кесин кьошну кьажыгъан эшиклерине уруп, кьыжылдатды. Сора кьошну тёбен жаны тёшлемедде, хастан тийрелеринде, мулхарны

бирге жыйышдырыргъа кюрешгенча, ёрге-ёрге кётюрюп бир жерден бир жерге салады.

Мамучар жатыучу мюйюшню мулхарын, чёп-чёп алып, элтип мулхаргъа къатышдырды. Хамангерий, ашын да къоюп, итине къайгъы этип, къанга эшикни желни хорлап ачып, тышына чыкъды.

Башын эки ал бутуну ортасына салып, желке тюгю да, таралгъан этгенча, айыры болуп тургъанын кёрюп, Хамангерий къатына келди. «Кел мени бла, кел, мен санга жер табайым, добарым. Къыйналгъанса. Не этериксе, алайсыз да болмайды. Жашау дегенинг кёп затда сынаиды адамны да, сени угъай. Биз да юйюбюзге тауукъла бла бирча жыйылыргъа тюшюп турабыз. Терезелерибизге темир чалдишле салгъанбыз, эшиклеге кёзле орнатханбыз, келгенни-баргъанны кёрюп туруп ючюн. Адам адамгъа этмеген хатерни бёрюденми сакълайса, жаным. Жеринге, малынга ие болургъа кюрешгенле чыкъгъандыла. Экиаякъ бёрюле. Кесими таныгъанлы этилмеучю эшикле, кесинг ичинде болсанг да, къадауун салыргъа тюшген дуниягъа келип къалдыкъ. Кел, харип, кел» – Мамучарны бел тийресинден тутуп, ёрге къобарып, къошну тёшлемеге тирелген жанына элтип, быкъыгъа тагъылып, желкенлене тургъан эски пальтону тубюне салды да, итни аны юсюнде къойду.

Ол кезиуде Эскендир да чыкъгъан эди ызындан. Хамангерий итни къатына жетер-жетмез. Къолунда жангы худардан толу эки къулакълы кастрюлу. Юсюне къаплагъан плащыны этеклерин къайырып-къайырып, лап-лап-лап деп, этекни этекге уруп, жел юзгелелени иш да къоймай сибиреди.

Хамангерий да барады итни къатына, артха да къарамай, ким бла эсе да сёлешгени тунукъ-тунукъ эшитиле. «Ярабий, бу ким бла сёлешеди бу къыямада» деп, алай да бир келеди эсине Эскендирни, алай кесинден сора аны сёлешир адамы болмагъанын къатында биледи, къолунда хауа телефону да жокъ. «Шаманнга жарсыгъандан, кеси кесине бир затла мурулдайды» деп, ары тартып къойду да, ызындан къысха барады.

Итге мулжар къурап, ёрге туруп къараса, Эскендир (ичинден Хамангерий «Сау къаллыкъ!» деп да айтды, итге худар келтиргенине къууанып) къолунда да худуру толу кастрюл бла. Терк окъуна аны Хамангерийге берди да, къош эшикни аллыда тургъан ит тегенени чапдырды. Хамангерий хударну анга къуюп, кастрюлну артха къайтарып, итни аллына тюртдю тегенени. Ит, башын кючден ёрге алып, иеси анга алай жарсыгъанына, къайгъыргъанына суюсюнюп, кёзлерин къыйналып ачды. Ачды да хударну жалап кёрдю. Сора иесини бетине къарады. «Аша, харип, аша, тамблагъа ёре боласа, Аллах айтса деп, Эскендирни ызындан къошха кирип, къолларын къошну тар мюйюшюнде кеслери жарашдыргъан орунну къарында чайкъады да, ашына жангыдан узалды.

Мамучар да, аны анга алай къарарын сакълагъанча, Хамангерий къатына келип, къошха кирип кетгенли да жеринден тепмей жатып турду. Аны кёргенлей, къаны жортуп башлады, алгъынча, жан кирди, арыгъаны кетди. Алай, аны къол жылыууна тансыкъдан, дагъыда бир

сыласын мени дегенча, жугъун билдирмей, ол тартхан жары сынсый-сынсый атлады. Ала кьошха киргенден сора, бир кесек солуу да алып, ол да худуруна болду.

Экинчи кюн танг эрттенликде, танг ылызмы терезеден эслене башлагъанлай, Хамангерий артха Тытырташха тебиреди, кьараторуна минип. Итини жарасына кьарагъан да этмеди, Эскендирге аманат этди аны да.

Анча кюнню сакълап, кесини боюнун бёрюге кесдирирге да аздан къалып, келгенин кёргенде уа, жамызын къымылдаталмагъан Къонакъ, тюгю тозурагъан къуйругъун ойнатып, жашаууна тарыкыгъан этерикча, кёзюне арыгъан, мутхуз кёзлери бла жалынып кьарагъан Къонакъ жанындан да суйген иеси кьоюп кетип баргъанына бюсюремеди.

Мамучар Хамангерийни аллай сансызлыгъын бир да кёрмегенди. Кючюк заманларындан бери да ашына-суууна сакъ болгъанлай, иши башын басып тургъанлай да, мамучарны унутмаучусун, ишден келсе да, бек алгъа мени соруучусун, ашын-сууун Лейлядан ийип туруучусун бир да учуз этмейди.

Мамучар биледи эрттегили таурухну: адам, жан тазалыгъын баям этер ючюн, сыйрат кёпюрден ётерик болуп, аны къатына келгенде, ол адамны ити бауурун жерге салып, кёпюрден кетиб а къалмагъы эди, гюнях болуп гюняхы да жокъду, адам баласыны угъай да, мени юсюмде окъуна деп, къарап тургъанлай, киштиги чабып келип, иесинден алгъа болуп, сыйрат кёпюрню узунуна къусуп ётюп кетди. Кеси уа, ишни къалай боллугъун кёрюр ючюн, ары жанында къалды, арт аякъларына чёгюп.

Ол адамны ити анымы кёреди: секирип туруп, кёпюрге бир атлам этген иесини кёлек этегинден артха тартып, кёпюрге кеси алгъа атлады да, киштик къусханны жалап, къыл кёпюрню, иесини аягъы таймазча, къурутуп ётдю. Ётдю да, киштикни юсюне секирди. Ол да хазыр эди къачаргъа: «мяу!» деп бир сынсыды да, ёрге кекирип, бир тапкачыкыгъа къысылды, талгъыр кёзлерин жандырып. Ит, ырбынга тыйып, айтды, дейдиле анга: «Сен, иенг берген ашынгы окъуна кёзлеринги жумуп ашагъан харам къан, жатхан жеринг жумушакъ жастыкъ болуп, аллынга аш сууумай келип тургъан бир хайыуан, мен а жауунда, бузда, къарда да, жаз къыбыдында да эшик аллын сакълап, сабийледен къайсы сюек атса, аны бла кечинип тургъан бир жан. Айып тюйюлмюдю аллай иенги, аягъын тайдырып, жаханым отуна атаргъа суйгенинг.

Жыртып да кьояр эди аны ит, алай, иесини хатасыз ётюп баргъанына къууанч тыпырлы болуп, киштикни къалай ары думп болгъанын эслемей къалды.

Мамучар кеси аллайладан болгъанын жамауат биледи. Хамангерийланы кьоншулары окъуна, сёз ючюн, Хамбалий окъуна, ненча кере сылагъанды башымы, ненча кере къашыгъанды къулакъ артымы, къылыгъым алай ариу, тюзлюклю болгъаны ючюн. Харамлыгъымы кёрмегенлери ючюн.

Неда, Шаманлагъа барса, аны саулугъун сора, биргесине тагъыучу эди Хамангерий. Шаманны да, къолтукъ таякъла бла арбазгъа чыкъса, аягъына, къолуна жухун жетдирмегенликге, къолтукъ таякъларыны резин табанларын жалап тургъанды, Шаманны саусузлугъун билип.

Ма ол Шаман ауушханын билмейди мамучар.

Бир амалсыз уллу иши барды ансы, алай кетиб а къаллыкъ туююл эди Хамангерий деп, Къонакъ, ызындан сейир эте, къарап къалды.

Билмей эди мамучар элде сыйлы адам ауушханын. Алайгъа тюбе-мей къалыргъа жарамазлыгъын. Къонакъны эсине да келди бир амалсыз иши барды ансы, алай этер амалы уа жокъ эди... деп.

11

Ата ташларына къайтхандан сора хар бири кеси ауузунда орналгъанлыкъгъа, ол татлылыкъны сууутмай тургъанла акъылларына сыйындыралмайдыла бу ишни. Ол татлылыкъ Азияда да бир жерде тургъанланы татлылыкълары бир бирлерин бюгюн да излетедиле. Жокълатадыла. Бир бош кюнчюклери болгъанлай, бир бирлерин соруп турадыла. Къууанчларына чакъырадыла, бушууларына табыладыла. Темирбий бла Шаман а бу ишни кеслерини бир жүрек къыйынларынча кёрдюле, бир-бирледе орталарында ушакъда кеслерин терслерге окъуна жетишедиле.

«Биз, адам саны аз болгъан халкъладан бири, бюгюнлюкде кесибизни халкълыгъыбызны сакълаялдыкъ эсе, миллет болгъаныбызны кёргюзтдюк эсе, къыралны душманыны аллына къаялача сюелип, кесибизни атыбызны уллу халкъланы жашлары бла теппе-тенг айтдырдыкъ эсе, ол бизни бирлигибизни, бир бирни тута билгенибизни тамгъасы туююлмюдю.

Кертиди, урушха дери жыллада да бола келгендиле къуллукъ талашыула, жер чеклени юсюнде сёз болгъанла. Бизни халкъыбызны бетин жойгъанла ала болгъандыла.

Бхы, ол заманланы, жангы жашаугъа тюзелип къалыргъа, кеслерин жарашдырыргъа жетишмегенлей, жангы жашауну жолун ызлагъанла хар затны да келтирип берлик сунуп тургъанла ангылаялмадыла дейик.

Бюгюннюле уа? Билимми жетишмейди алама дегеннге? Ангыламагъан затын соруп билирге адаммы жокъду? Чачылып нек барады халкъ аууз-аууз болуп? Жаш адамла алайгъа бир кетдиле эсе, сора биз-биз терс. Ангылатмагъанбыз алагъа уллу урушда бирлик хорлагъанын. Айтмагъанбыз алагъа бирлик бла кётюреди миллет башын деп. Сюрюн къыйынлыгъы да бизни бюгалмагъанды, адамлыкъ бетден чыгъаралмагъанды. Нек? Бирлигибизни хайырындан. Айтханбызмы аны алагъа, жаш адамлагъа?»

Эки жашайыл таулу ма аллай даулашла бла айта эдиле дуня жарыгъына дауларын. Кеслерин терслеп.

Керти кёзден къарагъанда уа, экисине да тау суула этмегенмидиле бешик жырла? Бирге ушагъан акъбаш къаяла кётюрмегенмидиле кёллерин? Былай къызылбет, саулукълу тау аязы-хауасы этмегенмиди

аланы? Гыржынны тапхан алай тынч болмагъанын, ол кыйынлыкъ окъуна къаргъашлыкъны туудурмагъаны тыйюлмюдю юлгю? Ол жашау халланы сансыз этип, жеринги-элинги намысларын кёрмесенг, ол тыйюлмюдю жартылыкъ, кемликъ?

Малгъа-мюлкге кьул болуу дегенинг эришликни туудурады, бузгъан этеди адамны.

Эки да кьарт ол акъылгъа келип, кеслери кьалгъанда, кызыу ауруу сандыратханча, кеслери кеслери бла сёлешип, элни тегерегин гюрен тутуп сюелген акъбаш кыяланы да сагъайтадыла, элни салкын аязы бла кыуандыра туруучу Нальчик сууну артха бурулургъа жетишдиредиле.

Эки кьарт – бири тешек, бири да, эки аягъы юсюнде болгъанлыкъгъа, андан алаamat тыйюл.

Ол – не?!

Темирбийни жашауун окъуна да харам этдирген кьанлы кызауатдан сора, мындан артхасында уруш сартындан биреу кынкъ (Темирбийни сёзю) этмез ючюн Варшава Келишимни кьуралгъанына кыуанып да, ышанып да тургъан кюнлерин унутдурургъа жетишдиргенлеге ачыуу сынтылланган-сууугъан да этгинчи, Уллу кыралны бузулгъаны, Варшавачыла чачылып, НАТО-чула уа бюгюн да бегинип, кесибизни алдатханыбыз, алай бла душманларыбызны кезлеринде кесибиз жангыз чирелип кьалгъаныбыз ичин кюйдюргени сарыуун кыайнатып, бу кюнледе Россейде, республикада, элде бола тургъан бузукъла да кышулуп, аланы барын да кетюралмай, аш орунундан сохуран ургъанча, ичи кюеди.

Аланы бары да жукъусун кыачырадыла, терен сагъышлагъа тумалай. Уллу кыралны ёре сюеуге кыаты кыатышханла болуп, бу элде Шамандан бла кесинден сора киши кьалмагъаны да бир жанындан болуп, санларын, кюн хуерегилеген мант башлай этип, тюшюргенди. Жатхан ундуругъу кесине асыры уллу окъуна кёрюндю – аллай бир тауусула бара эди, кеси да билмей, Темирбий.

Шаманладан келе келгенлей, ундуругъунда олтуруп, сабий жашла окъуна эртте-кюнден жашауну учуз этерге тюзелип баргъанлары бир уллу кырал жара ашланганча кёрюнюп, ала бла байламлы уа кыайда эртте болгъан ишлеге кетди акъылы. Уллу кыралыбызны адам баласы сауда тепмез сундургъан кыаласыны тентирегени бла бирге битеу дунияда да тынчлыкъ кыуруду.

Саладин солтан христианла бла уруш этип, битеу Европаны амалсыз этгендеча, дин ахлула угъай эсенг а, ачлыкъ-жалангачлыкъ кысхан жарлы инсанла да кыарын кыайгъыда бир кыралдан бир кыралгъа юрюлдюле. Жашагъан жерлерин, ата-бабаларыны кыабырлары болгъан жерлерин иш да алышдыра, бек алгъа мангылайлары терлетмегенлей байыгъыргъа умут этгенле, аланы ызларындан а кыолайсызла тагъылып, жер кечгенча болду дуния.

Жорну кыолуна этген, алай бла уа христиан динчилени ырбыннга тыяргъа умут этген Саладин болгъанны ыркыгъа алдыргъанча болду. Жорну кыолгъа этер ючюн уллу уруш башланды. Дуния экиге бёлю-

нюп къалгъанды. Европада ёмюрледе да орнала, жанаша, жараша келген адетле ырхы аллына тюшюп къалгъандыла. Жашауну магъанасы окъуна къалмады дерча.

Саладин солтанны уллу хорламлары – Иерусалимни бийлеп, Тивериа тийрелеринде христианланы тобукъландыргъаны Европаны элгендирди, сагъайтды, ёре этди. Христианланы Палестинадан къыстап, битеу да Шаркъны ислам динни бешигине айландырыргъа умут этгенин кесер ючюн Саладиннге къажау ары дери къаргъашла энди къоргъашла болуп, къопдула. Битеу Магъриб бирден сюелди.

Бюгюнле да алайгъа айлана баргъанларын башында бир танкысы болгъан эслейди. Бюгюнлюк да, айланмай, ол заманлагъа ушап къалгъанды.

Америка чыгъып турады экинчи Саладин болуп. Болгъанны бир бирге этген, къозгъагъан, тентиретген, тозуратхан. Аллай къатышлыкъда биз да – Россей деген деменгили къыралны – узунлугъуну ёлчеми болмагъан, кенглигини чеги да табылмазлыкъ жерни иеси болгъан хокуматны – бир чикиля тырнакъ тенгли бир болмагъан кесекчигине – республикагъа да – ол уллу тюрлениулени бир къыйыры жетип турады. Ол болумубузну къазанып, бир эки-юч башыбузукъ республиканы да тепдирирге умут этеди. Алай, халкъла уа кеслерини жашауларын, къабыргъалашыуларын аллайлагъа соруп этмейди.

Эрттеледен бери да, къыз берип, къыз алып, юйюрле къурап, жууукълукъ-татлылыкъ кёпюрле ишлеп, бир бирни жокълап. Алай жашап келген халкъла бир эки-юч тентек ючюн кесини тарых жолун тюрлендирлик туююлдю. Магъыз деп, къуралып тургъан жашауларын биреулеге хам-чомларгъа къоярыкъ туююлдюле. Болсада айырылыу сёзню чыкыгъаны окъуна аманды. Бир тырнакъ тенгли биз не кюреше болурбуз, азыкъчыгъыбызны ашап, тынч жашап турмагъанлай.

Дуния тюрлениуле къозгъасала, къыралыбызгъа жел келтирген чапыракъны окъуна къоярыкъ туююлбюз. Уллу Ата журт урушдача. Анда этмегендиле бизни тергеусюз. Энтта да этерик туююлдюле тергеусюз.

Алай бир сирнек пашотчукъдан къабынып кетерге боллукъду уллу от. Ол себепден биз болургъа керекбиз сакъ. Азбыз, бизге не жетеди деп къарап турмай. Жаш адамлагъа, бир элни ичинде окъуна керексиз жерде сёз чыгъарып тургъанлагъа аны къалай ангылатхын? Уруш отуну жалынын хапардан билген бир эки-юч адам битеу халкъны атындан сёлеширге не эркинлиги барды! Ма аны тыяргъа керекди. Эл-элледе жаш адамланы да бирге тийишдирип.

12

Ай, заман а! Жашлыкъ кетди, чапхыч сууча. Жерге тюшгюнчю, эрип кетген жабалакъча. Алыгъыз къолгъа элни жашауун Саламбийле, Хамбалийле! Элли ючюнчю жылдан бери къуруда Ысталинни сёгюп тургъандан башха, халкъгъа жарады дерча бир иш къурамагъанлагъа къарамагъыз. Эшикни къылычын салмаучу заманларыбызны къайта-

ралмасагъыз да, жүрек ырахатлыкъны къайтарыгъыз. Динибизни къайтаргъанча. Коммунистлени къаргъап турмагъыз да, алагъа ушагъан бир жыйын къурагъыз. Биригиз айтханны бирсигиз этигиз. «Ол а бизден нек туйюлдю» деп турмагъанлай. Мени партбилетим къолумдады. Эшикни къылычын салмайма. Мен аллай кюнледе жашагъанма. Алайлай ёллюкме. Алгъыннгыла айтхандыла: «Къыйын кюнлерингде жүрек ийнаныуунга таян, тынч кюнлерингде келир кюнюнго къайгъысын кёр, нек дегенде, заман тюрлендирмеген зат жокъду дунияда». Ол дегени уа, ёлломню бла жашауну ортасындагъы канкурак къакъгъаны тенгли бир заманчыкъны багъала демекликди. «Бюгюн къууанырча бир затынг жокъ эсе, тамбланга ышанып жашау – ол да къууанчды» дегендиле бизден да акъыллыла.

Ол оюмла Темирбийни къанын къайнатадыла. Айхай, Темирбий ол оюмларын эл сходда айтыргъа жетишсе эди...

Терезеге танг жарыгъы жагъылгъанда, эследи жукъламай тургъанын Темирбий.

Аллай сагъышлагъа батылып тура кетип, Темирбий танг аласында къалкъып къалды. Къалкъыдымы-къалкъымадымы, кеси ангылаялмады: биреулен суху тюртюп уятды. Эки кёзюн ууа-ууа къараса, Эсен. Эфенди.

– Кел, харип сен, тенгинг къыйынды дейдиле. Варшаваны азатларгъа болушхан тенгингден бошаб а бир къалмагъы эдинг... Тоба, Аллах, сен айтхан жерден кери эт. Эсенни сёзю Шаманны юсюнден баргъанын Темирбий толу уянгынчы окъуна ангылады. Жукъусуну кечени узуну урланып тургъанын анга жоралады...

Темирбийни насыбына, Шаман тапды. – Игиди. Къызыуу кётюрюлюп, бир къоркъутду ансы, игиди. – Татлыхан была бу кече къыйналгъанын да къайдан билип келдиле деп, сейир окъуна этди.

Темирбий сакъ эди нёгерине. Анга бир зат болса, кеси жангыз къалып къаллыгъы кёзюне кёрюнюп турады кече сайын. Жюреги жаратмагъан тюш кёрсе да, анга жоралап. Эсенни да тынчайтмайды Темирбий. Эсенни къоншусу айтханды Эсеннге да Шаманны иши осал хапары барды деп.

Эсен а – Темирбийге.

Керексиз къайгъы этгенлерине да уялып, бир бирге къарап, Эсен межгитге ахчачыкъ жыяр ючюн эл сход этерге дегендиле деп, чыгъып кетди, Татлыханны чай салгъанына да къарамай. Темирбий а къалды Шаманны къатында.

13

Хамбалий академиядан Ленин орамгъа чыгъып, маршрут мешинаны сакълап тургъанлай, кюппе-кюндюз ким эсе да желкесине бир ауур зат бла жетдирип, алгъа къаплады. Ол алгъа чартлап, бауур тёбен тюшдю. «Ур онг къолу таба, стакан сууну кётюралмазча эт» (баям, экеулен болур эдиле, Хамбалий ангылагъандан, бири бирсине алай айтханын эшитип къалды). Эсине олсагъатдан тюшдю стакан сууну элте барып,

Саламбийни бетине халкъ жыйылып тургъанлай чачханы. Ол да аны сагъышын этгинчи, жерде тургъан онг къолуну бууунуна, ёрге секирип, битеу ауурлугъун чуругъуна берип, урду къайсы эсе да.

Хамбалий эс жыйгъынчы, этериклерин этип, эки жаш адам, артларына къарай-къарай, академияны студентле салгъа къоз бостанларына кирип кетдиле.

Хамбалий, ёрге туруп, юсюн-башын къагъа башлагъанда сезді – онг къолун ёрге алалмады. Къанагъаны-заты жокъ. Аркъасына бир жылыу урду. Сол къол аязы бла желкесине тийип кёрдю да, къол аязы къызыл къан болуп къалды.

Алайдан узакъ болмай къан алычу пункт болгъаны эсине тюшдю да, тегерекге-башха къарады, бир адам иш кёрюнюр эсе деген магъанада. Башы тегерек айланады. Бир жан кёрюнсе уа. Тюшден бир аз атлагъан заман. Алай чинар терекледен тутуп, бостан буруугъа жетип, анга таяна, алгъа Тарчоков орам таба тебиреди. Онг къолу салынып, сол къолу бла желкесин къаты къысханлай. Алайлай, 19-чу маршрутдан шофур чартлап чыкъды да, къолтугъуна кирип, къан алычу юйге кийирди.

Ол инргирде окъуна келди юйге, башы, онг къолу да байланып. Кёлеги къызыл къан. Кёнчеги да халек.

– Оу кюнюр, не болгъанды, э-жаш? – деп, Шамшиятны ахы кетди.

– Бош-бош... жыгъылгъан этгенме. Спортзалда. Кетеме да кетеме, бир къайта барайым деп къайтхан эдим спортзалгъа жашла бла...

Тюзю, Хамбалий анасына бу жолдан сора ётюрюк айтханды деп билмейди кесин.

Андан сора да айтмады Хамбалий бу кимни иши болгъанын. Кеси жетдирликди жууабын. Кеси тапдырлыкъды аны жерин. Анамы жүрегин да нек къыйнайма. Элге хапар да нек этеме. Мен да анга тап тюшюр-месем, мен да киши туююлме. Шёндю эл билмеген болсун Саламбийни адамсызлыгъын. Мен умутума жеталсам да, манга ишекли болмазча.

14

Темирбий эртте къобады. Сагъат беш болду – Темирбийни жукъусу да жокъ болду. Кеси да сейир этиучюдю, кеси кесине окъуна эшитдирип: малынг десенг, ёкюрген неда макъыргъан-къанкъылдагъан затдан да къуруду арбазым, манга алай тапды деп къояр эди, жангыз кесиме мал къурап не этеме деп, малчыкъла къурасанг эди, бир жубанчынг да болур эди, кесинг жангызлай мур-мур эте айланнгандан эсе деп, Хамангерий жыйыны айтхан иш этселе да, жууапха.

Къайда Орта Азиядан къайтханлы бери да мал къурап къайгъыны этмегенди. Юйюр жашауун харам этгенча, ырысхыгъа батаргъа да артыкъ суюмеди. «Мени сакълап, къыз жаулугъун тешмегенлей кетгенден иги туююлме» – алай айтып къоюучуду юйюрню юсюнден абери айтханнга да.

– Жаны саугъа жашау да керекди, Темирбий. Атынг Темир болса да, жанынг темир болалмаз, бир да къуруса да, къартлыгъынга аркъангы къашыргъа да керек болур бир жан. Хар кёре баргъаныны сайын Шаман да къыса тургъанды алай айтып.

Сюйген тенги, аскерчи нёгери, бир эллисини ол къысханына женг-дирмеди Темирбий.

Биягъыча, сагъат бешде къобуп, бет-къол жуууп, сакъалын, жаш заманындан бери да тюрлендирмеген адетинде, ариу къырып, «Шипр» одеколондан да мардасы бла сюртюп, кийине, терезеден тышына къарап, къампилленнген къарлы тау башлагъа къарап, тёппеледеги къарладан келгенча, акъ жарыгъы тау этеклеге энип, элни тийрелерин къармай келгенине эс бурду. Тау этекден эл башланган жанына жарыкъ атды, алай бир ауукъгъа биринчи юйню артына букъгъанча, жарыкъ алайлада бираз мычыды. Эндиге дери да къарай тургъанды хар эрттенликде терезеден тышына, жүрегине ёхтемлик къондургъан, къарамын кесине тартхан таула-тёшле таба. Аны аллында кюн Саламбий бла сёз болуп келгени ючюнмю, огъесе башха зат ючюнмю, нек эсе да жүреги тынгысызды бу эрттенде. Кеси да сейир этди. Тюз да ма ол кезиучюкде келди аны эсине: «Тейри адамы, бир нёгер а керек эди, бир да къуруса да, бир сёз орамына».

Бетледе, бир бирине эришгенча, энишге, эл таба тигелеген чертлеу-юк, чум терекле бир бирлерине къысылып, жанашыпдыла. Элде сюрюю къуларча мал саны болмагъаны себепли, бирер ийнекчиклери, къунажинлери болгъанла сюрюп, агъач къыйырдан ары ашырып кетедиле малчыкъларын. Къайда, Хрущёвну заманларындан бери да сахарлагъа жууукъда жашагъанлагъа малла тутаргъа къоймагъанларындан бери, эл малгъа хазна жан атмайды. Колхоз мал десенг, аны иши башха. Айхай, ол да къуругъанды. Энди ма Хамангерийча, мадарыулу адамла кеслерине малчыкъла къурап, жерчикле алып, къышлыкъ, жайлыкъ да мажарып, къошлагъа чыкъгъандыла. Кёб а туююлдюле ала да. Тытырташда ма Хамангерий. Жашла уа ёлюп къалсала да, чыгъарыкъ туююлдюле къошха. Ахчачыкъ мажарыу амалланы жолларын къармарыкъдыла ансы. Саламбийча.

Эл тирелип тургъан агъачлы тёш туюбюне ийнеклерин къууалай, эки тиширыу келдиле. Жаулукъларын терен къысып, ийнеклени сауаргъа чыкъгъан уллу хуржунлу ал боталарын да алышындырмай, онг къолларын акъ жүнден кеслери эшген женгсиз габараларыны хуржунларына сугъуп, сол къолларында уа бирер чычхынчыкъны тутуп, терен калошла бла жерден иги да кётюрюлген кырдыкда уллу-уллу атлап, ушакъ эте, малларын да унутханча кёрюнедиле. Темирбийге алай кёрюндю.

Таула жанындан салкъын аяз хылыф ургъанын тиширыуланы ал боталарыны этеклерини къайырылгъанларындан билди Темирбий. Кийимлерин да кийип бошап, арбазгъа чыкъгъанда, кийиучю калошларын излерге къалды эшик аллында. Чыракъны жандырыргъа унутханды.

Гюржю такъыясы да башында. Таягъы эшик артында сюелип. Ол кезиучюкде эшик къагъылды.

Сунмай тургъанлай къагъылгъанына сескеннген окъуна этди. «Тейри, тюз боюнлу туююлдю бу, ким эсе да», деди кеси кесине Темирбий. Калошланы излегенин да къоюп, ёрге сюелип, эшик таба къулакъ тикди. Ол жаш адамлагъа тырман этгени эсине «дыркъ» деп тюшдю. Бусагъатда тамата-кичи деп къарамайдыла адамла, дерт дауларын алыргъа хазырдыла. Бек учуз бюгюнлюкде адам болуп къалгъанды. Аллай акъыл да келди башына. Алай, урушну отун-ёртенин сынагъан киши, айтхан сёзюнден къайта билмеген къарт, кертда алай сунуп, эшикни хыны ачды.

Татлыхан?.. Шаман къатыны?..

Кесин таныгъанлы, артыкъда бу элге келин болуп келгенли да башын ачып кёрмегенди киши. Таза да таулу ананы къолунда ёсген Татлыхан ол адетин бузмагъанды. Ол себепден Татлыханны акъ ургъан чачы тозурап, чырпаланып, гюлмендиси да бир жанына кетип болгъанына Темирбий бек сейир этди, олмуду-туююлмюдю, ишекли да болурча, ма алай. Темирбий бла Шаман урушдан бери да жан бла тёммек эдиле. Урушдан къайтхандан сора бири кесини юйюрюн (Шаман), Къзахстанда Акъмола сахарда сора-сурай кетип, Боровинка элде тапханды. Темирбий а къайда болса да, таулула арасына тюшейим ансы, башхамыды деп, Къыргъызны къыбыла жанына келип къалды. Ленин районнга. Район ара элни аты Ленин-Жол.

Излейме десе, Темирбийни бар эдиле жууукълары. Хайытланы тукъум кеси да бола кетерик эди бир эл. Суюмеди кишиге да жюк болургъа. Ансыз да халкъ жунчупду. Аны урушха-хорламгъа салгъан къыйыны эсге алынмагъаны ачыу тийип, тюзю, Темирбий танышларына тюберге уялгъан окъуна эте эди: кесинг къанынгы тёкдюрюп муну ючюнмю кю-реше эдинг деп, Къыргъызны, Къзахны да кёзюнге тутуп тохтасала уа.

Кёкюрек къангасы ауурлугъун сынап тургъан орден, майдал къадарны тагъаргъа ийменнген эте эди. «Не ючюн бергендиле быланы санга, кесинги да, келтирип, къутургъан суу келтирген талыштакныча, сен жети жукълап тюшюнде да кёрмеген жерге атарыкъ болуп?» демезлеми?

Да жангыз олму эди аллай къужур акъылгъа тирелип къалгъанла. «Алай нек этдинг былай» деп, кимге сорургъа билмегенле, хата кимден чыкъгъанын терен билгенле да, ауузларын ачсала, не жазагъа тюбериклерин билип тынгылагъанла да бардыла. Тынгыламагъанла да болдула. Сотталаны Адилгерий яхшы жарашдырып, къарамыйыкъгъа къагъыт ийгенден сора, соргъан-оргъан да болмай, кечелени бир кечесинде, аскер кийимлери бла тёшекге сыртындан тюшюп, ол жазгъан къагъытыны сагъышын эте тургъан кезиучюкню марап тургъанча, экеулен кирип келип: «Хайда, жигит, кёрейик бир жигитлигинги мында да, урушда батырлыгъынг битеу аскерге айтылгъан хапарынг барды. Таматагъа къайырылгъан не болгъанын а аскер Уставдан окъуна билалмагъан сен, энди

ангыларса къалай болгъанын» дегенни айтып, эки къызылжагъа алларына сюрюп алып кетип, 20 жылгъа олтуртхан эдиле да, халкъгъа белгили эди къырал салгъан боюнсагъа жегилмей жарамазлыгъын. Темирбий да.

Адилгерийни ишине бек бюсюреген эди Темирбий. Алай, урушда болгъаным азды деп, кесими къалай тутдурайым, андан эсе бу жунчуп тургъан халкъны бир затына жарар эсем а, деген акъыл бла райисполкомгъа къалауургъа тохтады.

Офицер эди Темирбий. Билимли, окъуулу. Алай аны билими да, окъууу да кишиге керек болмай къалгъанын терк ангылатхан эдиле кесибизникиле окъуна.

Сюйген къызын излерге да болмады: иш былайдан болса, биреуню да нек этеме жарлы...

Ма алай бла айырылып Шаман бла Темирбий, бир бирге 1957 жылда Тытырташда тюбегендиле.

Андан артхасында аланы бирге кёргенле, татлы жашагъанларын билгенле артыкъ сейир да этмей эдиле – алай болмай не амалы бар эди да урушда да ашларын да аууз къанлары бла бирге ашагъанла. Аны ючюн эди Шаман жатып къалгъандан сора ансыз болалмай, хар кюнден келе, сора туруучусу да.

Татлыхан да, Шаманны бла Темирбийни не ата жанындан, не ана жанындан жууукълукълары болмагъанлыкъгъа, келинлик этип турду Темирбийге. Темирбийни сагъынырыкъ болса Шаманнга, «нёгеринг» деучю эди Татлыхан. Орамда тюбеп, Темирбий Шаманны сорса, анга айтыр эди: «Турады нёгеринг, турушуча» деп, къысха.

Ма бу эрттенликде да «нёгерингден бошай тура болурса дейме» деп да аны себепли айтхан эди. Ол ачыуунда да, ол жунчууунда да, ол адыргысында да келинлик адетден чыкъмагъанлай.

– Нёгерингден бошай тура болурса дейме... Сени атынгы айтып, бир ауукъну кычырып, амалсыз болуп турду кече. Танг аласында, Темирбирге бир айтчы, эринме да, былай бир атласын дегенди да, элден да уялама, алай ол айтханны этмей болмадым. Айып этме.

– Бусагъат жетеме... Бусагъат...

Бусагъат... Кече ортада болса да, уятсанг керек эди...

– Къайда къалдыла бу бош къаллыкъ калошла, – деп башын ёрге кётюрдю. Татлыхан а – думп. Тап, кёзюне кёрюннгенча да сунду ол кезиучюкде Темирбий болгъан ишни.

«Тауусулдукъ... Жангыз манга таянды эл да... Тур энди кесинг чирелип, ветеран бол да. Къалай-алай болса да, власть къарагъан кибик этеди ансы, жашла уа жукъгъа санамайдыла ветеранланы.

Ма Абдуллаланы Мустафа. Олду бизни излеген. Ветеранланы таматасы. Ансы эл таматала къайда тапсынла бизничалагъа заман. Этип этгенлери да болмагъанлай, курсабайла болуп айланган болмаса, Мустафа айтхынчы, сагъынып да къоймайды бу эл тамата кибик да».

Ол сагъышла, бир такъыйкъаны ичинде мыйысына уруп, Темирбийни шашдырыргъа жетдирдиле: мен жетгинчи битип къалмагъы эди,

харип, деп, хо да, бир кёрюнейим да, къайтырма кийинирге деп, ашыкъ-бушукъ бир эскирек калошха бла бир жангы калошха сукъду да жалан аякъларын, чыкъды жолгъа. Узагъ а барлыкъ тюйюлдю. Ортада юч юй барды. Эки калошу да бир аякъгъа болгъанын Шаманлагъа жетип бара сизди. Аны да орамлагъа малчыкълары бла чыкъгъан тиширыуланы къарагъанларына ишекли болуп. Олму эди аны къайгъысы – ашыгъыпды Темирбий.

Хауа тюрлене турады. Бошдан тюйюлдю бу да. Сууукъ аяз ауузну терениден бетине-бетине ургъанча кёрюнеди Темирбийге. Бусагъатда аны жанына кирип къарагъан кёрлюк эди – табийгъат ол суйгенча тюйюлдю бюгюн, табийгъат да къайгъылыды бюгюн, Темирбий англагъандан.

Жолда тубеген болуп да, терезелеринден къарап кёргенле болуп да не заманда да сабыр атлаучу, бир бек тепдирмеселе, ауазын окъуна кётюрмеучю Темирбийни, кесини къолунда таягъын окъуна озаргъа кюрешгенча, ашыкъгъанын, хылыфлыгъын кёргенле бек сейир этедиле муну барыууна. Бара-барып, Шаманланы къабакъны хыны тюртюп ачханын кёргенле уа бу бошдан тюйюлдю деген акъылгъа келдиле.

Шаманны эрттерекледен да тёшек болгъанын билгенле, кеслери кеслерине да ийнанмагъанлай, Татлыханны кюнню къуругъанын билип къойдула.

Къуш-муш болдула.

Жаулукъларын теренирек тартдыла.

Темирбийден алгъаракъда Татлыханны къайдан эсе да, ууакъ-ууакъ жёбелей келип, юйлерине от тюшгенча, уруп кирип кетгенин да кёрдюле орамдагъыла. Тиширыула. Сёлешмей ётюп кетгенине сейир этдиле.

Темирбий босагъадан ары атлагъанда, Татлыхан кеси жангызлай, чачакълы мор кюпес жаулугъуну къанатыны къыйыры бла аууз орамын жабып, тауушсуз жилия тура эди. Темирбий киргенлей, андан уялып, бир жанына бурулду: башхала бла бирге сыйыт этсе эри ёлген, айып болады. Кеси къалса тёгюллюкдю тёгюлгенча.

Темирбий тюзюнлей барып, урушда жаралылагъа этиучюсуча, къулагъын Шаманны кёкюрегине салды. Бууунундан тутду. Бир кесекни алай тура кетди да, къолун Шаманны бууунундан айырмагъанлай, башын ёрге айырып, эки кёзюнден да чикина бармакъ жүреги тенгли болур дерча, уллу-уллу жилимукъла сыгъыла, Шаман къатыны таба бурулду да, башын булгъады.

Кёзлерини кёз жашла аулап, Татлыханны элес кёреди. Олду деп да танымады. Татлыханны бир сагъатчыкъны ичинде къарама-къаршы башха адам болуп къалгъанына сейир эте эди Темирбий. Эшикни ачханында да. Бети да кетип, тюрленип, бети жыйырылып, къоз къабукъча болуп къалгъанын эследи Темирбий. Бусагъатда уа ол ау кёзлери Татлыханны бетин бек сыйдам этгендиле. Темирбий сезе эди ол алас-буласлыкъ некден болгъанын.

Алай, кёлю къарыусуз этгенин букъдурургъа кюреше, артха бурулду да, ау кёзлерин Шаманны, нек тураса былай битип манга дегенча, ачылып тургъан кёзлерине къарап, аны кёз къапларын кеси кёлу бла акъырынчыкъ жапды. Сора аны, Шаманны, башын кёкюрегине салып, эки инбашын силке, жиляды. Кишиден да уялмай. Ол кезиуге кьоншула жыйылгъан эдиле ары. Ол жолда сюелген тиширыула да.

Тиширыула, кьол аязлары бла бет орамларын жабып, баштёбен болуп сюеледиле.

Бир кесекден а Темирбий, бетин Шаманны кёкюрегинден ёрге алып, тилин да кючден айландыра, Татлыханнга: «Эсеннге бир айтдырчы, оноу этсин. Жуугъан а кесим этерикме. Ол Мамаджаннга не этсин адам. Аны ауузундан тюшюрмегенди бир кюн да. Урушда бирге болгъанбыз башындан аягына дери. Андижандады. Сен билесе. Келалгъан этмез. Узбекистан да башха къырал болду да кьалды. Алай билдирмей кьойсакъ, ол дуняда тюбесек, не айтыр бу. Андижанда да урушха къатышхан болуп, андан сора дагыда биреулен кьалгъанды деп жазыучу эди. Сау эсе, шау эсе да, бир билдирир амал эт. Алгъа Эсенни чакъыр да».

Ангылады Татлыхан. Чыгып кетди да, ызындан тиширыула да юрюлдюле.

15

Эсен, эки рекагъат эрттен намазын кылып, энди, къайтып, тёшекге кире турмайма деп, Ахшыкыызгъа – юй бийчесине – бир жумушла буюруп, кеси уа малларына къараргъа халжаргъа тебиреди.

Терезеден тышына кёзюн бир жетдирди эшик аллына атлардан алгъа: Холам-Бызынги жанларындан кёк акъсылдан къарагъа кёче, тыкъ бола, ауурлана келгенча кёрюнеди. Алгъа, эрттен намазгъа кьопханында, хауа тюрленирге ушамагъан эди. Олсагъатчыкыны ичине Акъ Къая, гюрен орналып, Холамы, Бызынгины башларындан энишге къарап, адамны кёлюне беклик, ырахатлыкъ эндириучю Акъ Къая бетин къарала келген булутлагъа урлатханды. Шыкы табаларын жаяу булутла басхандыла. Элни-жерни уста билген Эсен эбзеге аугъан ауушха бир къарагъанлай билип кьоя эди кюнню кьаллай боллугъун.

«Ол да Аллахны ишиди. Кётюрюлюр туман да, кюн кёрюрле ахшыаман да, ауругъан, ёлген кыйынлыды ансы» деп, кеси кесине мурулдай, эшикни ачаргъа кьолун узатды. Ол да эшикни ачаргъа кьолун узатханы, тышындан ким эсе да эшикни ачханы тенг болдула. Шаманланы кьоншуларыны жашчыкълары.

– Шаманлагъа бир атласын теркирек дегенди Темирбий, – деди алыкъа бетчигин да жуумагъан танакёз, уллукирпик къарамедра жашчыкъ.

– Эй-я дегин, – деди Эсен, кесиними, жашчыкыгъамы – адам ангыламазча.

Биле эди Эсен Шаманны къыйын болгъанын, арт кезиуледе тюрленнгенин да кёрюп кетгенди. Уллу Ата журт урушну хапары да сууугъунчу Уллу Хорламны болдургъанла таркъая барадыла. Бирини ызындан бири. Эсен Шаманлагъа мыллыгын атды, арбаз калошларын атып, меслерине жангы калошла къаплап.

Ахшыкъъыз да ангылады не болгъанын. Эшикни ачып, Эсенни къарамы бла ашырып, ол да аллай жерге тийишли жаулукъ-жыйрыкъ излеп башлады муштухул.

Жангыз да бу гитче Тытырташдан окъуна 350-ден артыкъ адам кетгенди урушха. Элни киндиги юзюлюрден эди. Аллах сакълады ансы: аладан эки жюз бла жарымы къайтмагъанды. Къайтханлары да, саула ёлгенлеге сукъланырча, сюргюн зарауатлыгъын да сынап, сыныкълыкълары да кётюрюп, дагъыда, акъылдан-эсден шашмай, юйюр къуараргъа, ызларындан келгенлеге акъыл берирге, юйретирге къолларындан келген эл-намыс тутурукъланы кете баргъанлары элни агуман этеди таза да. Алай болмай къалмазлыгъын билип тургъанлай да, ветеранлагъа, таянчакъларынача, къарагъан эллиле гузабалыдыла. Къайда да. Башха туююлдю. Аллай жамауат эди урушдан сау къутулгъанла. Айхай да, аланы хар бири къырал юйню орта чигинжилерине саналгъандыла. Седирейдиле тизгинлери аланы. Эки ветераннга къарап къалгъан эл мудах болурдады.

Эсен, талакъ солуу эте, Шаманлагъа жетгинчи, ол сагъышланы башындан ётдюрю.

Шаманлагъа кире баргъанлай окъуна ундурукъну баш жанында олтуруп, эки къолун да тобукъла арасына сугъуп, башын да энишге ийип олтургъан Темирбийге къарады да, ол да, аны эслеп, ёрге къопду.

Эки къолун къалкъа тутуп, Эсен:

– Я Аллах,бу ёлгенни гюняхлары бар эселе, Сен аланы кеч. Я Аллах, Сен бу адамны ол дунясын жарыкъ эт! Сыйлыларынга къош, – деди да, Фатиханы айтды.

– Да, харип, кёп къыйналды. Энди жол салды керти дунясына. Муну ундурукъдан тюшюрейик. Жерге кюйюз болса да, кийиз болса да, бир зат жайыгъыз.

Эсен ол сёзлени айтды да, тиширыула ашыкъ-бушукъ, бир бирге ал бермей, юйню ичинде чоллакъланып башладыла. Татлыхан акъыллы тиширыу эди: кесине да, Шаманнга да кебинликлени бичип асырап тургъанды. Эменден къабыр къангаланы уа Шаман кеси тилеп жондургъанды, сюрмелетгенди. Къайда бир эки-юч жыл да бола болур андан бери.

Темирбий да эс жыйды.

– Бу алай бош адамыбыз туююлдю. Урушда къыйыны уллу болгъан, элде намысы жүрюген, урушха къатышханланы араларында да бети чыкъгъан жашыбызды. Ол себепден эл таматагъа, Саламбийге дейме, айтып, муну ахыр жолуна тап ашырыргъа керекди. Абдуллаланы Мустафагъа да билдирейик.

Ол келмей къаллыкъ туююлдо. Мындан алда келип кетген эди, бир саугъачыкъла да келтирип. Ол да айтыр кеслери жанындан не этериклерин. Кесини осуяты уа былайды: я Аллах, мени жанымы, адамла къыйналмазча, бир иги кюн ал деп, тургъанды къуруда. Халкъны кёп къозгъамагъыз. Мамаджаннга билдирисиз.

Район таматалагъа да Саламбий билдирсе дурусду – эл тамата, не десенг да. Даммат Башчиевич келмей къалмаз. Ким бла келлигин, кимлени келтирлигин биргесине кеси билир.

Темирбий, Эсенни тынгылатып, ма алай айтды да, артха бир атлам этип, бир жанынаракъ турду.

– Аны осуятын сансыз этмезбиз, – Эсен Темирбийге айтады. – Алай ветеранла айтханнга да къарайыкъ. Кёп туююлсюз. Юзмезге кетген суулай, таркъайгъансыз. Кесинг жангыз къалгъанса. Эл билирге керекди.

– Саламбий къачан келеди ишге. Сёлешейик хауа телефонуна. Келсин. Оноу этсин. Болушсун. – Темирбий ангылагъандан, эл тамата битеу элге бу ишни юсюнде да оноу этерге керекди: эл тамата эсе, элни ёлгени, сауу да, жашы, къарты да муну кёз туурасында болургъа керекди. Ол билирге керекди хар эллини болумун.

– Сен айтханда да барды, – деди Эсен, – бек игиси уа, минарадан къычырып билдирирге керек эди элге. Айхай, минара къайда. Межгитни ишинг къолгъа алабыз дегенде, не тюрлю ишле чыгъардыла жаш адамла. Жашланы асламысы дин жанына тартадыла. Ариу жюрютюрге суюдиле динни. Алай алагъа да жыйыла турургъа бир жер керекди. Межгит, сёз ючюн. Жума намаз, сёз ючюн. Бюгюннге къарап тургъанча, аны ишин тохтатып турабыз. Юйюню башы юсюне оюлгъунчу, чорбатына къарамагъан юй ие кибик бола турабыз биз. Бюгюн ишибизни тынгылы бир этейик да, андан сора уа межгитни къолгъа алмай боллукъ туююлбюз. Сёлеш кесинг Саламбийге. Элге билдирир амал тапсын. Билдирилген этсин элге, алай келмей амалыгъыз жокъду дууагъа деб а кишини киши къысмасын, борчлу этмесин. Ёлюм хар жаны баргъа хакъды. Былайда не уллу, не гитче, не бай, не жарлы, деп айыртларгъа жарамайды. Хар адамны кесини жүрек ыразылыгъы болургъа керекди ёлгенни сыйын кёрюрге.

– Болсун. – Темирбийни сёзю къысха эди, аскер буйрукъча. Аскерчи нёгерин асырай эди ол бюгюн, Хорламны Кюнюне онбеш кюн къалып.

Эл а алыкъа эрттен жукъудады. «Эрттен жукъу туюлю да, татлы да болады» деучюдюле халкъда. Анда-мында малчыкълары болгъанла алагъа къарар ючюн къопсала къобадыла ансы, бу заманда эл хазна къозгъалмайды. Аны Эсен да биледи, Темирбий да биледи бек уста. Болсада, элге адам чапдырып, къозгъап айланмагъанлай, кеслери жумушларын эте турургъа келишдиле Темирбий бла Шаман: кебинликни хазырларгъа, жууучу къанганы келтирирге, суу къуярыкъ, аны чыгъарлыкъ, жуугъаннга нёгер да керек – ой-ой, азмыды иш быллай кюн.

Татлыхан, къоншуларын да болушдуруп (Шамарыу да, Шамшият да жетгендиле, аланы ызларындан Лейля да келди, тёрт муююшюн-

де да къан къызыл раушан суратлары болгъан дарий жаулукъчугъун терен къысып, инчиклерине жетген къара жыйрыкъ, алашатабан мор чурукъчукъла кийип), итиу урулуп, ариу сайланып-асыралып тургъан кисей кебинликлени чыгъарды къюбюрюнден. Кесин билгенли кишиге ачмагъан къюбюрюн ачды бюгюн Татлыхан.

Алайда дагъыда эс бурду Темирбий: артыкъ уллу бойлу, ёсюмлю болмагъанлыкъгъа, Татлыхан къаты, жигер, къарыулу, тирнекли болгъанын билген Темирбийге Татлыхан бир тюрлю эрип къалгъан, жауурунлары да жыйырылып, бирге къысылып, бети жер бетли болуп, бет териси жаякъ сюегине жабышып къалгъанча, ызлыкълары да шарт белгили болуп къалгъанча, болушундан гитчечик, алашачыкъ кёрюнюп къалды.

«Ойнагъанмы этесе, анча жылны татлы жашап, бир бирге, бетинг къара болсун дегенча, бир сёз айтып, жүреклерин къыйнамагъан адамдан айырылыу тынч туююлдо. Татлы жашагъанладан бири кетсе, экинчиси да анда аны кёп сакълатмайды. Нек эсе да, алайды. Къарайма да, Татлыхан да кёп сакълатырыкъ туююлдо Шаманны, аман жунчугъанды. Ёре къопмазлыкъ болду. Да мен да кёб а мычымам энди. Алай мен къа тып чыкъсам, киши да биллик туююлдо».

Темирбий, ол сагъышланы эте, бир такъыйкъаны ичинде нёгерлери айтханны этип, кесине бир жашау нёгер мажармагъанына жашауунда биринчи кере сокъураннганча, алай болду.

«Кёремисе Татлыханны! Танг атхынчы, манга жетди. Къоншу-тийре къозгъалды. Къайгъысын этди баш иесини. Аягъы юсюнде болгъаннга билдирди. Адети бла болурча, хар зат да – ашы-сууу да, ушхуууру да. Сау болсун!»

Темирбий на заманда анга келинлик да, эгечлик да этип тургъан Татлыханнга жүрек ыразылыгъын айта эди тауушсуз. Кеси кесине. Аны бла бирге кесини къайгъысын да: аны быллай жумушу мунуча тынгылы этилмезлигине ийнанып эди Темирбий. Бир ветеран организация болмаса, анга киши былай къарар деп ийнанмайды бусагъатчыкъда Темирбий. Алай эл аны да кёзюне сугъуп жүрютгенин да уста биледи. Аны атып къоярыкъ туююлдо эл. Элни жамауаты бир шаудан кибикди – иши, жашауу да туурада. Жаш къауум бир-бирде «чийчиклерин» чыгъара башлагъандыла ахча-бохча юсю бла ансы, элде сен-мен дегенча керексиз сёзле жүрюмейдиле.

Элни эслиси аны да дунияны тюрлене баргъаны бла байламлы этеди. Тюзелир жашау, жаш адамла да деп, кеси кесин тынчайтып къояды.

Ол кезиуде Эсен къанганы келтиртип кесинден (аллай керекле аны кесиндедиле, межгит болмагъаныны хатасындан), ич отоугъа салдырды. Терезе кёзню ачдырды да, тёгюллюк сууну тышына берир амалны къурады. Темирбий кесим жууарыкъма дегенин Эсен эшитмегенди. Алай аны да адети барды да, билген адам, дин ахлу жууса тюз боллугъу да баямды. Ол себепден Темирбий кеси сагъышларына батып, кесини да быллай кюню кёзюне кёрюннгенча бола тургъаны бла кишини иши жокъду.

Татлыхан суу салып жылытханды. Болушургъа жаш адамла да келдиле.

Ол кезиучюкде Темирбий да эс жыйды, жукъудан уянганча. Уялгъан да этди.

– Не деди Саламбий, – алай сорду Эсен, женглерин ёрге къайыра, ёлюк жууулукъ отоугъа кирирден алгъа.

Жерге кирлик болду Темирбий.

Амалсыздан:

– Бусагъат... Алдыралмай турама... Эсен, мен жууаргъа деп тура эдим...

– Кел, – деди Эсен да, кёп сагъыш эте турмагъанлай. Ол биле эди: аскер нёгерлик бек къаты болады. Кеси жууса сюеригин да алгъадан окъуна сезип эди Эсен.

– Кел, хайда, мен къатынгда турурма. Болушурма. – дагъыда алай къошду Эсен.

Телефон а къулагъындады Темирбийни. Ол да, шинтикден къобама дегени, телефон ауаз бергени болду.

Балан бармагъын ёрге чюелтип, Темирбий сабыр бол дегенча Эсеннге белги берди.

– Саламбий, сенмисе? – Темирбийни ауазы асыры уллуму кёрюндю Саламбийге, нек эсе да, ол хыныракъ жууап этгенча ангылады Эсен Саламбийни жууабын. Эшитилип турады хар сёзю.

– Да мени телефонума сёлешесе да, ким боллукъду да. Не этесе кесинг да, тангны атма да къоймай. – Саламбий керти да бюсюремегенин билдирди ол эрттен сёлешюге.

Темирбий, адепликни сыйын бир заманда да учуз этмеген киши, жаш адамгъа дагъыда тёзейим дегенча, Саламбийни хынылыгъын жута:

– Кечирирсе къарт бёрюню, кесинг айтычулай. Сен кёп жаша, айтхан жерден кери болсун билдириуюм, Шаман ауушханды. Эрттерек келип, бу элни жумушуна къарасанг эди...

– Не дейсе? Сёзюнгю ангылаталмайса. Огъесе телефонунгму бузулгъанды. Ангыламадым... – биягъы Саламбийни сёзю къаты эди.

– Алай эсе, келсенг кёрюрсе. Эшитемисе?

– Хау. Айт-айт, не айтырыкъ эсенг да. – Саламбий ачыуланып окъуна башлагъанча ангылады Темирбий.

– Къой да къойчу муну. Келиучю заманында келир. Эл ансыз да биледи этер ишин. Энди ёлгенни асыраргъа дамы керекди ол бизге. Кеси адамлыгъына керек туююл эсе, келмесин. Биз борчубуздан къутулдукъ. Къалгъаны уа аны ишиди. – Саламбий да эшитир эсе дегенча, ауазын кётюрюп сёлешди Эсен.

– Саламбий, ой Саламбий? Эшитемисе? – Темирбий Эсенни, тохтачы бир дегенча, къол аязы бла арлакъгъа тюртюп, дагъыда Саламбийге алай айтды.

Телефонда таууш жокъду.

– Тамагъына сёзю буштукъ болду телефонуну. – Энди Темирбий шинтигинден ёрге къопду да, телефонун жерине сала, айтды.

– Ал, Эсен, оноуну къолгъа. Дин къалай айта эсе да, аны этген да эт, жамауатха да этдир, хайда. Халкъ жыйылып башлагъанды. – Темирбий, Эсеннге алай айтып, жолда келе тургъанлагъа да бир кёз жетдирип, Татлыхан хазыр этген ал ботаны белине кысып, Эсенни ызындан ёлюкню жуугъан отоугъа кирип кетди.

Темирбийни бары къайгъысы – Саламбийни сёлешдирген этерик эди Узбекистанга, Андижан шахаргъа. Мамаджаннга. Келеме дей турмаз ол. Не десенг да, энди Узбекистан башха къырал, бир къыралдан бир къыралгъа къалай тебиреп къалсын адам. Ахча да керек. Билет да къан багъа.

«Уллу къыралыбызны азатлыгъын сакълар ючюн аркъаларыбызны бир бирге берип, уруш этип айланган къарындашлары бирин ёз, бирин ёге этип къойдула да» деп, жарсыучу эди Темирбий. «Этип къойдула да» деген сёзлени кимлеге айтханын да кишиге шарт этмей. Баямын а, айхай да, кёпле биле эдиле. Хар ким кесича, ичинден сёгюп, тышына уа чыгъармайды.

Уллу къырал бузулгъанлы туугъанла къайдан билсинле ол жамауат жашауну татыуун. Ол себепден таматаланы сёзлерине жаш адамла къошулмай эдиле, сёз нени юсюнден баргъанын окъуна билмей. Район таматагъа да Саламбий билдирсе дурусду. Не десенг да, эл таматады ол, мухтарды.

Танг аласында Холам, Бызынги башларындан къарала келген жаяу булутла агъардыла, ёрге кётюрюлдюле. Булутла, кёкде гулмак-гулмак болуп, кёк ачыла да башлагъанды. Кюн бузулдукъ тюйюлдю. Кёк толусунлай ачыллыкъды.

16

Эл уянганды. Эллиле бири бирине, къоншу къоншусуна айта, Шаманлары таба тизилгендиле. Аллы кюн чыкъгъаннга айландырылып ишленген иги эркин, уллу жатма тюрбюне жыйыла келеди халкъ. Кёп да турмай, жатма тюрбюне сыйынмай, арбазны да толтурду битеу эл къозгъалып.

«Жаратылгъанлы да адамлагъа таплыкъны излеген Шаман, харип, жатмасыны аллын кюннге айландырмай къайры айландырылыкъ эди» деп, Темирбий ыразылыгъын кеси кесине ичинден айтады.

Арбазгъа сыйынмай, адамла жол жанларында тохтап, дууа этилгенин арбазны туурасындагъыла къолларын къалкъа тутханларындан биллип, алай дууа этдиле.

Элде иги кесек алгъаракъладан да кёрюнмей тургъан Хамбалий да келди. Башы да, онг къол буууну да байланып.

Жаш нёгерлери, эллиле да тегерегине басынып сорургъа къалгъандыла да, не болгъанды деп, ол да кесине алай эс бургъанларына уялып,

бош-бош, жыгъылгъан этгенме деген кибик этип, соргъанладан теркирек айырылыргъа кюрешеди.

Саламбий да келди. Ол арбазгъа да кирмей, нек эсе да, Хамбалийден кенгирекде туругъа суйгенча кёрюндю эллилеге. Эл биле эди аланы сёз болгъанларын. Болсада иш алай тереннге кетер деб а кимни эсинде боллукъ эди. Хамбалий да, аны таба къарагъанлай, дагъыда элге билдирмейим дегенча, бир жанына бурулуп къалды.

Аланы, Хамбалийни бла Саламбийни, болумларына иги эс буруп къарагъан сезмей амалы жокъ эди: быланы орталарында иги бла бошалмазлыкъ бир иш а барды.

Бир-бирлени ол сагъышларын жангыдан келгенле дууа этгенде, бёле-бёле турду.

Ёлюкню жуууп бошап, кебинликни башын къысардан алгъа кёрюп къалыргъа суйген жууукъларын, тенглерин чакъыргъанда, ол эки адамны – Хамбалийни бла Саламбийни – болумлары унутулду. Суугъа кетген ташлай. Къуруп кетген чёплей.

Кертиден да: не эди аланы къаугъалары Шаманча сыйлы къартны дуниядан кетгенини къатында!

Эсен жаш адам эди. Къыркъ бешни – эллини арыта келген. Бухарада медиреседе окъугъан. 80-чи жыллада бошап келген. Совет Союзну заманында. Къырал власть коммунистлени къолларында болгъанда. Сёзюн сатмай бермеген тынгылауукъ. «Тынгылап тургъан игирек эшитеди къычырыкъчыдан эсе, бизни алай юйретгендиле» дер эди, соргъан болса.

Бир кезиучюкде Лейля, тиширыула жыйылгъан отоудан чыгып, адамла кёпден юй къабыргъагъа къысылып, аш юйге кирип кетди. Саламбийни бла Хамбалийни кёзлери бирден жетдиле анга. Киши эсле-меди аны.

Бир бирлерин да эслеген этмедиле Саламбий бла Хамбалий ол кезиуде, экиси да бирча къызгъаннгандыла бир бирге аны. Хамбалий суймеди Саламбийни алайда болгъанын. Саламбий да тюз ма алай – суймеди Хамбалийни алайда болгъанын.

Жашыргын эришлик сууумайды.

От жагъалары тютюн этгенлей турады, отха салгъанынглай, суулары да бара, пыс-пыс этиучю чий жерк отунлача.

Эсен жашладан бирине айтып, Саламбийни чакъыртды. Суймей эди Саламбий элни ичине кирирге, кёрюнюрге элге, нек эсе да.

Сылтау артдалада ачыллыкъды.

Бусагъатда уа аны билген жокъду экеуленден сора. Саламбийни кесинден бла Хамбалийни кесинден башхала.

Болсада келмей болмады эфенди айтхандан ары.

Кюнлю жатманы теренинде олтуруп тургъан жумушакъ шинтигинден къопмай, Эсен гетен картузлу Саламбийни башын энишге ийилтип:

– Хамангерийни къошуна бир адам ийсенг а. Билмей къалмасын. Сакълагъан этерик туююлбюз аны келирин, асырарыкъбыз. Алай билген этсин. Онгуна кёре этер ол а. – Саламбийге алай айтып, Эсен жангы

келгенлеге дууа алдырырдан болду. Къайтармады буюргъан жумушун Эсен Саламбийге.

Эсенни къатында мугурайып, терен сагъышха кетип олтургъан Темирбий да сагъайды ол, Саламбий, алайгъа келгенлей. Эсенни къойду айтырыгъын айтмагъа. Сора Эсен бошагъандан сора Темирбий бери да бир къара деди да, ол да кеси жумушун айтды:

– Сени эрттенликде излегим – муну урушдан бери да бир бирни унутмай тургъан бир иги шуёху барды. Мамаджан деп. Андижандады. Ма бу къагъытчыкъдады телефону. Анга бир сёлеш да, муну бир айт, Шаманны. –Алай айтып, Саламбийге бир къагъыт журунчукъну тутдурду.

Ол а, энтта айтырыкълары иш бар эсе дегенча, алайда бир кесек сюелип турду.

– Унутуп къоя эдим. Дамматха айт, билдир. Ким бла келлигин, кимлени келтирлигин ол кеси уста биледи.

Саламбий а, эл кесине къарагъан сунуп, аны ол аман ишлерин, хыйласын, мынафыклыгъын биллип, ичлеринден аны къаргъай-сёге тургъанча кёрюндю. Бети чий шишлик бола, къаныны жоргъасы озуп, жүрегин, чаришде атла жерни тыпырдатханча, тыпырдата. Эсен дууа алдырып, Саламбийге къарагъан да этмей, жерине олтуруп къалды.

Саламбий аны да кесине сыныкълыкъгъа санап, Эсенге да, мени былайгъа иш этип чыгъаргъанды бу эфенди деп ишекли да бола, ол жумушун къайгъысына кирип муратда тышына, жолгъа, алгъын сюелген жерине келди. Асырагъандан сора этерме деген магъанада сюелип къалды.

Темирбийни бла Эсенни эслерине ол сагъатчыкъда бирден къайгъы келип къалды, бу бушууларын да унутурча эте: бу эки жаш адам (Хамбалий бла Саламбий) былайда да, бу сау эл жыйылгъан кюн, бир затла чыгъармагъы эдиле. Экиси да, Темирбий бла Эсен, бир бирге айтмагъанлай, тюгел баш булгъап, белги да бермегенлей, бирден къарамлары бла Саламбийни бла Хамбалийни табып, халларына къарадыла.

Ала, Темирбий бла Эсен, къайгъы этерча хал кёрмедиле бирлеринде да: сюелип эдиле бири – арлакъда, жолгъа жууугъуракъ. Ол Саламбий эди тюз да олсагъатчыкъда Темирбийни бла Эсенни къатларындан кетген. Ичирегинде уа, башы да, онг къолу да акъ бинт бла байланып, бирси. Ол Хамбалийди.

Экиси да, Саламбий да, Хамбалий да, нёгерлери бла къуш-муш эте турадыла. Охо, алай а болсун дегенча экиси да, Темирбий бла Эсен, дууагъа жангыдан келгенлеге эслерин бурдула да, Эсен дууа этдирди.

Саламбийни бла Хамбалийни уа, нёгерлери бла, дууагъа келгенча да болмай (аланы ол халларына Темирбий бла Эсен да бургъандыла эс), шыбырдап сёлеше, кёзлери уа Лейля кирип кетген аш юйдедиле: къачан чыгъады да, къачан кёребиз дегенча, киштик чычханны марагъанча, кёз къыйырларын ары, аш юйге, илиндирипдиле.

Темирбийни эсинде уа къайгъы къайнайды: айтылырмы, адамыча ангылатылынып Мамаджаннга татах нёгерини ауушханы? Хар зат хазыр

болурму бу заман да кючден хорлагъан таулу кишини, урушда окъдан кёз жуммагъан, ишге узалса, къолунда иш ёлген кишини адетича, намысына тийишли, асыраргъа? Огъары, Тёбен къабакълада да, Суу Арада да, жангыдан къурала келген Цемент завод элге да айтылыргъа тийишли адамлагъа билдиралырламы? Ким болса да, бир адам борчлу болургъа, ол къоду жумушну къолгъа алыргъа керек болуп къалады быллай кюнде да, аскерде телефончу кибик.

Темирбийни бу тюрлю сагъышларын биягъы Татлыханнга жүрек ыразылыгъы, эрикдирген саскыныча, эсинден къыстады: анча жыл жатханда да Шаман, билдирмеди арыгъанын – бир ашны эки кере ашатмады, сууугъан азыкъны жылытып бермеди, кюн сайын да жангысын этип, сууутмай тапдырып турду, ёксюзгеча къарады бир ох-туху болмай, тап, юйюнде саусузу болгъанын да билдирмей, сау къаллыкъ; Шаман кеси хазырлагъан къабыр къангаланы да, Татлыхан жыйышдыргъан кебинликлени да тап сакълап, кебинликлеге итиу урулуп, къабыр къангала, асыры къургъакъдан, зынг-зынг эте, кеси жунчуса да, Шаманнга билдирмей, аны тынгысыз этмез ючюн къачан жатханын бла къачан къопханын кеси да билмей, келбетлигин да сакълагъанлай, нечик тап турду деп. Тап тура келген эди, бу жангыз кюнню ичинде бир тюрлю хууери болуп, гуппуракъ да кёрюндю, бетини нюрю къачып, кеси да болгъанындан эсе иги да алаша, чюйке тенгли бир гитчечик болуп къалгъанча, алай кёрюндю Темирбийге. Ма бусагъатчыкъда, жаны ауруп, ол иги тиширыугъа кёлю окъуна толду. Шамандан айырылгъанынамы, огъесе бу Татлыханнга жаны аурупму – кеси да айталлыкъ тюйюл эди алайда Темирбий.

Шаман кеси да бек ыразы эди анга, Татлыханнга. «Эр кишини бёрк намысы юй бийчесини къолундады, сабийни насыбы ананы аякъ тюбюнде болгъанча» деп туруучу эди, Татлыханны атын а сагъынган иш да этмей.

Мамаджанны игилигин да бир да унутмай кетди, харип кеси, Шаман: уруш бошалып, Орта Азиягъа тюшгенде Шаман, алыкъа юй-юйюр дегенча аллай хапар эсинде да болмагъан жаш адам, Масыда (Къыргъызыны къыбыласында орналгъан Ленин районну ара эли эди ол) бек алгъа Мамаджаннга тюбеп къалды.

«Ленин-Жол» деп къырал аты алай эди бу элни. Аны, ол ара элни орталыгъында «Хлоппункт» деп битеу районну колхозларындан мамукъ келиучю жер бар эди. Рахманджан атлы колхозда арба башчы эди Мамаджан.

Ол бирде мамукъ сабандан мамукъну кюбюрюн мамукъдан толтуруп, юсюне уа мамукъ тыкъланган машокланы къалап, ол пунктха алып келе тургъанлай, Иничке сай сууну жайыуу бла ётюп келе, ал онг чархы юзmezге батып, иги кесек солумай жол арытхан атла тарталмай, арбадан тюшюп, бир амал-такъал къалай этерге билмей, амалсыз болуп тургъан адамгъа тюбеп къалды Шаман. Ма ол эди Мамаджан. Узакъдан

окъуна ишекли уа болгъан эди. Жаралы болуп, Шамандан бир жыл алгъа урушдан кетген Мамаджан эди ол.

Мамаджанга алайда тюбеп къалгъаны насып юлюшю эди Шаманны. Ауузундан тюшюрмей тургъанды ма бу ёлюр кюнюне дери Шаман ол кюнню да. Хорламгъа бир жыл болгъан айды ол. 1946 жыл. Май.

Терк окъуна башлы чурукъларын тешип, гелефейини бухчакъларын къайыра да турмай (къайырама десе да, къайыраллыкъ туююл эди), арбаны чёгюп тургъан жанына ётюп, чархына жабышып, ёрге кётюрюрге сыгъына, «Хайда, ур атланы» – деп тауча къычырды. Асыры сыгъын-нгандан, бетине къаны чаба.

Арта билгенди Шаман «хайда» деген сёз узбек тилде сюр деген сёз болгъанын. Мамаджан да алай ангылагъан эди аны. Къатылды атлагъа узун къамичиси бла. Атла алгъа силкинип, тартып чыгъардыла арбаны.

Мамаджан арбаны жолгъа чыгъаргъандан сора билекликлени артха къаты тартып, трр-трр деп тыйды да, атла да, кеслерин алгъа уругъа тартдырмай, пырхылдап, башларын, букъуларын къакъгъанча, силкип-силкип, ол-лло-ох дегенча, жан-жанларына да элесп, тохтагъанда, артха, ол болушхан кимди дегенча, тюрслеп къарады.

Шаманны танып, асыры къууаннгандан, асыры сейир этгенден, кёзюмеми кёрюнеди деп, эки кёзюм балан бармагъыны тышы бла ышып-сюртюп, дагъыда бир къарады, ол аллайла эте тургъунчу, жерге олтуруп, башлы чурукъларын кие тургъан кишиге.

Шаман чурукъларын кьерге къалып турады ансы, таныгъанды Мамаджанны. Кёзю кёргенге ийнанмай, аны да бир ишекликчик къоймай турады ансы, чурукъларын кие да турлукъ туююл эди. Чабарыкъ эди. Къучакъларыкъ эди. Урушха кирип сау къайтсала, бир къучакълашыучу эдиле да, тюз да – ма алай.

Мамаджан да таныды. Олсагъат кесин Шаман таба атды. Шаман, чурукъларын кийип бошاپ, ёрге тура келе эди. Кёсесакъал, жукъа мыйыкълы, лымпышбурун, къатангы Мамаджанны ол да ишексиз таныды. Къучакълашдыла. Бири бирин, аякъдан-башдан сынчылап, кеслери кеслерини ишекликлерин къыстай, жангыдан къайт да къучакълаш, къайт да къучакълаш.

Алайда быланы орталарында баллай сёз алыш болду:

Шаман: – Сенмисе, Мамаджан?

Мамаджан: – Кёрмеймисе да? Кёзден хатанг а жокъ эди, мен биллип.– Ышарды, къучагъын кенгнге жайып, алгъасынып.

Шаман: – Таныгъанма мен а ишексиз.

Мамаджан: – Къайдан чыкъдынг бери? Келлигинги нек билдирмегенсе?

Шаман: – Мени бери келтирген этгендиле. Кесим келмегенме.

Мамаджан: – Нек? Не болуп?

Шаман: – Халкъымы терслеп.

Мамаджан: – Къалай алай? Сен урушда этген кишилик жетмейми эди сени юйюрюнгю терслемезге? Неда сени кесинги?

Шаман: – Да мен кесим – не? Битеу халкъ терсленгенди. Меними кьоярыкъ эдиле айырып.

Мамаджан: – Да нек кьоймазгъа керек эдиле да? Хорламгъа салгъан кьыйынынг белгили ушайды да.

Шаман: – Менден уллу кьыйын салгъанланы да кечюргендиле. Мени кьоябыз деселе да, халкъымдан айырылыб а кьаллыкьмы эдим да мен а? Совет Союзну Жигитлерини сабийлерин, кьарт аталарын, аналарын, юйдегилерин...

Мамаджан: – Кимни оноуу болду бу.

Шаман: – Айталлыкь туююлме. Алай кьарамыйыкъ вождубуз, балан бармагъын ёрге тутуп, сёз кьората да турмай, бош «т-с-с» деп кьойса да, быллай кюннге кьаллыкь туююл эди халкъым. Ансыз этилмегенди бу огьурсуз оноу.

Мамаджан, солууун ичине тартып, ичине батып тургъан уууртларын кепдюрюп: – Ай эненгди...

Олсагъат, Мамаджанны андан ары айтырыгъын айтдырмай, кьол аязы бла ауузун жапды Шаман.

Шаман: – Кесинги ёлтюртесе. Тын. Аны кьояйыкъ да, жашауну оноуун этейик. Артда айта турурбуз хапар...

Ма алай тюбешгендиле Орта Азияда Шаман бла ма биз атын сагъына тургъан Мамаджан.

Мамаджан аскерчи негерин юйюне элтип, жуууп-жууундуруп, кийимлерин алышдырып, солума кьоюп, бир юч кюнден колхозну тамата сына элтип, кесине негерге салдырды – арба башчыгъа. Бир жылдан сора арбаны да, кесини юйюн да Шаманнга кьоюп, Андижаннга ана жууукълары болгъан жерге кечюп кетди. Ортада жыйырма кьычырым узакьлыкь. Бир бирни ортада ыйыкъ оздурмай жокълап турдула.

Шаман да, аягъы юсюне бола келгенлей, район арагъа – Ленин-Жол элге кечдю да, мамукь пунктха ишге тохтады.

Ёлюр аурууунда да аны, Мамаджанны, игилигин унутмай, Шаман эсинде жокълап турду.

Темирбий аланы орталарын уста биле эди да, аны ючюн сую эди билдирирге Мамаджаннга Шаманны ауушханын.

Тюзю, Темирбий да билмей эди Мамаджанны барын-жогъун да. Алай, бир келгенинде Шаманны кёре, Мамаджандан келген кьагъытны кёргюзтуп, ол кюн айтхан эди Темирбийге: бир зат болуп иш кьалса, анга бир билдирирсе, деп.

Шаманны осуяты эди ол. Аны осуятын толтурур ючюн тиледи Саламбийге ары бир билдир деп.

Саламбий да асырагъандан сора билдирирме деп бир акъыл да этди, алай халкъны юсюне кьаратып турмаз ючюн (Саламбий алай суна эди: была ишни болушун биледиле да, Хамбалий алайгъа келгенли бары да анга аны ючюн битип тургъан сунуп, исси табагъа тюшген чабакълай болуп тура эди), алайдан кетер ючюн кеси кесине буюрду: «Бар, кет

былайдан, Темирбийни жумушу жуллукуду башынгы, соргъан-оргъан болса да».

Саламбий къошха Хамангерийге хапар берди, Андижаннга да телеграмма ашырды. Дамматны да кесин тапмай, жер-жерли самоуправленины таматасы Кабард Гиляхстановичге билдирди.

Ол кезиуде ёлюкню да чыгъарып, жаназысын арбазда этип, къабырлагъа тебиреди жамауат. Эл, орамны толтуруп, къабырлагъа алланганды. Саламбий ызларындан барды, уллу-уллу атлап, къабырлагъа жетгинчи сал басхычны элтгенлеге къошулургъа суююп: не десенг да, эл таматады, мухтар.

Ол къадар халкъны кёргенде, бек биринчи акъылына келгени: мен ёлсем, мени намысымы быллай бир адам кёрюрмю? Былай кётюрюрлеми? Ийсагъан, кинолада этиучюлерича, бир амал этип, бир сынар эди. Сынасам да, Хамбалий итлени сюрлюкдю къабырыма. Туюген этдиле, алай жарачыкъла салып къойдула ансы. Игирек жетдирселе боллукъ эди. Къолуна стакан жарашмазча, кёрюр эдим сора сууну къалай чачарыгъын бетиме.

Аллай сагъышла-муратла бла Саламбий жыйынны жетди да, сал басхыч табагъа теркирек болду.

Бир заманда къатына биреуню къысылгъанын сизди: «Ашыкъма, деди ол къысылгъан, кесим ашырлыкъма сени ары. Бюгюн а кесинге жер сайлап къой. Сау къалгъанынга къууан. Энди уа алкаш нёгерлеринг бла бирге ашырырма. Сени мыллыгынгы мында къоярыкъ туююлме, бу ариу, сыйлы къабырлада. Алгъа асыратып, сора къозгъагъан да этерикме къабырынгы. Мен анда да бермем тынчыкъ санга. Киши эсенг, Нальчикде алкашлагъа ахча къората да турмай, бетден-бетге тюбесенг эди уа мени бла».

Хамбалийни ауазындан таныды Саламбий. Алай башын буруп да къоймады. Айтханларына уа тынгылады. Атлашына, тап, къошхан да этмеди. Къолтукъ тюбюне бир жютю зат тирелип, бир азчыкъ ачитханын сизди. Бичакъ эди. Саламбий сизди бичакъ сууугъун.

Хамбалий жукъ билмеген сунуп да кёп тургъанды Саламбий. Ол себепден ахы да кетди.

Хамбалий къолун артха алып, къатындагъыла сезген, эшитген иш болурламы деп, боюнун бурмай сагъайды. Жамауат шёндю ол къайгъылы туююл эди. Ол, жамауат, элни деберин тутхан-жюрютген адамын асыраргъа бара эди, кёбю жилимукъларын да тыялмай, бурунларын къысха-къысха тарта.

Саламбий, кесини ичини къалтырагъанын адамлагъа билдирмез ючюн бир зат да болмагъанча, атлашын бузмай, сал басхычха ашыкъгъанын да къоюп, жамауат бла бирге барады. Кесини ёлюр заманыны сагъышын, къаллай бир жамауат жыйылыр, экен, манга уа, деген къууунун да унутду. Хамбалийге уа эс бурмайды. Ол анга къараса, къатындагъыла сезип къоярыкъдыла. Терлеген иш да этди. Киши уа сезмеди. Бичакъны сууугъу кетгенден сора, теркирек атлап, сал басхычха жетип,

алда баргъан биреуню алышдыргъан да этди. Басхычха узала туруп, къолуну къалтырагъанын ол заманда сезди жаланда.

Къабырладан къайтхандан сора Темирбийни сол жанында жумушакъ тапчаннга олтуруп иги кесекни турду Саламбий. Эсен да ол кюн алышынмай дууа этдиргенлей турду. Халкъ чачылмайды. Жамауат алай басынып, баштёбен болуп тургъанлай къалай кетип къалсын: не десенг да, эл таматады, мухтар. Кёз туурасындан Хамбалийни уа кетермейди бир да. Жамауат былай жыйылгъан жерде ол абери эталмазлыгъын да биледи, алай аны айтханлары эсин бийлегенлей, жанын тырнагъанлай а турадыла.

«Ол тели, керти Хамбалий, абери этсе да, эл кёрюп къалсын бюгюн былайда болгъанымы. Телини акъылымы тыярыкъды, эсине бир тюшсе» – Саламбий ичинден аллайла айта, Хамбалийни (бу элде къачан эсе да бирде Хамбалий деп акъылдан жартыракъ биреулен болгъанды деп, аллай хапарны эшитип, Саламбий аны ючюн айтады Хамбалийге «керти Хамбалий» деп) ичинден сындыра, масхаралай олтурады Темирбийни къатында. (90-нга ёрлеген коммунист ветеран Тамирбийге къысылып).

Къайта келгенлей, къарамы бла биягъы Лейляны изледи. Изледи да тапды: эр кишиле къабырлагъа кетгенден сора арбазгъа жайылышып ким къалайгъа тап тюшсе, алай олтуруп тургъан тиширыуланы ичлеринде анасы Шамарыугъа къысылып тура эди. Эр кишиле арбазгъа жете, тиширыула да къозъалып, кёшек таба сырылдыла. Лейля да анасыны къолтугъуна киргенлей – биргесине.

Къыз анасына къысылыпды. Жаш а, Саламбий, 90-жыллыкъ ветераннга.

Лейляны кёргенлей окъуна Саламбий Хамбалийни изледи. Тапды терк окъуна. Ол да Лейлягъа битип тура эди. Хамбалийни къарамы суукъ, сур кёрюндю Саламбийге. Саламбийни жаныгъанча, Лейляны да жаныгъанча.

Алай кёрюне эди Саламбийге. Да, тюз ол сагъатчыкъда Хамбалийге сорса, ол да айтырыкъ эди Саламбийге къабырлагъа бара туруп айтханандан эсе да къаты: жаным ичимде болуп, кёзюнг бла къарап да кёрмезсе Лейляны, деп. Бет орамыны огъурсузлугъу да аны ючюн болгъанын биллик эди Саламбий.

– Андижаннга билдиралгъанмыса? – Темирбий, сол жанына ийилерек Саламбийге алай сорду.

– Хау, телеграмма ашыргъанма. – Саламбий, ол башын къайнатып тургъан сагъышладан бёлюне, алай жууаплады.

– Хамангерийге уа кимден айтдырдынг?

Хамангерийни аты сагъынылгъанлай, Саламбийни къарамы биягъы Лейля табагъа атылды. Биягъыча, анасына къысылып, мугурайып, мудахсынып олтурады.

– Хамангерий кеси алмагъан эди телефонун, Эскендирге айтханма, былай да былай, эл багъалыбыз ауушханды деп.

– Иги этгенсе. Сау бол!

– Район таматагъа уа?

– Аны да кесин тапмай, Кабард Гиляхстановичге билдиргенме.

Тюз ол кезиуде Даммат Башчиевич бла Кабард Гиляхстанович келип къалдыла дууагъа.

Биягъы Саламбийге кърюндю: Даммат бек алгъа анга къарап, ичин-дегин билип тургъанча, кёз-къаш бермегенча. Хамбалийни байлауларын кърюп, анга уа не болгъанды, деп сорлукъча.

Дагъыда келди эсине: кимди Хамбалий, окъууундан кетип, кесин ахчагъа алышдыра тургъан бир башсыз. Мен а – эл тамата. Кеси салгъанды мени бу ишге, бу элге. Мында, бу элде тийишли адам табылса, анымы келтире турлукъ эдиле Чёжек Къабакъдан...

Ала да алай тургъанлай, сахарны ветеранларыны таматасы, сексен жылны аудургъан, алай чърчеклиги жаш адамныча болгъан, акъчач башына да бир картуз къаплап, Абдулаланы Мустафа, жел жетгенлей, жетди. Орта бойлу, жукъабет, санлы киши, мамыр кезиуледе аскер къулукъда полковник чыннга жетишген жигит, женгил, келбетли адам.

Арбазгъа атлагъанлай окъуна, ол жыгъал-мугъулда эфенди къауум иги эшитирча, уллу ауаз бла «Ассаламу алейкум, уа рахматулла уа баракатыу!» – деп саламлашды.

Бек алгъа аны алай уста саламлашханын Эсен эследи да, жүрегинден ыразы болуп, узун дууа окъуп, дууа этдирди.

– Не болуп къалды, къалай болду, Аллах гюняхларын кечсин, кесини сыйлыларына къошсун! – дей, эки къол аязын да бир бирге ышый, Эсенни къатына келди да, алгъа Темирбий бла, сора Эсен бла къол тушуп саламлашды.

Эсен бла Темирбий, орталарында жер къоюп, Мустафагъа: «Олтур былай», – дедиле экиси да бирден. Мустафа, Саламбий олтургъан жанына ётуп, элде энди бек таматагъа къалгъан Темирбий ортагъа тюшерча, Саламбийни инбашына къатылып, арлакъ олтуртуп, алай чёкдю.

Даммат бла Кабард да Мустафаны къатына олтурдула. Саламбийге жер къалмады. Район таматаны къатында олтурургъа бек сюдю эл кърюп къалырча, алай бош жер болмады. Анга артыкъ бек жарсымады – кёзден ташаракъ турургъа тап тюшдю деп. Даммат да аны барын-жогъун да сурамады. Къалгъанладан айырып, жарыкъ да болмады.

«Бу бир затла биле болур» деп келди эсине.

– Асырап къойдугъуз сунама? – Эсеннге къарап, алай сорду Мустафа.

– Хау. Тапдырдыкъ жерин. Тапды, харип, жерин, анча къыйналып. – Эсен Мустафагъа къарап, алай айта тургъунчу, дагъыда адамла келип, дууа алдырыргъа тюшдю да, анга бёлюндю.

Дууа этип бошагъандан сора Мустафа, Темирбийге айланып:

– Ашыкъгъан этдигиз. Алыкъа заман бар эди кюн батаргъа. Ол алай бош асыраллыкъ киши туююл эди. Токъсанны тауусхан жигит ветераннга бир митинг этип, алай ашырыргъа керек эди. Ветеран советни адамлары ызымдан келе къалгъандыла.

– Алайды,– деп, ары дери тынгылап турган Даммат сёзге кёшүлдү.

Ала нени юсюнден сөлөшкөнлөрүн билеп, Кабард да башын Даммат айтханга ыразы болган магъанада, башын булгъады.

Кабард а, билген угъай, жыйылыулада сөлөшкөн да этеди тауча, Тёбен Жемталадан туююлмюдю.

– Да, айымыса, Мустафа, жашадык анча жыл, отдан-ёртөндөн да кёутулуп. Быллай бир жашарыкбыз деп кимни эсинде бар эди. Башхамыды энди анга. Сюйсенг айт, сюйсенг кёй. Кесини осуяты алай эди. Аллай затла эте айланмагъыз деп, ёлюрюню аллында бир келгенимде тилеген этген эди.

– Да, угъай алай а, Темирбий. Адамны жүрюген намысыны юсюнден айтырыкыла да болур эдиле, бизни да бар эди аны юсюнден айтырыкы затларыбыз. – Мустафа Темирбийни ол сёзлөрүн артыкы огъурамагъанын билдирди. – Ветеранлагъа деп кёурагъанды кыралыбыз бизни организацияны. Ветеранны быллай бир кюнүне деп. Биз кыралны атындан да айтырыкы эдик ыспас сёзюбюзю. Бусагъатда урушну хорлам кёлегин чюйре эте турганланы кёресиз. Ала тура, биз Уллу Хорламны иелерини юслеринден ала сау заманда да, бютюнда—ауушхан заманларында, болушун айтыргъа керекбиз ма быллай жамауат жыйылган жерледе.

– Кёй-кёй, Мустафа. – Темирбий Мустафаны сёзюн бёлдү. – Биз кьаллай кырал кёурагъан эдик да, кьаллай сибирткиууатла чачдыла аны. Урушдача, нек сюелмедик биз ол ишлерине кьажау, аллай жигитле эсек. Ол окъуна кыяды бизни жашар кюнлерибизни. Кьысхартады жашауубузну. Андан эсе...

– Да, тюзсе сен, Темирбий. Жокъду айтырым. Абаданла бары да кьыл чайнайдыла ачюдан. Адам – учуз, дарман – багъа, ырысхылы ырысхысызны малтагъан кюнлеге келип кьалдыкы. Тёзюу керек. Тюзелир эсе уа... – Мустафа, Темирбийге алай айтып, энди бу бушууну юсюнде аны кёя турайыкы дегенча, Темирбийден, кьатындагъы Дамматха не эсе да бир затла айтып, жамауатха бурулду.

Мустафа быллай бушуу кюнледе дууагъа келгенле кёуруда политикагъа кетип, лахор этип турганланы жаратмагъанладан бириди. Тап, кьайры келгенлөрүн, не ючюн келгенлөрүн унутханланы кёп кёре келгенди.

Мында аллай кёуш-мушланы, хапарланы, дауурланы, даулашланы кёрмеди, эшитмеди. Жыйылганла бары да шумсуздула. Эл уюпду. Бу кетгенни намысы, ветеранны керти намыс юлюшю уллу кёре эдим мында деп, Мустафа таза да кёлүндөн ыразы болду.

Боллугъу болгъандан сора кесини ыразылыгын кёйдү Мустафа. Ол кезиуде ветеран советни адамлары да жетдиле. Ала да дууа этгенден сора Мустафа Татлыханни сорду Темирбийге.

– Биз кьауум аны кесине бир кьайгы сёз бермесек, айып болур. Кьалай ары барайыкы анга туберге? Мустафа ол акъылын айтып да

бошагъынчы, алайсыз болмазлыгъын алгъадан окъуна билип тургъанча, Темирбий ёрге къопду да:

– Келигиз мени ызымдан, – деп, кеси юйню босагъасы таба атлады. Кёшекде Шамарыуну кёрюп, ол Татлыханнга бир айтчы, бери бир къарасын, деп анга ол жумушну буюруп, кеси къонакъланы алгъа ётмеге къоюп, артхаракъ турду. Даммат, Кабард да Мустафаны къатында сюелдиле.

Татлыхан тиширыуланы араларындан къобуп, къолундагъы суу болгъан къол жаулугъун ауузу таба тутуп, Мустафаны кёргенде, тёгюлюрге кёз жашлары алгъа да бир урдула, алай Татлыхан – намыслы тиширыу – тыйды кесин. Тунчукъдурду алгъа ургъан ырхыны.

Ветеранланы таматалары Мустафа алгъа, аны ызындан Даммат бла Кабард, сора Мустафаны жыйыны энчи айтып, Татлыханнга къайгъы сёз бердиле. Мустафа хуржунундан чыгъарып, бир ариу конверт да берди. Татлыхан аны, не болгъанын билген да этмей, алды.

Ветеранланы болушлукълары эди ол Шаманны ашына-ташына.

Мустафа жатма тюбюне жерине, нёгерлери да алгъа сюелген жерлерине къайтып, дагъыда иги кесекни турдула. Ингирде, кёз байлана, Нальчикге алай кетдиле.

Даммат бла Кабард алгъаракъ кетген эдиле.

Ол кезиуде почтачы эки чапыракъгъа кючден сыйыннган телеграмма алып келди. Мамаджандан эди ол.

«Эгечим Татлыхан, бушууунга бек бушуу этдим. Мени бир билегим кетгенча болдум. Аны ётюрюгю-омагъы болмагъанын сен уста билесе. Мында сахарны эфендисин чакъырып, къоншуларымы да жыйып, дууа этдирдим, къарт-къарыусузлагъа садакъа юлешдим. Мен кесим да тёшекме. Бюгюнмю-тамбламы – мен да жетерикме ызындан. Мени аскерчи нёгерими, керти адамны, Аллах ийманлыларына къошсун! Керти дунясы жарыкъ болсун!»

Телеграмманы Саламбий окъуду. Мустафа уа:

– Сау болсун. Аллах узакъ ёмюр буюрсун анга да, – деп алгъыш этди Мамаджаннга.

Сора Саламбий элтип, телеграмманы Татлыханнга берди.

Аны хар атлашын кёзю бла багъып тургъан Хамбалий жаратмады аны алай эркин айланнганына ол арбазда.

Темирбий бла Эсен, бир жанына кетип, ушакъ этдиле. Ушакълары уа бу:

«Энди Дин идарадан тилегенлери да, бир-бир элдеде, идарачыланы айтханларын этип, тохтатдыла эрттен дууаланы. Биз къалай этебиз? Тохтатабыз да, элде, халкъда да эрттеден орнала келген адетни бузабыз да, ол диннге алгъасынып тургъанла да, ол адетни къаты жюрютгенле да ёнгелерлеми динибизден? Сен не дейсе, Темирбий?» – Эсен Темирбийге алай айтып, соруулу къарап тохтады бетине.

– Да, не дерикме мен, динни келечиси сен, Дин идара динибизни тап бардыр, диннге тийишлисича эт хар затны да деп, алай салгъанды эл эфендиге сени. Сенсе былайда оноу этерик. – Темирбий динни жю-

рютген этгенликге, арт он жылыны ичинде намаз да кылып, ораза да тутуп турганлыкыга, терен ангылауу жок эди. Кесим жууарыкыма деп турганлай Шаманны ёлюгюн, Эсен келгенлей, арсар болуп тап эталлыгына, Эсенге жол берди, кеси кыатында болуп, кыарап турду.

– Менден сора эсенг, мен а айтайым: Дин идарадан айтханларындан чыкмай, кыартларыбызны кёллерине да тиймезча, ол затланы кёре келген бир-бир жаш адамланы ёнгелетмез ючюн эрттен дууаланы этейик дейме. Жаш адамла, окыуулу адамла бардыла, тохтатабыз деселе, ала тохтатсынла. Тюзю уа, юч кюнню ичинде кыабакыла ачылганлай, не заманда келселе да, келалмай кыалганла болуп, дууа этдирип турсала керекди. Аш-суу айландырмай. Узакдан келгенлеге чай бла локыум-зат салса тамамды. Мени акыылым алайды.

– Тюзсе, – деди Темирбий.

Алай бла эрттен дууаны сагыат жетиде арбазында этерге деп келишдиле.

Мустафа андан сора да юч кюнню ичинде эрттен дууалагы келип турду шахардан.

Келирин-кыалырын ол кишиден сормай эди иш ветеранлагы жетгенде, нек кыыйналдынг деп анга да биреу сёз айтыргы базынмады: аллай бир кюе эди ичинден хар ветеран ючюн да ол адам.

Дууа тохтаган ючюнчю кюн Мустафа, элге айланып (эрттен дууалагы анча кюнню ичинде да битеу эл жыйылганча, алай кёп эди адам, бюгюн да алай) таза да кёлюнден сёлешди:

– Сыйлы кыарындашларым, эгечлерим! Жашла, кыызла! Айып этмегиз манга, бу кыарт неле сандырайды деп. Айтмай болалмайма, артыкыда бек жаш адамлагы. Кёресиз, бизни тизгинлерибиз седирей барадыла. Бошалабыз, кёп турмай. Ма бу жол Шаманныча, эндиге дери да кёплени асырай турабыз кюн сайын да. Хыйсап этигиз. Узакгы бара турмайым. Ма бу адам саны бла орталык элде окыуна бир жангыз ветеран кыалганды. Битеу шахарда, тегерегиндеги эллени да санасак, ветераннга атлары чыкыган эки жыйырма бла беш адам кыалганды. Аладан аягы юсюне туруп, кеси жумушун эталганла жаланда онбеш адам барды. Была этген иш унутулмазгы керекди. Тууган журтну битеу да кесинги юйюнгю, элинги сюйгенча сюерге, аны кыорууларгы хазыр болургы керексиз. Алай болургы керекди биз керти да бу Шаманча ветеранланы ашырыгы, бир кёрюнейим деген маганада угыай, кёлюбюз бла, хар ким кесини бушууунача кыарап келген эсе.

Быллай иш, артыкыда бек иш ветеранла бла байламлы эсе, бир тюрлю ётюрюк-омакылык керек туююлдо. Ол урушха кыатышханла, Уллу Европагы азатлыкны ёз инбашларында келтиргенле аны бир тюрлю майдал, махтау ючюн этмегендиле. Ийнаныгы анга. Жашау хар кимге татлыды, багыалыды. Аны татлылыгы ючюн, аны багыалыгы ючюн аямагандыла ветеранла кеслерини жашауларын. Ала бюгюнню кюнню кыайгысын кёргендиле 60-дан артык жылы мындан алгы. Жашауну кыоркыуун этип, ёлюмден а кыоркымаганла.

Къан-жан аямай, сермешледе жигитликлерине немислилени окъуна сейир этдирген жашла, артда, халкъыбызны кѣчюргенде, быланы арта, уруш баргъан жерледен кенгирекге, ашыргъанларында – бирлерин военкоматлагъа, бир-бирлерин а юйлерине окъуна ийгенлеринде – нек болгъанын ангыламай, ачыу тийгени, анча къыйыныларын тергемегенлей, тукъумларын, эллерин, битеу халкъны туугъан ташларындан кѣчюргенде сынагъан сыныкълыкъгъа да жыкъдырмагъандыла, адамлыкъ бетден чыкъмагъандыла, къыралны суймекликден таймагъандыла. Жашайырла биледиле (сизге айтама, жашла), анда да, сюрдюнде, бизникиле ишлери бла, низамлары бла хурмет тапхандыла, орденле, майдалла алгъандыла, Социалист Урунууну Жигитлери болгъандыла, къатын алгъандыла, эрге баргъандыла, юйюрге къурагъандыла, сабийле ёсдюргендиле, окъутхандыла, билим бергендиле, керексиз чурумлагъа, болмачы кѣлкъалдылыкъгъа хорлатмагъандыла, миллетни бетин сакълагъандыла, урушну заманында солдатла къыралны намысын сакълагъанча; биреуню мюлкюне, ырысхысына сугъанакълыкъ этмегендиле, терилмегендиле, бир бирге чалдиу этмегендиле, алгъа баргъанлагъа, къууанып, себеплик этгендиле. Ахчагъа, ырысхыгъа жан атып, сѣз къозгъап, талашып-табанлашып, бир бирни абындырыргъа кюрешиу дегенча, бюгюн бола тургъан аллай затланы ол заманлада айтып да эшитмегендиле.

Былайда Саламбий да, Хамбалий да бирден сагъайдыла: бизни юсюбюзденми айта болур, деп.

Ол заманны сынагъанла, кѣргенле, башларындан ётдюргенле ёсдюргендиле бюгюннюгюлени да. Бу ушагъыусуз ишле къайдан чыкъгъанлары киши манга ангылаталырмы. Хар ким кесине бир къарасын, жанларым-кѣзлерим.

Бюгюн пионер дегенинг жокъ, комсомол эсе, унутулду, партия уа, аты болгъанлыкъгъа, кеси тюпде. Сени, мени аман ишден тыярыкъ, терсине иймезлик жокъду тышындан. Кесиди хар ким да кесини ниетини, тутхан жолуну да иеси.

Ёлмезлик жокъду. Ма бюгюн бу адамча, ма бу Шаманча, намысы бла кетерге керекди керти дуниясына адам. Тюзмю айтама, эфендибиз, Эсен. – Мустафа сѣзюню ахырында кесине шагъатха Эсенни тапды.

– Бек тюзсе, жаным бол да къал! Ёмюрюнг узакъ болсун! Аллыбызда кѣп жылланы бол ма былай тирилей, жигитлей, женгиллей. Чачынга акъ къошулса да, аны къалынлыгъы жукъарса да, буюрулгъан жыл санындан къорарыкъ болжал ашыкъмасын. Жаша! Сау бол! Жаш адамлагъа аллай насийхат сѣзле айтыла турмасала, кесек ишчикни юсюнде окъуна орта бузулуп, урушха-тюйюшге жетип.

(Былайда да ол эки жаш, Саламбий бла Хамбалий, бирча сагъайдыла, къарамлары бла бир бирни излеп окъуна башладыла; излеп къыйнамай тапдыла бир бирни, къарамлары тюбеп къалды да, кѣзлеринде окълары болса, атдырлыкъ эдиле бир бирге).

Керти айтаса, ортагъа ахча тюшгенди. Ахча бла уа алыкъа керти нёгерликге, керти шуёхлукъгъа, татахлыкъгъа бир киши да жетмегенди. Ахча дегенинг чириген жип кибикди, ол азайды, орта юзюлдю.

(Бу сёзле таза да кеслерини юслеринден айтылгъанына ишексиз болдула экиси, Саламбий бла Хамбалий).

Бу телевизор да къайдан чыкъды эсе да, бек бузады жаш адамланы. Сабийлени окъуна. Адетден-къылыкъдан, окъуудан-билимден айырып барады. Аллах айтса, тюзелир эсе уа дуня.

– Тюзелир, – Мустафа сёзге къошулду. – Дуняны барыууна биз эталлыкъ жокъду. Биз этерик: самум желча, болгъанны къатыш этген бюгюнню болумгъа кесинги жарашдырып, адетинги, къылыгъынги бузмай, миллет бетинги тас этмей, жанашып жашар амалланы излегенден башха жол жокъду. Хайдагъыз! Энди битеу жамауатыбызгъа Аллах ырахматлыкъ берсин. Бу арбазгъа да къууанчха келе турайыкъ. Энди бир дууа этдирсенг эди, бара-барыр эдим, Эсен. – Мустафа барындан алгъа къолларын къалкъа тутду.

Мустафа сёлеше туруп, орталарын билгенле Саламбийге бла Хамбалийге къарасала, кёрлюк эдиле: аланы кеслерини юсюнден, айып этип, айтханнга санап турдула Мустафаны да, Эсенни да айтханларын. Уялып, жерге къарап сюеледиле. Алай андан бир тюрлю ариу оюм жаратылдымы-угъаймы – киши биллик туююл эди аланы халларындан.

Мустафаны айтханлары кёплени да эслеринде эди. Кёпле аны башларындан сынап, былай келишдирип айталгъан а этмей тургъандыла. Келишдирип айталгъан этселе окъуна, сени не ишинг барды (жаш адамла бюгюн жууапха да юйрене барадыла) деп, уялтырла деп къоркъадыла.

Атала-анала, сабийлерине къоркъуп, ичлеринден кюе, тышларындан а ариу айтыргъа, ариу сёз бла аман ишден, терс жолдан тыяргъа кюреше, кечинедиле. Бир заманладача, Мустафа айтды, коммунист, комсомол дегенча, жаш адамланы тизгиннге жыйыучу организацияла жокъдула. Орам, телевизор – устанг да, устазынг да. Къайда къалды китап. Сабийни жигитликге, жандауурлукъгъа, адамлыкъгъа юйретген... Бу сагъышла Темирбийни да башын хайран этгендиле.

Бушуу кюнлеринде да адамла келир кюнлерини сагъышын этмей, къайгъысын кёрмей болалмайды. Тытырташ элдегиле да башха туююлдюле. Кёпледен бирлери ала да.

Экинчи кюн Хамангерий да алайгъа табылды. Дууасы тохтагъынчы. Эсенни бла Темирбийни къатларындан кетмей турду. Шаманны кёре келгени сайын, ызындан тагъылып, Къонакъ деген мамучары келиучю эди да, аны кёре тургъанла бу жол биргесине аны кёрмедиле. Жаралы болуп, къошда къалгъанын унутуп, бир-бирде, тура кетип, аны къарамы бла излегени да болады Хамангерийни.

Мустафагъа ыспасын ол да, Хамангерий, айтды. Хорламны кюнюнде болсун, бир башха байрам болсун, Мустафа Шаманны да, Темирбийни да атларын бир зат бла тапмай къоймаучу эди. Колхоз конторда ишлегени себепли, Мустафаны ол огъурлу ишлерин кёрюп тургъанды,

тубеген да этгенди, ашыргъан да этгенди кѣп кере Хамангерий. Аны ючюн бек ариу кѣре эди Мустафаны Хамангерий. Ветеранланы юслеринден радио бла, не телевизорда сѣлешсе да бу экисини, Темирбийни бла Шаманны, атларын сагъынмай озмагъанды.

Шаманны асырагъандан сора, дагъыда юйюнде бир эки кюн мычып, Хамангерий къошха кетди. Жик дууасы къачан боллугъун да Эсеннге соруп, билип.

17

Ол ортада уа Хамангерийге ток ургъанча кѣрюнюрюк дагъыда бир иш болду. Лейля Залина чыкъырып турады да, бир жетип келейим деп, ары атланды.

– Кѣп къалма, терк къайт. Шаманны жик дууасына ыйыкъ да къалмагъанды. Атанг ары келген этерикди. Келе-келгенлей излер сени. Мында бол. – Шамарыу къызына къатыракъ айтыргъа кюрешди.

– Хайда, Шам чырагъым, келирме кѣп турмай. – Алай айтып, ол кезиуде арбазгъа чыгъып тургъан Шамшият да къарап тургъанлай, анасын къучакълады.

– Кет, тели болма. – Шамарыу, къолун булгъап, къоншуларындан уялгъанын сездирди, къызын ары тюртюрге болмай, кеси къызындан берлакъ турду. – Ёмюрде этмеучюсюн этип барады. – Шамшиятха айтады аны уа. Къызыны алай ийнакълагъанын а бек жаратды.

– Да, жетген къыз тансыкъ да бола болур анасына сабий заманындан эсе бегирек. – Шамшият жаланда ол сѣзлени къошду алайда.

Шамшиятланы терезеге къарагъан а кѣрлюк эди: Хамбалий терезеге къапланып, Лейляны хар атламын санап тургъанча, тюрслеп, кѣзлерин сюзюп къарап турады.

Къызгъыл тѣбен жаны, анга кѣре уа къызыл бийик чюйтабан чурукълары болушундан эсе бийигирек этип, чырайындан да чырай кѣрюнеди Лейля. Акъ ёрге жаны агъачыны ариулугъун бютюнда бек чертеди. Иничке къызыл баучугъун инбашына илиндиргенди бохчадан уллу болмаз дерча къызыл сумкачыгъыны. Тышында да къалын къысха чачлы сары шинли тиширыуну сураты бла мор пакет тыкъ толу.

Хамбалийни артда иш да кѣп жылны кѣзюне кѣрюне турлукъду Лейляны ол кюн кетип баргъаны.

Лейля да, арлакъгъа атлап, кѣзден ташайыр ууахтыда, артха бурулду да, бек алгъа, терезе миялагъа тиреп, бурунун да лымпыш этип, терезе кѣзюне къатып тургъан Хамбалийни эследи. Башы байланыпды. Анасына къол булгъады. Хамбалий кесине къол булгъагъан сунуп, къууанды.

«Энди келе-келгенинглеи, мен да киши туюлме, Саламбийге ачыугъа, шо аны ючюн тутмакъда чиритирик болсала да, сени юйге тартмай къоймам. Аллах айтса. Инш Аллах», – Хамбалий кеси кесине аллай сѣз берди.

Болмады Хамбалийни айтханы.

Лейляны юсюнде киши умутуна жетмеди эллиледен анга кёз кьаратхан болуп. Марагъан кьарагъанны озду. Элге кирген жерде, Тёбен Ёр Башында, Уллу Ата журт урушда жоюлгъанлагъа ишленген эсгертмени кьатында аны кьап-кьара жылтырауукъ эки Мерседес, бир Джип сакълай эдиле.

Биринчи Мерседесде Залина бла Черим. Бал бетли кьалын чачы кьысха кьыркъылып, Мерседеслери бетли кьап-кьара костюму, акъ кёлеги, галстукчугъу Черимни. Кёк кёзлерини башларында чачындан эсе кьараракъ кёрюннген кьашлары, жангы айлай, гюрен орналыпдыла.

Адам кесини суратын кёрюрча, жылтырагъан кьара жютюбурун чурукълары чыммакъ кьысха чындайларын шарт этедиле. Токъ бетине кюнлюк сакъалы таукеллик, халаллыкъ, акъылбалыкълыкъ нюр саладыла.

Юрист. Айрахчы. Сакъал сюеги кенг, тюз ортасында аз билиннген жүрек маталлы кезчик – кишиликни, жигитликни шарты.

Аргудандан бир кесек барып, онг жанына бурулуп, дагъыда иги кесекни барып, эл башланады деген жерде, ызларындан кьуугъун зат келмегенин кёрюрге суйюп, бираз эс алыргъа тохтагъанларында кёрюндю жашны кьаллай улан болгъаны – ёре кьатангы ёсюмлю жашчыкъ, ышармышы бетин кьууатлы эте, сюеледи.

Тёбен Ёр башында уа, адамла, кёрюп, ишими бузуп кьоярла дегенча, Лейляны аллына чыгъарча да болмады.

Мешинаны эшигин Залина ачды да:

– Хайда, кир бери. Мин. Ой, молодчина! Всегда надо быть такой решительной! Умница!»

Кесини сёзлеринден кеси чачыгъа, Залина махтауну басады.

Ауузундан сёз чыгъармай, кьууанчы уа ичине сыйынмай, бола тургъан ишни да толусу бла ангыламай алыкъа, кеси кесине да ийнанмай олтургъан а Черим. Арба башчыны кьатында.

Учдула мешинала бир бири ызындан. Бек алларында кьара Джип. Ызындан – Лейля миннген Мерседес. Артда уа экинчи Мерседес.

Дуния уллу да, кенг да кёрюндю Черимге. Сыйынмайды жүреги кёкюрек кьангасына. Тыкъ этгенди кёкюрегин.

Лейляны бир кесекчик кёлуне да тийди Черимни жукъ айтмагъаны. Жүрекчиги тыпырдагъандан, ары дери кесин билдирмей тургъан кьыз жүрекчиги чартлап чыгъыпмы кетеди дерча бола, кеси артыкъ алапат туюлду. Алай Черимни бир сёзюн а эшитирге сие эди.

Ол кезиуде Черим, артха бурулуп, Лейляны бетине кьарады. Кёзлери тубедиле, тапдыла бир бирлерин, ажашып айланып тубеген мараллача: Черимни кёзлеринде жилямукъланы эследи Лейля. Аны бла теппе-тенг ол жилямукъланы Залина да эследи.

– Кьууаннгандан этеди алай. Асыры сакълагъандан бу кюнню, ма бу ёмюрюнде унутмазлыкъ такъыйкьачыгъын, ичи, жыя кибики, тартылып туруп, бошланнганы тышына кьууанчлы жилямукъла болуп чыгъа

турадыла. Сен анга къарама, Лейля. – Ол сёзлени айтып, Залина Лейляны бетине къарады да, аны кёзлерин да кёз жашла тумалап.

«Тарил бла Нестанча бола турадыла была. Болуучуду къууанч жиятхан кезиу да!» – деп бичди Залина. Алагъа эшитдириб а айтмады жукъ. Кесини башындан ётген хал.

18

Ол ингирде Саламбий Чёжек Къабакъгъа кетип къалды. Сейир этдиле ыйыкъны ахыр кюнюнде келиучю жаш ыйыкъны ортасында келип къалгъанына. Кефин жаратмадыла. Болуучусуча жарыкъ туююлдю. Бузулгъан кюннге ушайды.

Ушагъан а этемисе. Кесинг тенгли ишсиз-кючсюз айланган биреу сени оноунгда, сени кёзюнге къарап тургъан жамауатны туурасында бетинге суу къуюп уялтса. Эл таматагъа бошму ийгендиле мени! Элде ол къуллукъгъа жарарыкъ бир адам болса, меними ие турлукъ эдиле ары.

Таракъ-таракъ бийик къаяла гюрен тутуп тургъан Чёжек Къабакъда кюн эртте батады: Суу акъгъанла тийрелерине жуукълашханлай кюн, бир жылыу кючю да къалмай, тардан сууукъ аяз уруп башлайды. Кюн да, ары, эбзе таба ауарда, тюртю суулай, къалын къызыл болуп, тёппеде, тёнгереп кетерге арсар болгъан кибик, бир кесек мычып, акъырынчыкъ энип, тас болуп кетеди. Ол да ары ауарда таргъа къарангы кирип башлайды, бир затдан къуру къалгъан кибик, ашыгъып.

Ол заман бу ауузда жазда да салкъынды. Жылыракъ кийинип, уллу таууш этип, кёмюклене, жан-жанларын хыны-хыны туюе баргъан суу асыры тазадан, асыры чокъуракъдан, адам кесини жан тазалыгъын анда излеп башлагъанча болады, хар несин да унутуп.

Андан уллу насып къайда таулу адамгъа. Десем да, бу ауузну кёре келгенлеге да. Чокъуракъ сууну, жан талаш этгенча, бийикледен, туюбюнде ташларын туюе энишге дауур этип ашыкъгъанына, аны жазда да, къышда да бирча сууукъ болгъанына суююп къараучу, къолларын суугъа тийирип-тийирип кёрюучю къонакъла: «Жомакъ, жомакъ, ма жомакъ» деп къууанып кетедиле. Энтта келирге айтып.

Ёмюрлери мында кетгенле да эрикмейдиле ол къудуретден, ол тазалыкъдан. Тап, бу аууздагъылан кёзлери да юйренчек болмайды бу табийгъатха. Эрттен сайын бир жангы затха туюбегенча, бир жангы хапар келтиргенча хауа.

Кюз арты шулпулада къыйын да болады адамлагъа, маллагъа да. Алай болгъанлыкъгъа, таулу тирнегин къоймайды, жумушуна эринмейди. Былайланы иги кюнлери аман кюнлерин унуттурадыла.

Къышда, кёзюнг тёмез кюннге къарап, къасмакъланы агъып башлагъан заманларында, къарны къабурчагъын эзе, къолларынгы жыртдырыргъа къоркъа, къасмакълагъа узалсанг, анда-санда бир чыгъана чанчылгъанына да къарамай, къасмакъ сууну дарманлыгъын къазанадыла мында жашагъанла да, къонакъла да.

Жолу тап, бийик кыяланы башлары бир бирге жете, тышден аугъанлай окъуна кюнню сыйыргъанларына сейир-тамаша болуп кетедиле къонакъла. Мындагы таулулагъа уа не: кеслерини жашауларын табийгъатны «оноуна» бой салып кыурайдыла.

Саламбий ол жерлиди. Саны-жаны да былайда къатхандыла, не кыайгысын да бу кыяла чачхандыла. Акъылбалыкъ болуп, жамауат ишге кыатышып башлагъанлы да, не жумушун да бу, жаны баргъача, бу кыудуретге ышанады. Атасына, анасына ышанганча.

Сюргюн кыйынлыгъын кёргенле айтып биледи Саламбий: былайланы сууларындан бир татыргъа термилип ёлюп кетгенле болгъандыла деп. Алай багъалы кёргендиле бу такыр, алай ёхтемлик берген жерлени.

«Бу кыралны деберинде бизни да барды кыйыныбыз, байлыгына къошхан этгенбиз, урушда кыаныбызны тегюп, азатлыгъын сакълагъанбыз, сора не терслигбиз бар эди, мени халкъчыгъымы бу шам жерибизден сибирип, Сибирьге атарча» деп, ауузларындан сёз чыгаргъан жигитлерибизни андан сау чыкъмазча тутмакълыкъ этгендиле.

Адамындан эсе ташы кёп бу жерледе бишгенди таулуну акъылы. Кыайгысын да бу жерле чачхандыла.

Ма бусагъатда Саламбийнича.

Олтура эди ингирде Саламбий Чегем сууну боюнунда толгъан айны сабырлыгына кыарап. Сукъланган этгенча, менде нек жокъду айдача сабырлыкъ, деп.

Манга жумушакъ, ингил жарыгъын кемсиз берген, ызындан а хакъ излемеген айым, нек татымайды жаныма-саныма сени адеплигинг?

«Нек этдим бюгюн халкъны юсюме кыаратып аллайла? Бу элли болса эди, алай этмез эди» деп, элиме нек айтдырдым аман? Сора кесибизден нек кёрмейбиз элибизге аман айтылганын?

Тышында аман айтсала уа, битеу халкъгъа айтылып кыалады аман. Битеу халкъ болады аман бетли. Ич аурууу тышына чыгаргъа хазыр болгъан халкъбызмы биз? Аны суймей эсег а, хар бирибиз да сакъ болургъа керек туююлмю эдик элинги, журтунгу, битеу халкъынги намысына?

Чокъуракъ сууум, чапхыч сууум, тау салкъынлыгъын, кыар тазалыгъын, бийиклик деберин эл да, жер да баш уруп жашагъан тенгизлеге элтип бараса, жоргъангы юзмей, толкъунлугъунгу бузмай, керексиз жумушлагъа бёлюнмей! Санга ойнап окъуна таш атаргъа суймеучю мен бюгюн ол сен кёргюзтген халаллыкъны, чомартлыкъны, тёзюмлюкню жүрюталамамы?

Не хазна. Дуния манга, хаух угъай, ёмюрден ёлюмге дери берилип кыалгъанча, нек керилеме? Нем барды мени, бийик таулу жерим, башхаладан артыкъ? Эл таматалыкъмы? Ол а кезиу туююлмюдю, ма бусагъатчыкъда, ма былайтын, аллым бла чабып озуп кетген толкъун кирик. Сени толкъунларынг бир бирни алышдыра, деберинги уа, жеринги намысын а бирча тюрлендирмей, эниш этмей, уллу долайлагъа

жетдиргенлерин нек кёрмейбиз? Нек унутуп къоябыз, кёре эсек да? Ийи, чокъурагъым, шуулдауум, халкъчыгъымы бети кибик, таза дуниям?

Нек унутуп къоябыз, сени туурангда бир къарындан чыкъгъаныбызны? Нек келишмейбиз бир бирибиз бла? Не «сен», «мен» болургъа керекди бизни, кесек халкъчыкъны ортасында.

Нек кёз бакъмайбыз Темирбийни, Шаманны кеслерин жюрютгенлерине? Нек чочуйма Темирбий школну къайгъысын этип келе эсе алыма?

Анча жулдуз, Жетегейи да, Чолпаны да, Сары тон, Темиркъазакъ, Кёгет жулдуз, хар бири да алгъыннгы Совет Союзча, бир уллу къырал тенгли болуп тургъанлай да, жангыз кёкню кесине сыйынып кечинедиле да, кёбелек булутланы башларындан къарап, жолубузну тыясыз деп, алагъа чапмай, чачаргъа кюрешмей?

Желчик къакъгъанлай, элен чарх болуп нек къала болурбуз?

Темирбий, Шаман кибик, сау къыралгъа атларынг махтау бла айтдыргъанлача нек болалмайбыз? Аланы кёре тургъанлай, бетибизге фердау нек тартабыз?

Ахчаны баш этип нек къойдукъ? Ахча ортагъа от сугъуучусун нек унутабыз, алай болуучусун таматала кёзюбюзге тутуп тургъанлай?

Экеу-экеу болуп, ушакъгъа кирсек, бек сёгебиз халкъда болгъан жарашыусузлукъну. Адамла бир бирге бет этмей башлагъанларын? Тамата, кичи деп айыртламагъанлай, кесибизни алгъаракъ тутаргъа кюрешгенибиз намыссызлыкъ болгъанын билмегенле болуп?

«Ол да мени кибик адамды» демегенлей, биреуню бир жанына тюртерек этип, къуллукъчугъа алгъаракъ кёрюнюрге суйгенибиз неди? Ийи?

Тынгысыз, чапхыч чокъуракъ сууум, юсюме сюелип къарап тургъан тауларым, кечгинлик тилейме сизден! Сизни къатылыгъыгъыз, бирлигигиз, деберигиз сакълагъанды мени халкъчыгъымы халкълыгъын не къыйын заманлада да.

Башымдан энишге къарап, уллулугъунгу бир жанында къоюп, мени – къулакъ суучукъ тенгли, неда къыл ауумдучукъ кибик, кесекчик болгъаныма да къарамай, кесинге тенг этип, сен бу эллисе демегенлей, сен таулуса, бир башха – ёзенчи, биреу уа – айрыкамчы, биреу къара, бирси уа акъ болгъан кибик, адам баласыны бары да тенгдиле, Аллах аланы бирча кёреди, жаратхан да алай этгенди, деген насийхатынгы сингдире тураса жаныма, жүрегиме. Тап жүрют дейсе ол ниетни: бу дунияны биреу – ёзю, биреу а ёгеси болмайды.

Шаурак эчкилей кёрюнюрге суйюп, биреуню арлакъ тюртюп, алгъа чыгъаргъа кюрешсенг, кесинг бет жарыкылы боллукъ туюлсе. Биз ол ниет бла жашайбыз да, аны ючюн сюелебиз дуниягъа туурада бетибизни ачып, ма бу сен кёрген ариу суула бизни бетибиздиле, ма бу сен кёрген бийиклик адамны даражасыды, ма бу сен кёрген кенглик – адамны бу дуниясыды, адамны такъырлыкъ да сакълайды. Анга да сакъла бетинги, бет ырысны учуз этмей.

Жоргъа айран болургъа кюрешме эртте-кюнде. Мыстындау да айланады жоргъа айраннга.

Ылышкы бек этеди хунаны, аны билип къой.

Къуллукъ дегенинг сускуду, жылыу къатылгъанлай эрип кетген.

Кечгинлик бер, сыйлы табийгъатым, жанымы къыйыры болуп тургъан къудуретим, терслигим бар эсе. Боюнума алама кесим билген терсликлерими. Кечгинлик тилерикме элден. Мен билмеген терсликлерим бар эселе уа, аны да сен кеч манга, ашынгы, сууунгу аямай мени ёсдюрген, адам этген къудуретим – тауларым, къаяларым!

Бир заманлада эсин жыйса, толгъан ай Саламбийни башындан къарап, ол былайгъа келгенде, арлакъда, ауушлагъа энди ёрлей келгенча кёрюннген ай энди ма тюз башына келгенди. Тёгерегинде жулдузланы жарыкълары мутхузуракъдыла, ала айдан уялып, айны жарыгъы жердегилеге кёбюрек жетсин деп, кеслерин ташаракъда тутханча кёрюндюле Саламбийге.

«Тамбла бара-баргъанымлай, элни жыйып, Эсенни да, Темирбийни аллыма салып, мен сизни жумушчугъузма, къулугъузма, барчы-келчигизме, буюругъуз!» дерикме, деп ол ниет бла ёрге къопду бу сыйлы, таза къудуретни къоюнунда.

19

Ол ингирде, ма ол заманчыкъда, Тытырташ элни аягъында, Саламбийге алай ариу, алай огъурлу кёрюннген, ушакъ нёгерге да табылгъан, ич сёзюнгю ичине тартып, артха ырахатлыкъ нияз къайтарып туруучу табийгъатны къоюнунда, ингир къарангыны бетине ау этип, башын энишге ийип, мырттыла бла эл табадан бир ауана келеди, башында бир акъ зат да барды. Ол энишге келе-келип, элден чыкыгъан жерде жаргъел башына баргъан салма жолчукъгъа бурулду. Алайны жингиригинде жолчула, кенгертирге керек болуп, кёп болмай лагъым салып атдырып кетгендиле. Башындан энишге салынып, тюшмей къалгъан жютюмююш таш жаркъала бардыла. Къоркъмай да къалай ёрлейди ары дерча, аллай оспар жер.

Ёрлей барды да, инбашын тиреп, бир агъач ылытхын да мажарып, сыгъына кетип, ол жингирикге бир уллу ташны тюшюрдю. Мешина ёталлыкъ туююдю. Арба окъуна да угъай.

Тюртю котурла шагъат болдула ол ишге.

Ол ауана артха къайтып кёрюнемеди. Тийре уюду.

Ол ишге тынч-ырахат уюп тургъан бийикле, кёк бояу жугъу аппа-ачыкъ кёкде, тырмыла кибик, булут къалымдыла кёрюнедиле ансы, болгъан ариуду, тазады.

Тёбентин, терен къулдеде сууну шорхулдагъаныды бу дуния шошлугъун бузгъан ансы, жан къымылдамайды. Ауузну бир-бирде толтура келиучю ингирги сериуюн окъуна теке къалкъыудады, бир шыхырт эшитилгенлей, уруп башларгъа хазырча, ма алай.

Ай кёз кысмайды. Сакъды энишгеде дуниясына. Сабырды барыуу. Мамыр... Кюнлюм бетледе кысыр каялагъа ингир къарангы къонн-ганды. Чукуйлары букъгъандыла, урланнгандыла.

Сыгына кетип, башындан энишге ол ауана тюртген таш тёнгереген этмеди. Учхалап, тюшген жерин сыдыргъы этип тюшюп, жингирикни бегитди.

Олду бюгюнню аты бла Тытырташха баргъан жолда болгъан жангылыкъ.

Тюрлениу.

Ауана бузгъан кёрюнюш.

Тамбла танг атдырмай, бери маршруткала келликлеринден хапары жокъду ол ауананы. Барды, алай кесини ауана ниети унутдургъанды аны. Алай, биледи ол ауана, эл тамата-мухтар кеси элинде къалса, танг атдырмай келиучюсюн. Кеси келип тирелсе, кетертир. Къарыны аурумасын. Алайдан энишге, терен къулдеге кеси саркъмай къалса.

Аны сакълайды ауана. Аркъасын, жингирикге тёнгеретген тенгли бир ташха берип, бир кесек турду да, танг къарангысында келирге деп, келген жолу бла энишге тюшдю да, энди уа элге бир да бугъунмай барады. Башында байлауу кёрюнеди ай жарыкъда, ырпыс кибик, мутхузуракъ болуп.

Кёп да турмай, Хамбалий (ол а ол эди) ашыгып, чапмиш эте, артха къайтды.

Саламбий экинчи кюн танг атмай ишине тебиреди. Аны аллында кече суу боюнунда олтуруп, жери бла, таулары, ташлары бла кечге дери ушакъ этип, тангнга дери да кюндюз этериги эсинде тургъанлай, бир кесек теке къалкъыу этип, туруп, юйдегилерин да уятмагъанлай, беткъол жуууп, ишине атланды.

Нальчикге дери чыракъларын жандырып келди. Танг ылызмыда уа, элге жете, чыракъларын да ёчюлтдю.

Келе-келип жингирикге бурулгъанлай, жолну тюз ортасында тюз да гаммеш тенгли бир ташха тирелип къалды. Кючден тохтатды мешинаны.

«Ай, хайырсызла уа, жолчула, былайланы бегитмей кетген кёреме. автобусла къалай ётерикдиле». Жангы «Нива» мешинасындан тюшюп, ёрге къарай, Саламбий, артха, келген жолу таба атлай, кеси кесине ол сёзлени айтып бошар-бошамаз, башындан биягъы бир шыхар-шухур таууш келди. Болгъанны шылдым этип, тюз мешинасыны юсюне бир уллу гыйы таш тёнгереп келеди. Артха секирип, мешинасын кетерир акъыл да бир этди. Алай, насыбына, бир силкиннген да этип, таш тюбюне кеси тюшерге аздан къалып, кесин артха атды. Барып сыртындан тийди жютю таш эгургъа.

– Таш, келип, мешинасыны ал эшиги табасына тийип, энишге таргъа атып ийди да, кеси да ызындан кетди. Тереклени чыкъар-чукъур этдирип къалжалай, мешина да темир таууш эте барып, терен бугъейде сууда къарап тургъан ташлагъа тийген даууру эшитилди. Ызындан

баргъан таш аны юсюне тийген болур эди – темир таууш «къыжжт» тауушха айланып, баргъан сууну тауушунда тунчугъуп къалды.

– Сени ахчанг этгенни мени туугъан ташым жетдирип санга. Аллахха шукур эт сау къалгъанынга.

Саламбий сескенди. Сескенди да, бу заманда бери адам да къайдан чыкъды деп, ёрге къарады. Башындан энишге къарап Хамбалий сюеледи.

Аллай шошкъаплыкъны уа сакъламай эди Саламбий. Кафеде ол ичгичилеге похмельге берген ахчасы «ишлерин этгенин» биле эди. Кёрген эди. Алай, Хамбалийни тынгылагъанына кёре, билмеген сунуп тургъанды.

Аллай ниет бла тургъанды Хамбалий анча кюнню Саламбийни ызын марлап. Ма бюгюн а жетдирди. Алай этген муратына толу жеталмады. Сау къалды Саламбий. Мешинасы бла бирге атаргъа эди мураты бугъейге.

Бир терслиги: кесин билдирип къойду. Таш артына чёгюп къалмаймыса, эшек, деп жаныды кесин Хамбалий. Энди уа мен этмесем да, не болса да, манга атап къояргъа тап тюшгенди анга. Телибаш, деп ёкюнеди Хамбалий.

– Да мени сау къалгъаным санга иги болмады. Бек алгъа къырал сурар мешинаны багъасын сенден. Артда уа милица соруу этер. Сора эл да кесини сёзюн айтыр. Элден къачып кетерча этерме сени мен...

Хамбалий келген салма жолу бла артха, эл таба кетди. Уллу жолгъа чыкъгъандан сора, артха къарап, жол ортасында тургъан ташны ары жанында сюелген Саламбийге айтылды:

– Бу мени элимди. Кесинги элинге эт оноу. Кесинги элинге тарыкъ.

Ингирде олтургъанынги кётюралмай, эсиргенинг кетмей, келе атханса мешинангы энишге. Билдингми, къантулукъ. Бар да изле шагъат...

Артха бурулуп, элге кетип къалды Хамбалий.

«Ол айтханда да барды, анасы бергенни тегерик. Ким сюелликди шагъатха. Ол кюн сёз болгъаныбызгъа шагъат а кепдю. Мен муну этгенин айтсам, кеси этип, анга атагъанды жыйылыуда этгенин жетдиреме деп, дерле да, кесими сюдлюк-башлыкъ этерле. Башха амал излеу...».

Ол сагъышлагъа кетип, жолну къыйырында тохтап, кюз агъачны жел шырылдатханча, анда, теренде, сууу болгъанны шорхулдаугъа алдырып, баргъан бугъейни башындан энишге, бу да кёчюп иш кетер да деп, онг аягъы бла эринде тохтарыкъ жерин басып-басып кёрюп, мешинасы кетген жары къарап, сюелип тургъанлай, автобусну биринчи рейси келип къалды.

Автобусда келгенле, жол бегитилипми къалды деп, шургуланып, автобусну эшигинден бирем-бирем секирип-секирип тюшюп, ол жолгъа тюшюп тургъан ташны тюртюп, мешинаны ызындан энишге тюртдюле да, жолну ачдыла.

Ол таш да тёнгереп барып, бир жаны суудан къарап тургъан мешинагъа, темир таууш этип, тийген шарт эшитилди. Къалгъанла сагъайды-

ла, Саламбийни уа жүрегине бир зат чанчылгъанча болду. Соруу-оруу бла теренге кете турмай, былайда автобусланы окъуна кете-кете туруучуларыны билген тытырташчыла автобусха къуюлдула да, Саламбий бек артда минип, эшигини къатында сюелип келди. Анга жер къоймазлыкъ адам жокъ эди автобусда, алай Саламбий унамады, жолну болушуна къарай барыргъа манга былай тапды, деген сылтауну тутуп.

Алай бла жетди ишине.

Киши жукъ сормады. Мешинасы бугъейге кетгенин киши билмеди. Хамбалийни аллай къылыгъы жокъ эди. Аны ол къылыгъын Лейля да сынагъанды, сиз билгенликден.

Соргъанны къой да, бу былай эртте жолну къалай ишлеп кетгенлерине къарай айланады, сау къаллыкъ, элни къайгъысын кёрюп, деп къойдула.

Саламбийге керти да иш тууду: район таматагъа билдирирге керек. Алай не сылтау тапхын? Элге да не деп чыкыгъын?...

Алай эте, баштёбен болуп, конторуну къатында автобусдан тюшюп, былайда да сакълап турмасын дегенча, тёрегине да сынчылап къарап, конторуна кирип кетди.

Шаманны асырагъандан сорагъы кюнледе бола турадыла бу ишле Тытырташны таматасы-мухтары Саламбийни юсюнде. Ол а элге башха мурат бла келе эди. Кеси да алай эрттелеп.

Элни къуш-мушу энди кесин кёп сакълатмай башланыргъа бол-лукъду, Лейляны къачханы байламаса элни эсин.

Айхай, Лейляны кетгени да бир ауруууду Саламбийни. Бир ызгъа кёп жюк тюшдю башына муну.

Алай Лейляны кетгени Хамбалийни да тентиретгенди. Хамбалийни сёлешдирмегени ачыу тийген эди, тюгел алай этер деб а эсине бир да келмегенди Хамбалийни.

Болсада Лейляны Саламбийге кетмегени, алайда да Саламбийге хорлатмагъаны, кетген да тышына кетгени жүрегине хычыуун окъуна тийип турады Хамбалийни.

«Тур алай, Саламбий» деген эди ичинден Хамбалий Лейляны кетгенини эшитгенлей окъуна.

Не да болсун, Тытырташ элни тынчлыгъын бузар чурумла чыгъа келедиле.

Не бла бошаллыгъын а ким билсин...

20

Бир ай жарымындан а элни ортасында межгит ишлеуню оноуу этилди. Архитекторла келип, Нальчикден тамата муфтийни адамы, динден, межгит ишлеуден да хапары болгъан Тахир деп бир жаш адам да келип (Уллубашладанма дей эди кеси да), планны алып кетдиле, кёп да турмай тракторла алайны къазып башладыла. Эсенни башчылыгъы бла барады иш, алай жыйылыуда болгъан къаугъаны да унутмагъанды Эсен. Бу жер-

чикни юсюнде башланганды даулаш. Ол даулаш эришликге айланып кетгенин билип турады Эсен. Ол угъай да, ариу исламны юсюнде бир тюрлю жарашыусузлукъ ушарыкъ туююлдю дегенни айтып, намазгъа уюучу къартланы, жашланы да жыйып, кенгеш къурду.

– Керек эсе, ма бу сен кѳрген жаш къауум, – жашладан бири къолун кѳтюрюп, сѳзню берилирин-къалырын да сакълай турмай, эки къолу бла Эсенни арбазында жыйылгъанланы кѳргюзтдю, – кезиу-кезиу сакълайыкъ кече сайын.

– Угъай, – деди Эсен, – аллай бирге кетерге керек туююлдю. Бу элни ишиди, элге этилген ишди. Аны ангыламагъаннга айып этмегиз, кюнлени бир кюнюнде ала кеслери сокъуранырла, келирле аллыбызгъа, межгитни табутам да этерле. Кечигиз терслигибизни дерле.

Эсен, акъ энди къакъгъан къысха сакъалын да онг къолу бла сылай, башын энишге тутуп, айтырыгъын-къайтырыгъын эс базманына салып кѳргенча, бир кесекни сагъыш этди да, сора, сагъышлы, ауур къарамын жыйылгъанлагъа буруп, къошду:

– Не да болсун, бир биригизни ачитмагъыз, ислам дин аны унамайды. Бу жерчик ючюн эки жаш ѳрелешгенди. Кѳргенсиз. Ол ушагъыусуз иш да кесибибизни элибизде къалсын. Участка милица да жетгенди къарап-къарагъынчы. Кючден ашыргъанма. Элни оноуун эл кеси этер, эки жаш адам сѳз болгъанды деп, элни сюдлюк-башлыкъ этмейик. Да, сау болсун, ангылады ол адам элни жарсыуун. Бош затчыкълагъа бѳлюне турмай, ахча-бохча бар, къырал берди бир затла, динибизни былай эркин жюрютюрге онг къайтарылгъанына къууанганла да угъай демейдиле болушургъа, ишни къолгъа алайыкъ. Дин бизни бирикдирирге керекди, эл- элдеде бирлик болса, ол халкъгъа да, къыралгъа да игиди. Жамауатыны бирлигинден юйрейди эл. Дуния тутуругъу – халкъ бирликди. Халкъны бирлиги уа – къыралны кючю, къарыуу. Игиге да иги дей билирге керекбиз. Къырал, къыраллыкъ бизге жол берди эсе, аны биз да игилик бла къайтарыргъа керекбиз. Динибизни ариу жюрютюп.

– Да, динибизни жюрютюрге жолну толу ачхан къырал, къолундан келген иш къурасын, деп аллай онгла да бергенди. Иш къурайма дегеннге уа чалдиу салгъанла бардыла. Ол а бирликмиди да? – Жыйыннга къошулмай, арлакъда сюелген Хамбалий эди ол.

Жыйын бирден сагъайып, аны таба бурулду. Сюелип эди башы, къолу да байланган жаш – Хамбалий.

– Сени жолунгу киши тыймайды. Ишле. Иш къура. Былайчыкъны талашып турмагъыз да. – Эсен сѳзню тереннге кетмезин сюйдю. Жашла алайда къызаргъа боллукъ эдиле. – Жер азмыды.

– Жер азды демейме. Халкъгъа да, элге да тап бу жерчикде, былайда уллу тюкен ишленсе уа, не боллукъду да? – Хамбалий, аман итге ушаш, тутханын иймезденди. – Къайдан эсе да бирден келип, элибизге оноу этгенле бузадыла ишни. Кесибибизде аллай ишге адам табылмагъан кибик.

– Айып туююлмюдю, нечикле сѳлешесе сен, жаш адам. – Башхаланы къызарыкълары сууутурукъ Эсен кеси ѳнюн кѳтюрюп айтды. –

Не тыш, не ёзге, не ёгеге бёлесе бу кесек ариу элчигибизни. Таулула тьююлбюзмю! Ёсююз къайсы биригиз да къайда онг тапсагъыз да. Къолайынг алай эсе, уллу тюкен ишлерча, бизни болушлугъубуз керек эсе, айтайыкъ тийишли жерге, санга онг берлик адамгъа. Бу межгитге да бир затчыкъла узат. Къалгъанлача бол.

– Менсиз да ишленирикди межгит. Ары жюрюрюкле ишлесинле, берсинле, сен айтханча, бир затчыкъла да. – Хамбалий эл кесине къошмазча этди кесин.

Тюз ол кезиучюкде арлакда таша туруп тургъан Саламбий алгъа чыкъды да:

– Эсен, тюз айтаса, эл этер кесини оноун. Алай оноун эл бла келишип (былайда Саламбий, не дерик болурла, ангыларламы эл бла бирге болургъа кюрешгеними дегенча, сёлешгенин бёлюп, къулакъларын жыйылгъанла таба тикди да, киши абери айтырча болмагъандан сора бардырды сёзюн андан ары) этерик адам барды. – Магъыз, менден башлагъыз, атасы-анасы да бирайлыкъ иш хакъым тьююлмюдю, – деди да, жыйынны бек аллында сюелип тургъан бурмачач жашчыкъны къатына чакъырып, юч къызыл къагъыт ахча берди: – Ма, Эсенгеми бересе, огъесе жыярыкъ адамгъамы – узат ары деп, бохчасын ёшюн хуржунуна салды.

– Сау бол, эл тамата. Ма кёресиз бу сабийчикни, была тура, элни бузаргъа боллукъ сёзлени айта турмагъыз. Сени ючюн айтмайма Саламбий. Сау бол!

Хамбалий башына ат табанын жетдиргенча, гамайды.

Алай эте, Саламбий жютю, сур, сууукъ къарамын Хамбалий таба сызды. Сызылды къарамы, садакъ окъ сызылгъанча жыядан.

– Эсен, – деди дагъыда Саламбий, – элни ишин башлай туруп, ышанган адамларыгъыз бла кенгеше тур алгъа.

Алай айтып, бурулуп кетип къалды алайдан Саламбий.

Эсенден онг тапсала, жашла эс да «бурлукъ» болур эдиле Хамбалийге. Эсенден онг тапмайдыла ансы, Хамбалийни, алайдан угъай эсенг, элден окъуна къачып кетерча этерик эдиле.

Къайсы эсе да, бир алаша къара къалын чачлы жашчыкъ чапды Хамбалий таба.

– Тыйыгъыз кесигизни. Бизни ишибиз барды. Аллайла бла ёрелешип турургъа заманыбыз жокъду. – Эсенни ауузундан ол сёзлени чыкъгъанлары бла ол жашчыкъны да тохтап къалгъаны болду.

Алай Эсен биле эди «къайдан эсе да бирден келген» дегени ким болгъанын. Аланы орталарында бола тургъан ишлени да. Алай, жашлагъа билдирлик тьююлдю аны.

– Тюкен къайда болса да, иги тюкенни табады аллыгъы болгъан. Барды элде бир тюкен. Энтта керек болур элге тюкен. Анга ишекли тьююлме. Ол жангыз тюкенни да кече-кюн да керек адамгъа эшиги ачылыпды. Анда табып турадыла эллилерибиз кереклерин. Ишле сен да. Угъай деген манга келсин. – Эсен сёзюн андан ары созаргъа суймеди.

– Мындан арысында кырал тюкен боллукъ туююлдо. – Хамбалий, кеси да билмегенлей не излегенин, кесинден тамата адам бла даулашха кесин берипди. Жашда да кючден турадыла. Ансы ол Нальчикдегиледен да аман этерикдиле, бошлансала.

Жашла аны да биледиле, кыайдан билген эселе да.

«Межгитлеге берлик ахчам болса, былаймы айланырыкъ эдим, жыйы излеген итча. Бир ахчачыкъ ишлеп, адамгъа къошулайым деп айланама, самыр кибик. Бир зат узатмасанг, киши боюнуну буруп къарап да къоймайды. Былайны алып эдим дедим да, Саламбийге салдым бир эки шеша, шишликчик этдим. Ахчачыкъ узатырыкъ ишми суннган болур эди ол эшек. Берирге уа ахча керек. Ахча ишлер ючюн а тюкен керек. Тюкенни жерин а эфенди бийлеп. Бар да тарыкъ эфендиден. Тарыкъсанг да, киши къулакъ саллыкъ туююлдо: эрттеледен келген сёз да барды эфендини юсюнден. Эфендиден кимге тарыгъырыкъса. – Саламбийни этип кетгени буруулайды мыйысын Хамбалийни. – Энтта да бир сындырды, тюз белинден эки сынарыкъ. Эл ышаннган адам а – ол. Мен а бир баштак. Алаймы болуп къалады сора. Хуржунундан алай чыгъарып берип къояргъа ахчасы бар эсе, атасыны башынамы айланады кечеги башын къолуна алып, кырал иште. Бир зат къурамай. Къурап, букъдуруп тура эсе да, ким биледи. Шёндюгюле оноучула кыралдан букъдуруп кёп затла этедиле. Ызын ызларгъа керекди ол жанын бла да муну. Сындыргъанынгы уа жетдирирге, барлыкъ жеринге, этген муратынга жетмей къаллыкъ» – Хамбалийди алай кыызгъан, тиширыуча къаргъышха да уста.

Саламбийден сора кёп да турмай, кетди ол да ююю таба.

Гемперлери туююлдоле. Кишини кёрюрге сюймейди. Бир кишини да кёрюп болмай къалды алайда болгъан хапарладан сора.

Алай баштёбен болуп бара тургъанлай, «кап» деп Темирбий чыгып къалды аллына. Анымы эследи, аркъасына урходук туюшгенча, эки инбашын элей-элей, таматагъа салам да бермей, озуп кетди.

Темирбий а, саламлашыргъа хазыр болуп, тохташхан окъуна этди. Алай Хамбалий хыршыланнган халы бла озду да кетди, жукъ да айтмай.

Таш да, агъач да, ма аягъы басхан бу жол да – бары да анга къажудула бюгюн.

Ма алайчыкъда келди башына бир акъыл: арбазда Хамангерийлары бла органы бёлюрге. Блокдан буруу этип.

Хамбалий ол сагъышлагъа кёмюлюп, кёп сюелди алайда. Бар эсе да, жокъ эсе да, киши сормады муну. Жокъ алайдагъылагъа бу. Бар да жылкъыларындан тай тут.

– Жашла, – Эсен жашлагъа айланып сёлешди, – жыйыкъмы элни бир ахчачыкъла тийишдирирге, ансы биз этген умут толлукъ туююлдо къысха заманда.

Жыйылгъанладан угъай деген бири да болмады. Ол жаш адамдан сора сёлешген чыкъмады.

Ма алай бла башланды Акъташда межгитни иши.

21

Шаманны жик дууасы жете келгенин билип, Хамангерий:

– Бир зат бла жарар эсем, малчыкъ-затчыкъ керек боллукъ эсе да, къарайым, – дегенни айтып Эскендирге, алгъаракъ кетди къошундан элге.

Аны келлигин жашагъан дуниясында биринчи кере суймеди Шамарыу. Хапар элни ауузуна тюшгенди. «Элни ауузу уа – элек» – Шамарыу ол айтыуну эртте эшитгенди. Сынагъан ма бу кюнледе этди: элге чыгъар онгу болмай къалды. Лейляны къабартыгъа къачханы хар кимни юйюнден бир зат къорагъанча кёрюндю. Аны сёзюн этмеген жокъду: мында, ёз элинде, анасы, атасы, иши-кючю болгъан жерде бир адаммы къуругъан эди мынга; анга сёлешмезлик жокъ эди элли жашладан. Сёлеширге базынмагъанла да кёп эдиле.

Лейляны къачханы Саламбийни бла Хамбалийни ичлерине от салыу бла къалмагъанды, кёп жашны умуту суугъа кетгенди; Саламбийни бла Хамбалийни эришликтери уа, бир бирге кёл кенгдиргенден да озуп, бютюн къаты болду бир бирге къаргъашлыкълары: Лейлягъа, жашыртын суйюп экиси да.

Хамбалий, эл таматадан кеси суйген жерчикни къолгъа этер ючюн «бир шишликчик-мишликчик къабайыкъ» деп къонакъгъа чакъыргъанда

Саламбий Хамбалийден келечилик айтдыргъанды. Анга, ахшы, айтырма деп, кеси уа «къарнынг къаты бурсун огъесе, мен кёзюмю чыгъарып, санга бермесем», деп къойду.

Андан сорасында экисини ортасында Лейляны юсюнден бир сёз жүрюмегенди. Алай, артда уа «Тауукъну къозлагъаны – ташада, къанкъылдагъаны – туурада» дегенлей болуп къалды ишлери.

Саламбий жангыз да бир кере мешинасы бла Нальчикге элтгени бла (жол хакъынгы аядым) кёлюн чыгъаргъан эди Лейляны; Хамбалий а тюкен ишлерге жер талашып, элни аллында ушамагъан затны этгени къачырды кесинден Лейляны.

Былай сагъыш этгенде уа, Лейля ангылагъандан, бары ишле ахчагъа таянып къалгъандыла. Адам да, адамлыкъ да олсагъатха (бир ненча жылчыкъгъа) учуз болуп къалдыла. Ыхы, адамны байлыгъы-жарлылыгъы, ачлыгъы-тойгъаны, аш-азыкъ да багъа бола баргъаны себепли, ахча бла байламлы болсунла. Энци жашауу уа? Къалаланы да ойгъан, тауланы бир жерден бир жерге кёчюрюрге къолундан келген суймеклиг а къалай болсун? Къалай къалсын ол ахчасыз да багъалылай?..

Лейля къайнайды. Аллай сагъышланы бишир кюнню да бар, заманы да бар. Эки ананы къуругъанды тынчылыкълары. Шамшият Хамбалийни халкъны аллында этген къылыкъсызлыгъын кётюралмай, суйген-суймеген да аны сёзюн этип, эл таза да быртак этерге жетип тургъаны Шамшиятны жүрегине къатылгъанды. Эл да, андан бир оюм сакълагъанча, бетине соруулу къарайды. Ол а не десин?

Энди уа аны юсюне арбаз къоншусу Лейля къачып кетип, жизги болса да, иги къууумчугъун кёмюп къойгъаны да татып турады.

Шамарыу десенг а, бал батман кибик, болумлу кёрюннген Шамарыу бир кюнню ичинде ийне жутханлай болуп барады. Бир бирсиз сютлерин да сюзмеучю кьоншу кьатынла, ачыкьдан жауламасала да бир бирни, алгьыннгы кьоншулукь суууй баргьаны кёрюнюп турады. Кьайры алып кетсин Шамарыу энди башын? Элге чыгьар кьарыу жокь. Бусагьат ол да келеди да, бир кьан жаудурады уюп тургьан юйюме.

Эрттенликде малны кьууалап чыкьса да, хар тюбеген: «Э кьыз, не эте эдигиз, Аллах ючюн? Жангьзыннгы кьалай тыялмадынг юйюнгде? Озуп баргьан жерими бар эди? Тюнене училищени бошагьан! Биреуле – мюйюзлю, бирле уа туумакьламыдыла? Элде жокьмуду ол жаратырыкь бир жаш? Тур алай – Лескенни бла Тытырташны ортасында, чоллакь кибик, жортханлай, башынг жолда кьалып».

Школну директору да сёз жетдирмей кьоймады Шамарыугьа. Ким кьалай болса да, ол а, директор, сабийлени кьылыкьларын, сабий заманларын, акьылбалыкь кьаннга киргенлерин, юйюр кьулар заманларына тюбегенлерин билген, айыртлагьан, ангылагьан, аланы барыны юсюнден да школда да, ата-анала жыйылсала да айтып, жамауатны юйретип тургьан адамны сёз кьозгьагьанын жаратмады Шамарыу.

– Ушколда заманчыгьындан бери да жаным аны бла эди. Ариу юйреннген, жангьыз болгьанлыкьгьа, бир тюрлю эркелиги эсленмеген бир алтын журунчукь кёзюмю юсюндеди. Кесинг билесе, ол училищеге кетгенде, жаш школну алтын майдалгьа бошап, Саратовда юрист институтну ючюнчю курсунда эди. Энди институтну кесинде аспирантурада окьуйду. Аны бошай турады. Аллах айтса, кьысха заманда кандидат да боллукьду. Ол башынмы аурутурукь эди. Сизге жашлыкь да этерик эди жаш, Лейля да манга кьызымча болуп кьаллыкь жерде, не тукьумла шашды бу ариу сабий.

– Саният Саматовна Шамарыугьа кьайгьы сёз берген кибик, алай сёлешди, тюкеннге бара тургьанлай тыйып. Ол кюннге дери аны ауузундан Лейляны сартындан бир ауур сёз эшитмегенди Шамарыу.

«Битеу эл да мынга кьарап тургьанча, нечикле эте турадыла», деп Шамарыу сейир этеди тиширыуланы сёзлерине.

Хамангерийни, кьутургьан суулай, гюрюлдерики кёзюне кёрюнюп, этине-женине жетип, элни айтханы кьулагьына да кирмейди.

Хамангерий ол хапарны Шамарыуну кесинден угьай, башха адамдан эшитиригин кьайдан билсин. Ол келгенде, кёбериги кёбюп, кьозуругьу кьайнап, тышына тёгюлюрге хазыр эди. Аны Шамарыу Хамангерийни аягьы арбазгьа киргенлей окьуна сезгенди.

Жукь айталмай эди Шамарыу ол тиширыулагьа. Аланы бир затларын урлап, кьайры эсе да бирге ашырып ийген кибик.

Алай бирде уа тепди: «Уоланла, отугьуздан, сууугьузданмы кьорайды, кьоюгьуз мени жеримде. Кимни не иши барды кьызыны этген ишине атасындан, анасындан башха».

Шамарыуну башына ахыры бла да жукь кирмейди. Хамангерий келсе боллукьду аны кюнню.

Хамангерий, атын да адеж тутуп, элге кире келгенлей, Огъары Къабакъда биринчи юйден окъуна тюбеп къалгъан тиширыу, былай-тын минг кере ётген болур, кюн ахшыдан сора ауузун ачмаучу Майруш: «Киеуюнг да сени сыйлаучу болсун, Хамай!» – деди да, Хамангерийни эсин адурургъа жетдирди.

– Не киеу-миеу хапар айтаса, Майруш. – Хамангерий, къулагъы эшитгенни жүреги огъурамай, ачыуланнганын да билдирмезге кюреше, озуп тебиреди.

– Лескенде изле къызынгы... Лейлянгы... Бизни элни харам этип кетгенинги. – Майруш да, битеу элни тиширыуларыны атларындан сёлешгенча, ауузун тыймай, кесинден бир зат къорагъанча, алай айтды.

– Болур амалы жокъду. Мени жангызым менден изимсиз жангыз шаг этерик туююлдо. – Хамангерий эсине алмады, алай жүрегине ишеклик а орналды. Арбазгъа киргенлей, Шамарыуну кёрюп, ишни болушун ангылады олсагъат.

Хамангерийни къаны бетине уруп, бети чанчхан иш да этди. Ий-нанырыгъы келмей, кеси кесине тырман эте, къаныны кётюрюлгенин иш да сезмей, алайдан суу боюнуна бурулуп, артла бла келди юйюне.

Шамарыу аллына атларгъа окъуна къоркъду. Эки къолун да къол-тукъ тюплерине сугъуп, бети да ырпысха ушап, кёпчюп, босагъада тюбеди эрине. Не айтса да тёзерикди, не этсе да, кётюрлюкдо – хазырды Шамарыу. Хамангерий, атын юй артына элтип, тагъып, арбазына къайтды. Шамарыу болуннган ишни хапарын айтама деп, ауузун ачханлай, Хамангерий:

– Хайда, жый да болгъанчыгъынгы, тебире аны ызындан. Къуруп кет мындан. Сени манга тюбетген анасы бергенни аман бла тёксюн! Хайда...

Сенсиз болгъан иш туююлдо бу. Кертимиди?

Шамарыу ауузундан сёз чыгъармады. Аны тынгылагъанындан окъуна ишни болушун ангылап, арбаздан юйге суху-хылыф атлады.

Шамарыу эшик юсюнден бир жанынаракъ турду да, Хамангерий бетине да къарамай, андан сора абери да айтмай, отоуларына кирип кетди. Тёшекге бауурланып иги кесекни туруп, къобуп, абидез алып, намазгъа уюду.

Ол да экиндисин этип бошаргъа Темирбий келип къалды. Биле эди Темирбий болгъан ишни, Хамангерийни да къызарыгъын.

– Салам алейкум, Хамай, сау кел кесинг да.

– Сау бол, Темир, кел, ёт ёрге, чёк. – Хамангерийни ачыуланнган сур бетине къан келип къалып, биреу аны бетинден дунияны кёрюп болмауун къолу бла сыйпап алып къойгъанча болду.

Не сёз, Темирбий да къууанды аны алайлыгъына.

– Не хапар, не бар, не жокъ, Темир, – Темирбий, ёрге ёте барып, жумушакъ шинтикге олтургъанын кёргенден сора, юйюнде болгъан тюрлениулени билмеген болуп, Хамангерий анга алай сёлешди.

Хамангерий алай акъыл этди: Темирбий бош келмегенди. Ол кеси башлар айтырыгъын. Къызыны кетгенин билмей амалы жокъду.

– Шаманны жик дууасы жетди. Къалай болабыз деп, кенгеширге келгенме. Бирле айтадыла бир жукъ этилмейди, эфендиле жыйылып, Къуран окъуп къоядыла, деп. Бирле уа адетдеча этейик ашын-ташын да, ушхуурун да дейдиле. Гяурду билген. Хайранды башым.

– Темирбий къызыны кетгенине Хамангерийге алгъыш этерге умуту бар эди, къолун тутаргъа. Шаманны ишин а артдаракъ айтыргъа. Алай, аскерде этиучюсуча, халгъа кесин терк жарашдырды да, алгъа айтырыкъ сёзлерин атха къойду.

Темирбий къызыны юсюнден жукъ айтмагъанына Хамангерий да сейир этди. «Не бар, не жокъ?» деп бошму соргъанды Хамангерий.

– Эсен а не дейди? – Хамангерий да Темирбий сайлагъан амалгъа, жолгъа тюшюп къалды. Ол кезиуде Шамарыу, бусагъат уруп, къатдырып къояды деп, Хамангерийден асыры къоркъгъандан, босагъада киерге жетишмей кетген бир юй чарыгъын алыргъа сайнагъа чыкъды. Чыкъды да, Темирбийланы ушакъларын эшитди. Жаны жерине келди – Лейля сагъынылмады.

– Эсен а бир жанындан ол сумка-мумкала жюрютюлмеселе сюеди, ол затла Къуранда жокъдула дейди. Алай адет болуп эрттеден келгенни да бузмасакъ тапды, абаданланы динден ёнгелетмез ючюн, дейди. – Темирбий къайсы жанлы болгъанын кеси да билмейди. Хамангерийге да аны ючюн келгенди, аны бла бирге къолун да тута келирме деген магъанада.

– Андан эсе, Къуранны окъутуп, элде къартлагъа-къарыусузлагъа ахчачыкъ узатып къойсакъ иги туюлюмюдю? – Темирбийни къайсы жанына ауушуругъун билмей, Хамангерий кесини ол оюмун айтды.

– Тейри, алай тап болур. – Темирбий да, Хамангерийни оюмун сакълап тургъан кибик, анга къошулуп къалды. – Этейик алай. Эсеннге да айтайыкъ да... Тамбла келиширбиз, Аллах сау чыгъарсын тангнга!

Темирбий, терен суугъа кириргеми-кирмезгеми деп, арсар бала тургъан кибик, бир кесек мычыды да, кёлюндегин айтды Хамангерийге:

– Лейлячыкъгъа да къууанганма! Аллах насыбына тюбетген жанладан болсун!

Хамангерий жукъ айтмады. Не айтырыкъды кесинден таматагъа адет-къылыкъ билген адам. Элде бек таматагъа. Дагъыда жукъ айтмай къойсам да, не сунар дегенча:

– Кёрейик, кеси жыгъылгъан сабий жилямайды, – деп Хамангерий сабыр сёлешди.

– Ызындан къара сабан сюрме. Сабийингди. Акъдан-къарадан хапары болгъан къызчыкъды. Заманында жерин тапхан – ол да игиди. – Темирбий да сабыр сёлешди. Сора терен кючсюндю. Хамангерий эследи аны айтылмай тургъан бир жүрек къыйыны болгъанын. Ансы Лейля ючюн алай терен, алай ауур нек кючсюнюрге керекди. Сорургъа уа болмады.

Бир кесекден Темирбий кеси башлады:

– Билемисе, Хамай, сен жаш адамса. Манга айып этме къарт сант этеди деп. Эндиге дери бир жаннга да айтмагъанымы айтайым. Мен уруш башланыр жылда юйленирик эдим. Совет Союз урушсуз къутулаллыкъ туююлдо не риббентропла бла келишсе да. Ол хапарламы тыйдыла. Гяуурду билген. Суюген къызымы бермедиле манга. Суюген къызым а учуп да келлик эди. Ортада сёзюбюз бишип эди. Нек болгъанын ангыламадым – жарлыдымы дедиле, урушха кетерикди, депми этдиле?

Биз бирге тохташдыргъан болжалыбыз да бар эди. Ким билсин ала-ныкъыла алай этерикдиле деп. 1941-чи жыл майда деп тура эдик. Къачып келлик эди – биле болур эди юйдегилерини акъылларын. Болмады.

Биз ары-бери эте тургъунчу, уруш башланды. Мен кетдим. Ол да къалды. Артда халкъыбыз кёчюрюлдо. Бир бирни ахыры бла да тас этдик. Айтылгъан заманда болуп къалса эди ишибиз...

Мени антым бар эди, ол болмаса, къаллыкъма алайлай, деп. Ол да сёз берип эди манга. Чегемли эди. Мариям.

Къайтдыкъ жерибизге. Мен излемедим аны, заманым да келген эди, жангыдан иш къурай турургъа болмадым. Мариямдан сора кишиге кёлном барлыкъ туююл эди. Суюмей къурагъан ишни уа, эртте-кеч болса да, чийи чыкъмай къалмайды. Аны себепли, биреуню да насыпсыз этерге неге керекди, деп къойдум. Соргъан-сюрюшдюрген а этгенме аны да. Ол да къалгъанды юйде. Атасы, жаннетли болсун, Акъмолада ёлгенди. Жангыз анасы бла кесидиле. Ол да мени алай сора-сюрюшдюре тура эсе да алайды. Заманында болмагъан иш ёмюрге да онгмайды.

Сау къаллыкъ, акъыллы сабий, Лейлячыкъ кесини башын заманында суюген жерине тийишдирди. Мен заманында болдурулгъан ишни суюме. Башымдан ётген жангылыч мени къууандырмайды кимде болса да. Аллах огъурлулугъун берсин! Барыбыз да къууанайыкъ бу ишигизге!

Темирбийни ол кесине ауур жюк болуп тургъан сёзлери Хамангерийге эс тапдырды. Аны ол сёзлерин эшитип тургъан Шамарыугъа да жан кирди, эси къайтды.

Экинчи кюн эрттенликде Шамарыу тарыкъды Хамангерийге:

– Сени кючюнг манга къарыгъанлыкъгъа, элге бир чыкъчы. Юйюнге жетгинчи, мен айтырыкъны санга эл айтды. Кёчюп кетмесем, башха амалым къуругъанды, жангыз ол бир кюнню ичинде халкъны ауузуна тюшгенбиз.. Былайдан болса уа, тели этерикди мени эл.

– Кесинг кёчюп да нек айланаса, мен кесим элтдиртирме сени Кичибалыкъгъа. Келтирген арба бла этген эсем, элтген а самосвал бла элтип, арбазыгъызгъа къотарып кетерикме. – Хамангерий ауур акъыллы адам эди, кёп жылланы элни аллында айланган, элде намысы жюрюген, уллу-гитче да хурмет этген, андан сора сёз да къошмай Шаманлары таба кетди.

22

Кюнлени бир кюнюнде тюш ууахтыда Тытырташны женгил сары автобус бла (маршрутка дейдиле тытырташчыла) не автобусда келгенле, не автобусну арба башчысы ары дери бир да кёрмеген бир киши келип тюшдю элде.

Алгъаракъдан автобуса минип, аны тебирерин сакълап тургъанла сейир окъуна этдиле: келе-келип, автобусну мангылайында жазыугъа да бир къарап, арсарсыз миннген киши ким болур деген магъанада жангылып, башха автобуса миннген да сундула бир-бирле.

Шамшият да андады. Эрттенги автобус бла келип, терк окъуна юйюне керекли бояула алып, артха айланганды. Ол эди барындан да бек тюрслеп къарагъан: буду деп айталмайды ансы, биреуге уа ушатады. Кёргенди, къайда кёрген эсе да, бу адамны.

Башында орус къалпагъы, жангы кеси да. Къонакыгъа неда бир жыйылыугъа баргъанда кьерге жараулу. Къап-къара жылтырагъан башлы чурукълары, итиу урулгъан ызлыкълары ачыкъ белгили гелефейи, жукъабет, чалкъаш киши. Гелефейге итиу уруу тынч болмагъанын уста билген тиширыула эс бурдула аны ариу итиу урулгъанына.

Кире келгенлей окъуна саламлашды да, тытырташчыла билдиле ол Къабартыдан болгъанын. Сёзюнден. Алай тауча да тил билгени ачыкъ болду терк окъуна.

Кюн къыздырады. Жауарыны аллында къыздырыучусуча, солууунгу тыя, терлете. Терк башы табаладан кёк кюкюреген таууш да келеди. «Алайда башланды эсе, бери да кёп сакълатмай жетер» деп бичдиле быйылны аты бла, сёдегей уруп, юй къабыргъаланы жибитген, жауун таза да безитген тытырташчыла. Мында, Тытырташда, жаугъан жауун башха жерледе да жауаргъа боллугъуну къайгысын кёрмейди киши. Алгъаракъдан окъуна бахчачыкъларын ишлеп къойгъанла, урлукъларын салып, нартюхню, картофну жерден къарагъанларына къууанып тургъанланы буз ургъанына жарсыгъанлары энтта иш да бетлеринден кетмегенди. Ол себепден кёкню кюкюрегенине сагъайдыла кёпле.

Бирле уа: «Аллахны ишине дауум жокъду, аурууунг, буюрулгъаны болур, адам къоранчсыз къалайыкъ ансы», – деп къоядыла.

– Мен Апажих Зауурма. Огъары Лескенден. Ташлы-Тала деген таулу элден узакъ туююлбюз. Сизни манга, агъач кишигеча, сейир этип къарагъаныгъыз ючюн айтама аны. – Тытырташны автобусуна миннген жангы киши кесин танытырдан болду.

Шамшиятны хапары барды ол киши айтхан тийреледе къабартылы жууукълары болгъаныны юсюнден. Бусагъатда сорсала уа, былайды деп ангылаталлыкъ туююлдю.

Ол киши да айтмайды Тытырташда кимлени жокълап келгенин. Сорургъа уа болмайдыла.

Сорса да, Шамшият сорлукъ эди: олду ишекли болуп къарагъан, хар сёзюне эс буруп тынгылагъан. Алай эр кишиден не деп сорлукъду?

Ол керти да сейир этди, адамла анга, бир бирлерини къулакъларына шыбырдай, къуш-муш этип къарагъанларына эс буруп. – Жууукъларым бардыла сизде. Сизни элде. Мени анамы анасы бу жанларынды. Келе-кете турмасанг, бир бирни унутхан да этесе. Бюгюнлюкде айып туююлдю ол.

Бу арт жыллада адамлада бир бирлерин жокълау къала барады, хар ким кеси къайгъылы болуп къалгъанды, къалай эсе да. Жууукъланы, тенглени эски этген адет келе болур дейме.

Алай халгъа элдеде жол бермезге керекбиз биз къауум. Шахарны иши башхады. Адетни, къылыкъны, тилни, алай бла уа миллетликни сакълау элледен чыгъарыкъды. Алгъыннгыла, бир иши болмагъанлай, бош кёрюп келирге окъуна тебиреп къала эдиле жууукъла бир элден бир элге. Аланы заманларында улоуну жолда сакъларгъа тюше эди.

Бюгюнча, биринден бири омакъ мешинала жоллагъа сыйынмай туююл эдиле ол заманлада. Бюгюн а хар юйде бирер-экишер мешина. Алай болгъанлыкъгъа уа, жолда сюелип тургъанынглай, жерлери да бола тургъанлай, къара кёзлюкле да салып, бурун сыртларына, жел этдирип, болгъанны бензин ийисге алдырып, озуп кетип къаладыла бир-бирле, тохтамай.

Да, не. Жууукълагъа тансыкълыкъ, аланы тансыкълау-жокълау суууп барады ансы, улоудан къаллыгъы уа жокъ эди.

Тытырташха нек баргъаныны кертисин а айтмады Зауур. Ол кезиуде автобус да толду адамдан, арба башчы да жерине табылды. Ол да от алдыргъанлай, бир жаш адам эшикден башын къаратып:

– Къайры кетип къалдың? Сени излеп айланабыз эрттенли. Ызынгдан къуууп келебиз элден окъуна. Кел. Тюш. Ма мешина. Аны бла бар.

Ол чачы да къысха жүлюннген, тегерекбет ёсюмлю жаш адам бир ушагъыулу. Жетген къызы болгъан ана анга кёз жетдирмей озмазча. Дум-къара Мерседес мешинаны кёргюзтдю ол Зауурма дегеннге.

– Мен тытырташчы жамауат бла барлыкъма. Сиз керек болсагъыз, табарма сизни. – Къабартылы киши унамады тюшноп кетерге, Мерседес мешина бла барыргъа. Аны ол этгенинде бар эди магъана, Зауур жангыз да кеси билген. Ол ангылагъандан: «Багъалы женгил мешина бла бек алгъа мени къаллай мешина бла келгеними бир кёрюгюз дегенча, ол да жумушун этерге болушур дегенча, кёрмесинле эски, жангы жууукълары да».

Жангы жууукълукъларын таныргъа барады Зауур. Алагъа, жангы жууукълукъларына, бир къууанчлы хапар да айтырыкъды.

Тюзю, таулулада аллай жумушну жашлагъа буюрадыла. Зауур уста биледи ол адетни да. Алай, Зауур бир тюрлю къаугъа чыгъарыкъ болса да, кеси боюнуна аллыкъды бары жууапны. Ким билсин: жаш адамла женгиллик этип да къоярла. Эски жууукъларыны юслери бла жол ишлерикди жангы жууукълукъларына. «Къарачыгъыз бери, кёремисиз къаллай мешина бла, къаллай бай жерден келгенме мен», деп кёргюз-тюргеми барама, огъесе уа жумушуму этергеми? Ала да, жангы, эски

жууукълары да, бюгюннге барды, тамбла уа не ашарма, деп жашагъан къауумладан тюйюлдюле. Таулула малсыз болмайдыла. Мал болгъан жерде уа монглюкъ да къайнайды.

Эсимдеди, деучю эди кеси кесине кѣп кере Зауур, таматаларыбызны сѣзлери: эллинчи жылланы орталарында таулула туугъан ташларына къайтып, орнала, алгъа баш сугъар жерле мажара, малчыкъла къурар къайгъылы болгъанларын кѣрюп, Басхан базаргъа ийнек, къунажин сурай, Къыргъыздан, Къазахдан келе-келген таулучукъла кюн сайын кѣпден-кѣп келгенлерине къууаннгандыла. «Энди базаргъа жау да, сют да, айран да чыгъады, Аллах айтса» деп, бир бирлерине кѣл этдиредиле.

Бюгюн а – не? Уллу къыралны бузгъанла-ойгъанла ол ишни не умут бла этгенлерин бир Аллах биледи. Алай, халкъ а жунчурукъ тюйюлдю. Малкъар халкъы ишден къоркъмагъанын, сюргюнде да атларын ариулюкъ бла айтдыргъанларын таматала айтып да биледи Зауур, кеси жетгенли уа кѣрюп да турады.

Болсада бу арт жыллада Зауур да артыкъ кѣп жокъламагъанды тытырташчы жууукъларын. Заман кесин анга да танытханды. Жокълай турса уа кѣрлюк эди: алгъа талашып чалычу жерлерин таулучукъла силпиге, агъачха басдырып къойгъанларын; таулада, таулулада да, сан бири болмаса, мал тутаргъа артыкъ жан атмагъанларын, чаллыкъла ючюн жагъаларын жыртдырмагъанларын; уллу къыралны заманында онтѣрт – онбеш минг колхоз къой (иели малланы санамайбыз) болгъан тау элдеде бюгюн къурманнга кесерге къайдан эсе да бирледен келтиредиле.

Эллинчи жыллада таулуланы къайтып келгенлерине къууаннганла бюгюнлюкде жокъдула. Жашыракъла уа жангы жашаугъа къулакъ салыпды. Не амал бла да ахча ишлерге, терк байыгъып къалыргъа.

Ол иш кѣллю жамауатха ауруу болуп тюшгенди. Жаш адамла эл тюбюне жайылгъандыла. Таулагъа кирип, къыш жокъ, жаз жокъ, мал къыйырда айланыргъа суймейдиле. Кеси эллеринден да биледи аны Зауур.

Алай, къонакъгъа уа айран да, сют да, бишлакъ да табарыкъдыла тытырташчыла. Адам къоркъурча амалсыз тюйюлдюле Зауур барлыкъ элни адамлары.

Аны, кѣп да турмагъанлай, Зауур кеси да сынады.

Автобусдан тюшгенлей, ол тѣгерекге-башха кѣз жетдирди да, элни танымай къалды: ол бери таулула къайта башлагъанда бир келип кетгенди, аны да уллу атасы келтирип, таулу жууукъларын танытыргъа. Андан берисинде келе-кете тургъанды бу элге, эл-жер кѣрюрге дегенча ансы, жууукъланы излеп, иш этип келирча болмагъанды.

Бюгюн а анга бек сыйлы, алай не бла бошалыргъа боллугъу белгисиз бир иш буюрулгъанды да тукъумдан, ол жумуш бла келгенди. Буюргъан дегени – не: кеси къоймай алгъанды бу жумушну боюнуна.

Элде тюплю-башлы, башлары къызыл, мор, къара, кѣк къошун бла жабылгъан юйле кѣп. Сарыгъа боялгъан базыкъ газ быргъы. Андан а

иничкерек сары быргъыла бла жолну эки жанында орналгъан юйлеге, аладан теренирекде орналгъан юйлеге, иничкерек сары быргъыла мюй-юз-мюйюз жалгъанып, алай барады газ. Орта орамдан бутакъ-бутакъ болуп айырылгъан орамланы алыкъа кёрмегенди ансы, бу орта орамгъа уа бек бюсюреди: къара чайыр бла тышланып, орамлада темир токъалт-лагъа тагъылып орам чыракъла, арбазлада сары, къара, мор плиткала.

– Аллахха шукур болсун, хаталары жокъду. Малчыкъ тута эселе, бичен къайгъы этерле жайдан-жайгъа бир кере бир ансы, жаратылгъанлы да башларын аурутуп тургъан отун къайгъыдан къутулгъандыла. Элге кире баргъан жерде онг жанында тепчонукъда къызылгъа боялгъан бийик тёртаякъ темир токъалт. Ол телевизорнукъу болур, баям, деп бичди Зауур. Ретранслятор дегенлери бу болур...

– Мында Байлуланы Маммат деп бир киеуюбюз жашагъанды. Манга айтханларына кёре мени бери жиберген таматала, ол кеси ауушханды, жаннетли болсун, аны юйюрюне туберге сюеме. Юйдегиси бизни эгечибиз болады.

Зауур Шамшиятха сорады алай. Шамшиятны «дыркъ» деп эсине тюшдю абаданлары айтыучу хапар. Къачан эсе да бирледе, XX ёмюрню башында, революция огъурамагъан къауумлагъа чыгъып аты, Огъары Малкъардан Лескен табаларына Ацкъанладан бир киши кетип къалгъанды, башын алып.

Ма андан келеди жууукълукъ.

– Аты уа кимди эгечигизни? Атын билемисиз? – Шамшият сорады Зауургъа.

Аланы сёлешгенлерине автобусда биргелерине келгенлени асламысы тынгылайдыла, келтирген затчыкъларын да къолларында тутханлай.

Зауур ёшюн хуржунундан бир къагъыт журунчукъну чыгъарды да, окъуду:

– Шамшият!?

– Ол менме! – Шамшият, жууукъларын таныгъанынамы, баш иесини эсгерилгенинеми, къайсына бек къууанганын да билмей, ышарды, желке табасына сылжырагъан гюлмендисин алгъаракъ, мангылай табасына, тарта.

Алай юйге кел дерге да уялды ол адамланы къатларында. Алайсыз да юйге чакъыраллыкъ туююл эди: башсыз тиширыу эр кишини юйюне къалай чакъырыр...

Ол кезиучюкде Зауур кеси да биле болур ол адетни уа деп, алай акъыл келди башына Шамшиятны. Кеслеринде да жюрюмей амалы жокъду ол адет. Андан сора аны къайда къаллыгъына артыкъ уллу магъана бермеди Шамшият.

– Да, сора ишим къуралып турады да. Нечик тап болду.

– Зауур, узалып, Шамшиятны къолунда бир тыкъ толтурулгъан къара целлофан пакетни алды да, экиси да бирге тебиредиле.

– Тейри, быланы ичлеринде манга жууукъ жетген бир адам болмай амалы жокъду деб а келген эди эсиме. Бизни халкъланы орталарында

жууукълукъ эрттеледен бери да келеди да, къайсы таулу элге барсанг да, кимни уллу анасыны анасы, кимни да атасыны анасы, кимни да уллу атасыны эгечинден туугъанла болуп, бир жууукъ табылмай къалмайды. Бизни элlege да бир бар. Тюз алайды иш.

Не узакъгъа бара турабыз: элни аллында отуз жылгъа дери заманны тургъан Тимбора Мальбаховну анасы Макытладан болгъанды. Неда, не билейим, Баш Советни таматасына шендюледе сайланган Хачим Кармоковну анасы – Ахматладан. Ма алай-алай.

Да, ма бюгюн да бизни ортабызда кыыз берген, кыыз алгъан адетле бек ариу жюрюйдюле. Алгъыннгылача тап жюрюте билсек.

Зауур хапарын кесини жумушуна жууукълашдырып айтады.

– Алайды, алай. – Шамшият да сёзге кыошулду. Жаш адамланы эслерине бир тюшсе, соргъан-оргъан деген жокъду. Кеслери ишлерин биширип кыоядыла.

– Мен да аны айтама. Аланы хапарларына эслеп тынгылагъан адам ангыларыкъ эди: Шамшиятны ол «жаш адамланы эслерине бир тюшсе» дегенин Зауур бир бек жаратханын, ол себепден а бети жарыгъанын да эслерик эди.

– Мен да аны айтама. – Зауур, ол сёзлени айта, Шамшият таба къарады. Шамшият а кёзлерин жерден ёрге алмай келеди.

Шамшият биледи Лейляны кыачып кетгенин кыабартылы жашха, тенг кызыма бир барып келейим деген сылтау бла Шамарыуну эсин байлап.

Кыабартылы Зауурну аны жумушу бла келгенин а Шамшият кыайдан билсин.

– Кёп болмай, бу кюнледе, мени кыоншу кыызчыгъым да кыачханды бир кыабартылы жашха. Бир да бир ариу сабий, ариу кыылыкълы, адепличик. Кимни да кёзю кыарар кибик. Шешагъа сют кыуйгъан кибик, бир акъбетчик, ариу жан. Биз элде кеси ортабызда анга Кюнтиймез деп атагъанбыз. Кёпле сёлешген да этгендиле, алай кишини ауузун ачдырмагъанды, мен билип. Ол аллай иш этер деп анасыны да жокъ эди эсинде.

– Лейлямыды ол кыызчыкълны аты уа? – Зауургъа кыыйынмы эди аны ангылагъан Шамшиятны ауузу кыымылдагъанлай окъуна.

– Шамшият, ары дери жерден ёрге алмай келген кёк кёзлерин жандырып, тюзюнлей бетине кыарап Зауурну:

– Хау, – деди.

– Да, ма мен ол жумуш бла келеме. Къарт башым бла. Жаш адамлагъа буюрулуучу жумушха кесим ыразы болуп келеме. Арбазгъа да киргинчи, артха буруп иерик эсегиз да билмейме, тейри адамы. – Бу жол Зауур, Шамшият биле эсе анда халны, не деп тургъанларын да айтыр деп, сынчылады. Тохтап, Шамшиятха кыарады.

Шамшият да сагъайды. Тохтап къалды.

– Хамангерийлагъамыса сора?

– Хау, – деп, Зауур атлап тебиреди.

Шамшият да атлады. Кёлю чёкдю: къалыр жери бар. Хамангерий да Шаманны жик дууасына келип тургъан заман. Тап болду.

– Угъай, ауруунг, аллай адамла тюйюлдюле. Абери айтмай кетип къалгъаны ачыу тийип, бир кесек гыр-мыр болгъандыла юйде бир бирлери бла Шамарыу бла Хамангерий ансы, аланы сёзлери эшикге чыкъгъанды деп киши билмейди бу элде. Хамангерий а эл кёзюндеди къайдан бери да.

Шамшият, жетгенлерин билдире:

– Ма юйлери да, – деди. – Ма бу уа Мамматны юйю. Бир жашы бар эди, аны блабыз. Жууукъ бол дер эдим, алай не дерле...

– Аллах жууугъунг болсун! Жаш да бизни къарындашыбыз. Танышырбыз, Аллах айтса. Билеме, билеме адетигизни да.. Кел десенг да, барлыкъ тюйюлме.

Ол кезиучюкде Шамарыу эшиклерин ачып, арбазгъа (юй тюп жуугъан болур эди) кир сууу болгъан къанжал челекни алып чыкъды. Ал ботасы, башында чох къысылгъан кюпес жаулугъу. Аякъларына юй чарыкъла къаплап. Тышында, юй чарыкъланы тешип, калошла къаплады. Шамарыуну эслеп:

– Келдингми, Шамший, – деген кибик этди (халы иги тюйюл эди, къызы ючюн тюйюл эсе).

– Да, келдим. – Шамшият да артыкъ жарыкъ сёлешмеди, аны ызындан айтырыгъы тил къыйырына илинип. Шамарыу, Зауургъа къарап, бир жанына бурулуп, юй арты таба тебиреди.

– Хамай юйдемиди, э-къыз. Бу киши сизни излеп келгенди. Автобуста тюбегенди. – Шамшият алай айтыр-айтмаз, Шамарыу тохтап къалды. Артха бурулду. Ишексиз билди не жумуш бла келгенин ол сюелген кишини.

– Юйдеди. Таяныпды. Бусагъат чакъырайым... – Челегин да юйню бахчагъа айланган мюйюшюне салып, эки къолун да ал ботасына сюрте, юйлерине кирип кетди.

Шамшиятны ахы кетипди. Кеси кесине: «Хамангерий бусагъат бир гюрюлдеп чыкъсын да, кёрюсюз кюнюгюзню Шамший, сен да, Зауур, сен да», деп сюелип къалды.

«Сен билмей этилген иш тюйюлдю» деп, Хамангерий ташны-агъачны кёчюре эди къызыны кетгенин эшитгенлей. Ол къызыуу сууумагъанлай чыгъа эсе Хамангерий, иш хайнапа боллукъду» – босагъадан ары атламай, эки сумкасын да къолунда тутханлай, сюеледи Шамшият.

Кюн иги кесек ёрлегенди. Алай узакъ элден келген ол кюн окъуна артха къайтыр деп айтырча тюйюлдю. Салкъын аяз огъарыладан хычыуун урады. Кюн къыздырады деп да тюйюлдю. Алай ингир алада быллай аязчыкъ дагъыда арыгъан санлагъа бир тюрлю къууат береди. Тазия Дуппур башында уюп тургъан акъ булутланы ауаналары тёшлени жамлап, агъач къыйырларына жете кетгенди.

Битеу эл да ырахатды.

Битеу эл биледи – бирсикюн жик дууасы боллукъду Шаманны. Мустафа да келирге айтханды. Хамангерий соруп, жик дууасы къачан боллугъун билип да тургъанлай: «Боллукъ кюнюн бир кюн алгъа билдирмей къоймагъыз», – деп, аманат этгенин уллу да, гитче да эшитгенди.

Ол кюнледе Тытырташны жамауаты Темирбийге да къайгъылыды. Ол да нѳгери Шаман кетгенли заманны ичинде, нек эсе да, терк-терк жата-къоба турады.

Хамангерий чыгъып келди жаланбаш, юй чарыкъла бла. Бир тахта кѳлеги кѳнчегине жыйылмай, кѳлек тюймелери да жарты этилип. Ол сагъат Шамшият юйюне ташайды, дауур иш болсала да, кѳрмейим мен дегенча. Кеси уа, Зауур, Хамангерийге да болады жууукъ. Алай, аны соргъунчу-билгинчи, илинишип къалсала боллукъду иш.

– Меними излейсе, къонакъ?

– Хамангерий деген сен эсенг, хау,– деди, ышара-ышара, Зауур.

Хамангерий тапкаладан энишге атлады да, Зауурну аллына барды.

Ол да, Зауур, алгъа атлады.

Саламлашдыла.

– Кел, юйге кирейик, нек келгенинги сормайма. Кел, кир.

– Къыстап иерик эсенг да, билмейме, Хамангерий, андан эсе былайдан къайтып къалсам тап болмазмы. – Зауур дагъыда ышарды да, Хамангерийни ызындан алгъа атлады. Босагъагъа юч тапкачыкъ бла ми-нерге керекди. Алайгъа, тапкалагъа, жетгенде, Хамангерий бир жанына туруп, Зауурну алгъа ийди. Зауур артха къарай-къарай кирди.

– Бош къарайса, къонакъны юйге чакъырсанг, юйге ол кирирге керекди алгъа, ашыра туруб а, юйню иеси чыгъады алгъа. Ол эрттеден къалгъан иги адетлерибизден бириди, къонакъ. Атынгы да артдамы айтырса, огъесе Къонакъмы атап къояйым атынга (итине да сунмай тургъанлай табылып къалгъаны ючюн Къонакъ деп атагъаны эсине келип къалды). – Хамангерий да, Зауурну ызындан атлай, ышарды (ким эсе да Хамангерийланы къабакъ эшиклерини тюплерине атып кетген сирке тауусхан кючюкню хапарын билесиз).

– Барындан да игиси, жууукъ десенг. – Зауур ич отоугъа ѳте, алай айтды.

– Болсун. – Хамангерий да сѳзню андан ары бардырмады. Жукъ сормады. Юйдегисине, Шамарыугъа, аш-азыкъ буюрду да, къонакъгъа шинтик салды.

Къабыргъадагъы кюйюзге, оюулу ариу рамкагъа салынып, сурат тагъылыпды. Бир ишексиз,бу сурат Хамангерийни атасыны суратыды. Хапаргъа кѳре, муну атасы беш къарындашдан бири болгъанды. Орта Азияда сюргюнде иги да къарт болуп ѳлгенди.

– Атанг болса керек бу? – Зауур алай сорду, Хамангерий берген шинтикге олтура.

– Хау, атамды.

Шамарыу эрин танымай къалды: тюненели бери төгерегин ашап, юйдегисин да искилтин этип тургъан киши къонакъ келгенлей алай жумушап къалгъаны сейир эди.

– Атам, харип, Азай. Былайгъа,бу журтха къайтыргъа термилип ёлюп кетди. Бу затдан ауруйду деп киши абери айтмагъанды. Кеси да бир затдан тарыкъмагъанды. Ахырында къартла, жашла да, бу термилиуден ёлгенди, ата ташына термилгенден, деучю эдиле.

– Да, кёбюгюз къалгъанды анда. Аны хапарын да айтычудула бизни элде. Ол кесек Ташлы-Талагъа окъуна эки этип жартысы къайтханды дейдиле.

– Болмаз деме. – Хамангерий ол эсгериулеге артыкъ батаргъа суймеди. Алай, соргъаннга не айтхын. Къонакъды, не десенг да. – Бу Тытырташда да башха туюлюдю. Алайды. Экиден бири къайтханды.

– Къыйналгъанды халкъ. Апчыгъанды. Ачыгъанды. Жунчугъанды. Бир тюрлю терслиги болмай. Не алапат, не сейир, биз, къабарты миллет, барыбыз бирден сейир этгенибиз – сыннган а этмегенди халкъ. Кишилигин, тирнеклигин, хунерин, иш кёллюлюгюн, фахмусун сакълагъанды. Адамлыкъ бетин айыплы этмегенди. Бизни элде, сёз ючюн, бир аууздан алай айтадыла. Мен эшитгеннге кёре, хар элде да алай айтадыла. Миллетибизни атындан да аны ючюн айтама.

– Къыйынлыкъ адамланы бирикдирген этеди, аны адамлыкъ ниязын ачхан, сынагъан этеди. Бизни къартла алай айтычу эдиле. – Хамангерий Зауургъа жууукъ олтуруп, ёкюннген-зат этмегенлей, къонакъны хапарына къошула барады.

– Аз халкъгъа алай болмай да не амал барды. – Зауур биригиуню, бир бирге себеплик этиуню магъанасын айтады. Хамангерий, башын булгъай-булгъай, тынгылайды. Сёз къошмайды.

– Бирикген халкъсыз. Бир сёз жокъду. «Бирликде – тирлик» деген айтыу сизден чыкъгъанды. Тамата-кичи дегенни да ариу жюрютесиз.

– Хау, ол айтханынга да барды, бу жаш къауум сакълаялса. Бузулгъанла, ариу адетлени бузгъанла да бардыла. Заман,къутургъан суу талыштакныча, бизни аллай кюнлеге таяндырды. – Хамангерий айтханы Зауур да ангылап турады. Кеслеринде да аллай къууум жюрюйдю таматаланы араларында.

– Да... Абаданла сакъ болмасала, алай болуп да кетер.Къыралны жанындан жаш адамлагъа уллу къайгъырыу барды деп да билмейме, тейри. Биз да эслеп турабыз кесибизде. Бусагъатда уа, кёресе, элни бузаргъа, бир бирге ёрелешдирирге кюрешгенле не адет билген сунаса. – Зауур кесини элини юсюнден сагъышха кетди ол сагъатда. – Бизни элде, сёз ючюн, бирлик жаны бла къатыланы санында Азайлары деучюдоле, сени къоншунг Шамшиятны атасы Наршауну айтычудула.

Шамшиятны Лескенде дюгер къатыш ёге къарындашы болгъанды. Аны къайын анасыды сени уллу ананг. Аны уа билемисе?

– Эшитген этгенме. – Хамангерий алай тереннге кирирге суймегенин билдирирге кюрешеди. Зауур а, аллай жууукълулкъланы санай,

кесини айтырыкъ сёзюне жастыкъ, тёшек жарашдыра турады. Аны Хамангерий алыкъа сезмегенди.

Сезген, билген, ангылагъан этсе да, энди ол «Балтасы суугъа кетген сабын да ызындан ата эди» дегенлей, кесин бузарыкъ тюйюлдю. Къонакъны нек келгенини бир къыйырчыгъын сезген а этгенди.

Ала ол хапарлагъа кетип тургъанлы аш юйде кюреше тургъан Шамарыугъа Шамшият бир ненча кере кирип чыкъды, юйде бир тюрлю дауур болмагъанына сейир эте. Ол къонакъ да, Хамангерий да ариу, мамыр ушакъгъа кетип тургъанларына къууанып.

Шамарыуну ичинде къайнайды къазан. От жанады. Зауур нек келгенин ол толу биледи. Хапар къачан башланырыгъын билмейди ансы.

Бир кесекден Шамарыу эт да салып, жаркой этип келтирди. Айран салды. Айранны чын аякъгъа къуюлгъанын эследи Зауур.

«Агъач чёмюч жюрюучю эди быллай жерледе. Ол да къала барады энди» – Зауур кеси кеси бла ушакъ этеди.

– Хайда, келчи берлакъ, столгъа, бир аууз тиейик. – Хамангерий кеси столгъа жууугъуракъ келтирди шинтигин.

Зауур ол кезиуде бир жанынаракъ бурулуп, хауа телефон бла къайры эсе да сёлешип, къабартыча бир затла айтды да:

– Аллах-Аллах, аны уа, не айтдыраса. Ашда айып жокъ дейдиле да, – деп Зауур столгъа олтурду. – Быллай бир неге къыйналасыз. Нек келгеними да сормай. Кёп-аз турлугъуму да билмей. – Зауур жумушун башларгъа хазырланады.

– Атынгы айтсанг болду. Андан арысын а сормайма. Юч кюнден сора кесинг тийишли кёрсенг, айтырса... – Хамангерий да эски адетлеге кетеди ансы, аны юч кюн, тёрт кюн турмазлыгъын да уста билгенди, бош келмегенин да энди ангылагъанды.

– Да, сау бол, Хамангерий. Юч кюн турама десем да, къыстамазлыгъынгы билдим, кёрдюм. Атым а Зауурду. Заманым да къысхады. Жумуш блама мен мында. Сени юйюнгде. Ашха узалырдан алгъа бир сёзчюк бла бек къысха ангылатайым жумушуму: мен жаш адамгъа буюрулгъан жумуш бла келгенме бери. Анга кёре, жаш адамча, жумушуму тындырып, терк да къайтыргъа керекме. Узун сёзню къысхасы – къызынг биздеди. Мени къарындашымдан туугъаннга элтгенбиз. Бир тюрлю артыкълыкъсыз. Кеси ыразылыгъы бла келгенди. Мени бла эки къарындашдан туугъан къыз бла бирге окъугъанды медучилищеде къызынг. Залина бла. Биле болурсуз. Сизге келе-кете да тургъанды. Андан бери таныйдыла жаш бла къыз бир бирни. Мени ол жумуш бла ашыргъандыла. Кесим барлыкъма деп, кесим къысханма жууукъларыбызны мен. Айт, Хамангерий кесинги сёзюнгю.

Хамангерий кёп турду тынгылап, къарамы юй тюбюне тигилгенлей.

– Да, не айтырыкъма мен. Къызыны мангылай жазыуу тыш юй эсе... Бизни аллай умутубуз жокъ эди. – Хамангерийни не эсе да бир зат тамагъына тыгъылгъанча болуп, тыкъылт этип, къыйналып жутду.

– Быллай иште: «Адамыгъыз заманында келмей къалгъан эсе, ол биздеди, къайгъы этмегиз, сауду, эсенди»,– деп, ат башындан билдирип да кетедиле. Алай мен аны жаратмайма. Кесим келирге, адамыча сёлешип, хар затны ангылатып, кесим сизни ниетигизни, акъылыгъызны билип кетерге суюдюм. Энди уа сиздеди иш да, сёз да. – Зауур, андан сора сёз айтмай, тынгыларгъа хазыр болду.

– Анасы, келчи бери. – Хамангерий Шамарыуну чакъырды. Шамарыу узакъда туююл эди, аш отоуну эшик артында тынгылап тургъанды. Ичинде жаны жокъ.

Шамарыу аш юйню теренине кетип къалды. Кёлю толуп. Жюреги къарыусуз этип. Хамангерий ангылады аны.

– Хо да. Тиширыула этерле жумушун. Ызындан адам иерле. Кёрюрле. Сорурла. Узалчы ашха...

Экиси да, энди бираздан жууукълагъа саналлыкъ Хончаланы Хамангерий бла Апажих Зауур хант къангада кёп олтурдула. Кёз байланганды.

Зауур жууукълугъун шарт билдирип ючюн, таурухнуча, узакъдан башлады хапарын:

– Быллай ишле бола келгендиле бизни халкъланы орталарында. Сен билмеген адам туююлсе кесинг. Бери бир тынгыла, Аллах ючюн: мени бир къоншум барды. Бетуганладан. Аны Тёбен Чегемде таулу жууукълары бардыла. Ала Байтуугъанлары деп жазыладыла. Хапаргъа кёре, Басхан ауузундан Чегемге кёчген Къочхарланы Тамбийни жангыз эгечи болгъанды Хауа деп. Аны, къайда эртте, революцияны жылларында Бетугъанлары къачыргъандыла. Артда, эри ауушхандан сора, Тамбий жангыз эгечин юч жашы бла элине алып кетгенди. Андан бери ала тауулагъа саналып, кёчюрюлген да этип Къзахстаннга Акъмола областьха, къайтып, дагъыда эллеринде орналып къалгъандыла, тукъумларын да Байтуугъанлары деп алай жаздырып.

Былайда Хамангерий да акъылын айтмай болмады:

– Да сизде да бардыла аллайла: Бёзюлары, Бегийлары, Къзакълары, Къудайлары, Жаппулары. Ой-ой, къайсы бирин айтхын...

– Тюз айтаса, – деди Зауур Хамангерийни ол сёзлерине. – Тамбий а кимди, деп сормайса. Ол а ма сени бу къоншунг Шамшиятны уллу атасыны атасыды. Тёбен Чегемден былагъа келип да кёрген болурса жууукъларын. Ма алайды, жаным-кёзюм, иш, жашау.

Сен да билесе,бу арт жыллада Уллу къырал чачылгъандан сора, тукъумла жыйылып, бирге къууанчла эте турадыла. Бетугъанлары жыйылгъанда, Чегемге барып, бек алгъа Байтуугъанланы элтгендиле ары, ол жыйылыуларына. Ол къууанчха. 1958 жылда, Акъмоладан келе – келгенлей, ала да, Байтуугъанлары, къабартылы жууукъларын жокълагъандыла бек алгъа. Аналары – таулу, аталары – къабартылы.

Ма аллай ишлени да кёре турабыз. Дунияда жюрюмеген иш этилмегенди. Аман жерге тюшмегенди. Кесигиз кёрюсюз. Мен а кете ба-

райым. – Зауур ёрге кьопду. – Бай, сыйлы болугъуз, мындан арысында ашыбыз-суубуз да бирге болур, инш Аллах!..

«Къайрыса бу кечгиде», – дерге да бир болду Хамангерий. Алай, тюз да ол такъыйкъачыкъны сакълап тургъанча, мешина таууш чыкъды.

– Ма жетдиле мени элтирикле да. – Зауур, саламлашды да, аш отогъа къарап, Шамарыугъа да: «Сау къалыгъыз!» – деп эшикге чыгъарда, Хамангерий аллына ётюп, адетдеча, кеси алгъа чыкъды арбазгъа.

Жангы ай, Эбзе баларындан бери ёрлегенди. Анга сейир окъуна этди Хамангерий: «Яраббий, чыгъа келгенимлей, кёзюм бу жангы айгъа нек чапды? Юйюмде жангы иш ючюмю болур? Я, Аллах, сен бирсе».

Эбзеге аугъан ауушну гюрен алып тургъан тау сынжырны къампиллерини, кюн чыгъа туруп кёзлеринги къаматыучу акълыкълары бу ингир къарангысында ырпыс бетли болгъандыла. Мутхуз а туююдюле, Аллахны ахшылыгъындан.

Огъарыладан женгил аязчыкъ къагъады. Орам чыракъла, токъалтланы къаралдым-боз ауаналарын урлап, тийрелени жарытхандыла. Алыкъа кеч туююл эди: ингир къарангысы иелик этип башлагъанлай, чыракъ жарыкъ да жизгилигин къалынлап, жан-жанларында эл юйле ариу тизилген орта орамны аламат жарыкъ этгендиле.

«Къудуретни бу халыны бузулмазлыгъына, келир кюнню мутхузуланмазлыгъына ийнанайыкъ!» – Мажюсюлюкден бери элде жюрюй келген ырыслагъа ийнаныучу Хамангерий ол къууумла бла, къонагъы кетгенден сора да бираз мычпы, алай къайтды юйюне.

Ол тышына чыкъгъанда, Шамарыу да ызларындан чыгып, босагъадан башланган тапкаланы ингир алада къаралдым кёрюннген къызыл тюрсюнлерин бютюнда къарангы кёргюзте, сюеледи. Шамшият къулакъ тигип эди да Хамангерийлагъа, бери келе жууукълугъун ангылатхан Зауур саламлашмай кетгенине артыкъ ыразы да болмай, Шамарыуну къатына атлады.

– Э къыз, кёрдюнгюмю ол сыйлы, багъалы къара мешинаны. Энди несин букъдурайым, Шама, мен бу мешинаны кёрген болурма бир-эки кере бери келип. Бир уллу къуллукъчула келген сунуп, эс бурмагъанма ансы. – Шамшият, алай айтып, Шамарыуну бетине къарады. Бир да бир тюк тенгли тюрлениу не сейирсиниу эслемеди.

Шамарыуну къайгъысы ол туююл эди. Хамангерий «Сенсиз болмагъанды бу иш» дегени керти эди. Жанына къоркъуп окъуна тургъанды Шамарыу. Энди муну сау жиберди эсе, манга къызгъаны нек болгъанын ангыларгъа кюрешеди. Къазанды башы. Хамангерийни алай жумушакъ сёлешгенине тили тутулургъа жетип, тынгылап турду. Къайта келип манга жанмагъы эди биягъы...

Бир ингирде сёлеширге тюшдю Шамарыугъа къызы бла. Башын жарашдырыргъа заманы жетген къызыны къайгъысы башын къайнатады муну, Шамарыуну: эл тамата сёлешген хапар барды. Былайда арбазыбыз бир болгъан Хамбалий да. Дагъыда бар эдиле къызгъа кёз къаратханла. Бирин да унамайды. Сёлешгенни да ауузуна ургъанча этип. Да, алай

бола тургъанын кѣрюп тургъан ана не этсин аны юсюнден кызы бла сѣлешмей.

– Нек этесе алай. Юйде кылыргымы сюесе? Алай эте кетерсе да, артда сѣлеширге окъуна кюсемезле. Аллайланы да кѣре келгенбиз. Жангызымса, элимде, кыатымда кыалсанг а сюерик эдим, кызым...

Анасына бир сѣз кыошмагъанлай, кѣзлерин жерге кыадагъанлай, тынгылап турду Лейля. Анасы да тохтады. Анга, Лейлягъа кыарап, не тынгылай болур бу, адамы ишми болур дегенча, тюрслейди.

– Шамий, адамым барды мени (Андан эсе таякъ бла башына тарх деп урса, тынчыракъ кѣтюрлюк эди Шамарыу). – Кишини сѣлешдирлик туююлме. Сен да кишини ышандырма. Сѣзюм бирди. Былайда боюнуму тартсагъыз да, сѣзюмден чыгъарыкъ туююлме. Ол туююл эсе, юйде кыалып кыаллыкъма. «Кыатымда болсанг...» дейсе да, турурма кыатынгда...

– Кимди? Сѣзмю тохтатханса, бизге да билдирмей? Аны да айтырма заманында. Шѣндю санга айтырыгъым а – кыабартылы жашды, Залинаны кыарындашы.

– Оу, кюнюм кыуругъан, атанг бизни да, кесин да ѣлтюрлюкдю.

– Сора бармайма бир жары да. Менден игиле да кыалгъандыла юйде. Сен да, Хамай да сау жашагъыз кѣп жылланы...

Лейля анасыны кыатындан туруп, отоуна кирип кетди. Шамарыуну бети кетипди. Сангырау болгъанча, ол эшитгени анга айтылмагъанча кѣрюрге суюдю.

Алай, кызыны кыылыгъын да уста биле эди Шамарыу. Бир сѣзю эки болмагъанды аны, Шамарыу билип. Кимге ушагъан эсе да, Шамарыу айтыучулай.

«Кет, аурууунг, суюгенинлей этсин. Кыатышырыкъ туююлме...» Кеси кесине айтханды ол кюн Шамарыу алай. Хамангерийден кыоркъгъаны да аны ючюн эди.

Черим Кочесокъладанды. Тукъуму Кыуркыужинденди.

Бир жанындан, кыонакыны алай тап ашыргъанына Шамарыу кыууанган да этди, алай бек сейир-тамаша да болду...

Шамшият керти да, бир угъай, эки кере да кѣргенди ол кыара мешинаны. Аллай минг мешинаны сюеселе да, танырыкъды бу кыара Мерседесни. Кѣп кере кѣргенди, элни кыыйырында тохтап, артха-артха кыайтып кетип тургъанын. Энди ахтынады кесини эссизлигине: бир уллу тамата болса, мешинасы элни кыыйырында, тюз да элге кирген жерде нек тохтаргъа керекди? Уый, башсыз а, Лейля эсине да келлик туююл эди мешина узакъдан артха бурулуп нек кетгенини билирге суюсе окъуна. Саламбийни мешинасына минип жангыз бир кере кетген эди шахаргъа Лейля. Ол да, топ атылгъанлай, жайылгъан эди элге. Муну уа кыайдан билгин... аллай багъалы мешина...

Анга бир тюрлю эс бѣлсе, Шамарыугъа айтмай тѣзаллыкъ да туююл эди. Тап, Шамшият айтхан этсе да, мешинадан Лейля чыгып киши да кѣрмегенди. Неда Лейляны ол мешинаны кыатына жанлап. Шамшиятны жокъ эди кыызгъа бир ишеклиги. Шамарыу да эслеп-эслемегенди кызында чурум.

Не букъдурлугъу, Лейляны келтирип тургъанды ол кысыккъёз къара мешина. Тенг кызы Залина, аны баш иеси, сора Черим. Залина бла Лейля арт жанында, Черим а шофёрну къатында. Къызыны намысына бек сакъ эдиле Залина да.

Бирде ол мешина кёз байланган заманда да кёрюннген эди. Лейляны «Отелло» оюннга элтирге дедиле да, Залина да, Черим да болуп, тилеп кюрешдиле – унамады.

– Ингир къарангыгъа дери юйге табылмасам, урушхан этерикдиле, манга да ишекли боллукъдула. Андан эсе, кюндюз бир оюннга барайыкъ, Залина, кёлюнге тиймесин, тенгсинмеген сунуп.

– Ахшы, бир да къуруса да, сабий театргъа барайыкъ. – Залина алай айтды да, сора къулагъына: Санга сүймекликни кючюн бир кёргюзтейик дей эдик да, унамадын.

– Театр туююлдо жашау, не бек ушатыргъа кюрешселе да драматургла. Шекспир окъуна. Сүймекликни кючюн а Руставелиде да кёрюрге боллукъса. – Лейля ол чыгъармаланы иги билгенин ангылатды. – Мен Дездемона болаллыкъ туююлме, Черим да– Отелло. Черим бизнича Керим болгъанын а билемисе, Залина.

– Угъай,– деди Залина, аны, Черимни, аты тауча къалай айтылыргъа боллукъуну сагъышын эндиге дери этмегенине кесине айып эте. – Ол а бютюнда тап, маманг бла танышдыргъанда неда киеу чакъыргъанда атына Керим дербиз.

– «Киеу чакъыргъанда» деген сёзле Лейлягъа, кеси кесинден букъдурмай айтса, бир жанындан, хычыуун тийдиле кёлюне, экинчиден а: «Была мени келин этип тура болурла дейме эртте-кюнде», деген акъыл да жүрегине туюрелди.

Кёз байлана келгени ол кюн болгъанды...

Ушакъ эте эдиле ол ингирде эки кёншу къатын: бири – жаны сау къутулгъанына къууанып, айтханын-къайтханын да билмей, тап, Шамшиятны ушагъын бир-бирде эшитген да этмеген Шамарыу, бирси уа – бу кызыны къолдан ычхындыргъанына ичинден кюе, алай аны ачыкъ этерге уа базынмагъан, жашы Хамбалийни эл бырнак этгени ючюн жүрек ауруу тапхан Шамшият.

Омакъ мешинады Шамшиятны эсинде: Хамбалий ёмюрюнде бир минерми быллай мешинагъа; кеси алалмаса да, аллай мешинасы болгъаннга киеу болууну жолун излерге, ишлерге.

Шамарыу а, бош жууап бергенча:

– Да, бюгюнлюкде бармакълары хуржуннга деп жаратылгъанла сабийлерине тап, туугъан кюнлерине атап, алгъан мешинала къуллукъчуланы мешиналарын да озадыла. Багъалары бла да, ариулукълары бла да, – деп кёйдю.

– Киеулюгюнге да алаймы тюшген сунаса ол къара мешина?

– Аныккы туююл эсе да, билмейсе. Къызым кыйналмай жашаса уа бек сюерикме, бу иш къуралып кетерик эсе. Шамарыу кесин тапдырмайды арбаз кёншусуна.

– Билемисе, Мерседес дейдиле аллай мешинагъа. Хамбалий айтыучуду: бу мешинаны чыгъаргъан адам кесини кызыны атын атагъанды мешинагъа деп.

– Былайдан ары атламагъанма... Кёрмегенме, билмейме, – деп къойду. – Кёзюмю чыгъара турса да, кёрлюк туююлме бир зат да шёндю мен. Олмуду къайгъым... – Кёрпесленипди Шамарыу.

– Арбазымы сууутуп кетген къан тулукъну кёрдюнгомю этгенин. Мындан татханы (ёшюнюне къолун салды) харам болур эсе да. Тобато. Неле жаншай турама.

Аллай ушакъгъа кетип тургъан тиширыула Хамангерийни къабакъладан бери киргенин кёрюп, тындыла.

«Мен тели, деп жаный эди кеси кесин ол кезиучюкде Шамшият да, бир ёшюнню ичгендиле деп, аны сылтаугъа тутуп турмай, бу эшикден (къарамын Шамарыулану эшикге бурду) чыгъарып, бу эшикге кийирип (кеслерини эшик табаларына башын буруп) къоймай. «Насыпсызны ырысхысы аллына келсе, буруну къанайды». Бошму айтхандыла эрттегилеле».

Ол сагъышла эсин иелеп тургъанлыкъгъа, Хамангерийге алгъыш этерге унутмады Шамшият:

– Аллах огъурлулугъун берсин бу ишигизни, Хамай! Къолун узатып къояр деп къоркъгъанча, эки къолун къолтукъ туююне букъдуруп, алай сёлешди къаты бла озуп, босагъа тапкаларына мине тургъан Хамангерийге.

Шамшиятны: «Лейляны, тартып, юююме кийирип къойсам да, узакъдан келген къабартылыгъа чочумагъан Хамангерий алаймы этип къоярыкъ болур эди?» – деген оюму Хамангерийни къысха «Сау бол!» дегенин да эшитдирмеди.

Шамарыу да Хамангерийни ызындан, Шамшиятха да къол булгъап, кирип кетди. Сайнада тохтап, ызындан кирген Шамарыугъа бурулуп, Хамангерий тохтап къалды...

Къайдаса, суратчы Ахматланы Леуан? Алайда, сайналарында, бу экисини, Шамарыуну бла Хамангерийни, бир бирге битип сюелгенлерин кёрсе эди, аз иги сурат ишлемез эди: экиси да бири бирине битип, сёз да чыгъармай ауузларындан.

«Минг жылланы термилип, бир бирни тапхан кибик» деп, Зумакъулланы Танзиляны жырында айтылгъан халда сюеледиле.

Алай быланы бетлери бир бирге тансыкъдан ёледиле дерча уа туююлдю. Ауана этген кибикди бири бирини бетине. Хамангерий аркъасын чыракъгъа бурупду. Ол себепден Шамарыуну бети мутхуз кёрюнеди. Ол, Шамарыу, бусагъат бу киши мени жыртып къояды деген магъанада, ичин къоркъуу алыпды. Аны ол халына къаллай бояу табарыкъ болур эди Леуан.

Хамангерий а, «сен билмей этилген иш туююлдю» деп, кызыны кетгенин билгенлей окъуна Шамарыугъа айтхан сёзлеринден таймай, ол ниетде тургъанлай, энди не этерге керекди деген сагъышдады.

Шамарыу кеси да къачып келген эди Хамангерийге. Къайгъырлары бек къыл чайнай эдиле. Алай Хончалары да беш къарындаш эдиле. Беш юйню да эшиклери бир арбазгъа къарагъан. Ма алай татлы жашагъан.

Ол себепден эди Хамангерийни келечиге жумушакъ болгъаны. Кесини башындан ётген ишди. Бир абыннган экинчи атламын сакъ алады. Шамарыу баш иесини бетинде бир хыршыланыу эслемеди, жаныу кёрмеди, бети, ачыуланнган заманындача, кёпчюп тюйюлдю. Шамарыуну жаны жерине келди.

– Хайда, къура да, ызындан кимни иерик эсенг да, ий да, жокъла къызынгы. Мени бир сабийге таяндырып къойгъан сенсе. Тур энди алай, арбазынгы шууулдатып. «Таулула азбыз» дейсиз, ёкюне турасыз. Сеничала бла юйремейди халкъны саны. Беш-он сабийни мардагъа санаучу таулу тиширыула бюгюн кесигиздеди жаныгъыз. Аллах буюргъан борчну да эталмайсыз. Хайда, жумушунгу эт. Бюгечеден кеч къалмай.

– Андан сора сёз да къошмай, отоуларына кирип кетди. Киргени бла чыкъгъаны бир болуп, арбаз кийимлерин къаплай-къаплай, халжар таба сылжырады.

Кесинден кёреди кёбюсюнде къызыны этген ишин Шамарыу.

Къайгъырлары Кичибалыкъда иги кесек боладыла. Къарачай къатышлары да барды. Бир кесек кючбюсюреулеча кёрюнедиле андагъы жамауатха. Кеслерин бир кишиге да тенг этерге кюсемегенча.

Кертиси да алай эсе да, эл кеси жарашдыргъан оюм эсе да, Хамангерийни андан ангылауу болмагъанды. Бюгюн да аны сартындан жукъ айталлыкъ тюйюлдю: анча жылны ичинде кёрмегенди ол тукъумну башхаланы эниширек этерге кюрешгенин. Болса, бек алгъа Хамангерий сезерик эди.

Хамангерий ол элде «Кичибалыкъ» къой совхоз къуралгъанда, бухгалтер эсебин бир тап башларгъа болуш деп, Эл мюлк министерстводан бир айгъа ийгенлеринде танышханды Шамарыу бла. Танышханды десек да, совхозну директору Таукенланы Ахматны къагъытчысы танышдыргъанды. Орта жыл санда бир тап тиширыу. Толу юйюрлю.

Бир-бирде къошда кеси жангыз къалгъан заманларында жашауну юсюнден сагъышла бла къатыш ол заманы да тюшюучю эди эсине. Аллай кезиучюгюнде келиучюдю акъылына: ол къагъытчы тиширыуча бир адам бюгюн керек эди – башын жарашдырып заманлары озуп, юйде къалгъан къызла, юйленир заманлары жетип, анда-мында жубана, кеч юйюрленнгенле дуня бла бир. Сабий ёсдюрюр заманлары къысха болады да, сабий аз табадыла. Алай, Шамарыуну заманы озгъанладан тюйюл эди.

(«Озуп баргъан жери жокъ эди» деген оюм артда кесини къызыны юсюнде да келликди эсине Хамангерийни).

Конторда тюбей да турду, накъырда да эте. Ачыкъдан айтып къойса да, артыкъ тиремез эди аякъ деген оюмгъа да келе эди бир-бирде.

Не да болсун, иш уллугъа кетер кезиу жетгенде, къагъытчы сёзню чорт салырча этди.

Къызны бир тюрлю хыпый-сыпыйын кёрмеди: саны-сыфатымы дейсе, суу сурат кибик, танг ингиликли – танг жарыгъы чыгъа келген кюнню аллында болуп, тау къампиллени гюл бетли бир этеди, ма аны кёр да къой, бетинге къарасанг. Кёргенлей, адам абынырча ариу да тюйюл, сюйдюмю уа бир адам сылтау тапмазча. Орта бойлу. Чачын эки айырып, сыйдам тараучу, санлы къыз.

«Унаталсам, Хончалагъа терк жанашып къаллыкъ бек ариу келин боллукъ эди», деген эди Хамангерий иги кесекни кёре кетип къызны. Андан сора конторгъа тенг къызына терк-терк келиучю болуп къалды Шамарыу.

– Шам къыз, келдингми? – дер эди Хамангерий да, ойнагъан кибик этип.

– Мени атым Шамарыуду. – дер эди къыз да, къобуз тюекле тизилгенча, ариу тишлерин кёргюзте.

Бирде уа:

– Алай айтсам да, бек хычыуун кёрюнеди жаныма атынг, алай андан да игиси уа – Хончалагъа келин болуп къалсанг эди... – Хамангерий ол сёзлени айтханда, къызны толу бетчиги къызыл шишлик болуп къалды, башын бошлады энишге, чарлагъан а этмеди.

Андан сорасында Шамарыуну кёзлери ол совхоз конторда къалдыла. Кюндюз – эки кёзю, кече уа – саны тёшекде, жаны уа аны бла, Хамангерий бла. Конторгъа кёлю асыры тартдыргъандан, кюнню узуну, кёзлерин контордан айыралмай, амалсыз болуп, бирде – санлары къызып, бирде – сууукъ суу къуюлгъанча бола, эрип къалыргъа окъуна жетди.

Кюнлени биринде бухгалтерни болушлукъчусу, Хамангерийни Шамарыу бла танышдыргъан, Хамангерийге:

– Нек тураса?

– Ол дегенинг? – Хамангерий бек сейир этди, эрттенликде ишге келе-келгенлей, ол тиширыуну алай айтханына.

– Ол дегеним а къызны жаратамыса дегенлигимди.

– Не айтдыраса...

– Аны бир хурзукчу жаш да жаратып, ызындан тюшюп айланганын билип къой дегенлигимди. Ол ауузун да ачдырмайды, сёлешдирмейди хурзукчуну. Алай юйлерине адамла ийип сёлешдиргенди да, атасы, анасы да угъай демеген хапарлары барды. Ол а сени сюеди. Сени блады жаны.

– Мен да, айып этме алай айтханыма, аны кеси кибикме. Айтыргъа, билдирирге базынмайма ансы. Да, мен сёз къозгъасам, былайда, бахча къоншулача, жууукъда орналгъан Хурзукдан иги да узагъыракъ Тытыр-ташха унарламы да иерге къызларын?

– Да не соруу-оруу барды. Тюбюнгде мешинанг. Ал да кет. Барлыкъды. Кеси ыразылыгъы бла этилген иш сёгюллюк туююлдю. Сорулуп этилген ишден а башхамыды ол.

– Таулу суймеклик демезлеми алай этип кьойсакь. Хапаргъа кёре, алгъын таулу жаш бла кызы тойда, не билейим – оюнда, бир бирлерин кёрюп, сырларын айтыргъа амал болмаса уа, кёз-къаш бла билдирип, аны бла ишни биширип болгъандыла. Сёлешир амалны уа абзех тепсеуде, бир белги бериуню уа шинтик оюн деген тепсеуде – аллай амал бла къуралгъан юйюрге таулу суймеклик бла къуралгъан деп болгъандыла. Шёндюгю дунияда, сёзюнгю айтыргъа, тап, тюбеп сёлеширге да онгла бола тургъанлай, сен айтханча этсем, масхара этмезлеми?

– Бош ыспассыз этесе таулу суймекликни. Андан ариу да, андан татлы да суймеклик болмайды. Мени холамлы уллу анам бла кичибалыкъчы уллу атам юйюрлерин алай къурагъан эдиле да, аланы татлы жашауларыны юсюнден билгенле айтып тауусмайдыла.

Он сабий ёсдюргендиле ала. Бирлери мени анам. Не кырал, не эл бир айыпларын кёрмеген сабийле.

Этди алай Хамангерий. Алгъа бек аман чочудула Къайгъырлары. Артдан-артха уа, кюнде тургъан жаулай, жумушадыла.

Бюгюн а кеси кызына не айталлыкьды Шамарыу?

Хамангерий ангылагъан да ол эди.

Ол ингирде Шамарыу кёргенни жауум да кёрмесин: кимни ийсин адам. Тиширыу табыллыкьды. Жашладан а. Хамбалийни болгъаны байланып. Ол угъай дерик болмаз эди – эгеч бла къарындашча ёсгенле. Саламбий десем, ол да жокьду мында.

Ахыр ауалда табылдыла кызыны ызындан барлыкьла. Хамангерийни ата жанындан экиге айланган къарындашларындан туугъанла.

Шамарыу бек къууанды. Неге? Бюгюнлюкде республикада миллетлени араларында табанлашыу къозгъалып тургъан заманда кесибизникилени сайламай, ары кетип къалгъанды деп, бир адам бир сёз чыгъармады ауузундан: ёмюрледе да жюрюй келген ишге санап кьойдула.

23

Саламбий мешина тёлеуге тюшюп турады. Район тамата бла тюберге хазырланады. Не сылтау этсин? Ётюрюк айтсам, артда ишни башы ачылса, сора тюнгюл да къал келир ахшы умутларынгдан.

Тюзюн айтаса да, сюдлюк-башлыкь боллукьбуз. Ол а андан да аман.

Не болсун? Не амал? Хазыр ахча болса, жангы мешина алып кьойгъандан игиси жокь эди. Къырал жаздырып кесин да.

Хайранды башы Саламбийни, агуманды...

Къайсына барыргъа да билмейди Саламбий:

«Район администрацияны башчысы Даммат Башчиевич.

Жер-жерли самоуправленияны таматасы Кабард Гиляхстанович.

Экисинден къайсыды таматаракъ, ишими тамам этерик. Ангыларгъа да кыйынды быланы къуллукьлары. Алгъынча, райком, райисполком де да кьой, юйю къурумагъан. Не администрацияла, департаментле, мэрияла, губернаторла туудура айланыр кереги бар эди? Райком а кийи-

ралмаймыды капитализмни. Неда райисполком. Ала урларгъа ёч тюйюл эдиле ансы, не башхалыгъы барды...

Шёндюгю башчыла алгъынгы коммунистле тюйюлмюдюле?

Администрацияны башчысы – райком партияны биринчи секретары де да кьой. Жер-жерли самоуправление – ол район совет болса керек.

Алай эсе, администрацияны таматасы Даммат Башчиевичди, районда тамата олду. Ишге мени ол салгъанды.

Аны бла ортам хазна тюйюлдю: школгъа къарамайса, сабий садынг жокъ, жолларынг эсе – сизге бир барып къайтсам, мешинаны ремонт этерге тюшеди...

Билгени тырман. Жолну тап этерге болушама деди да, ма башыма иш туудурду, кесине да баш ауруу тапды. Мешина тешден кетди. Коммунистлени ишлери кетгенча.

Ишими, хапарын кенг жаймагъанлай, тамам этип къоярыкъ Кабардды. Дамматны юсю бла атлап, анга барып къалсам, иш хайнапды де да кьой.

Кабардны Дамматха келечи этсем а къалай болур? Эркин этселе, борчха-къарчха кирип болса да, жангы «Нива» мадарып, аны кырал мешинача къураса документлерин. Унарламы?»

Ол аллайла эте тургъунчу, Дамматны къагъытчысы селешди:

– Тамбла эл таматаланы жыяды Даммат Башчиевич. Тёбентин да адам болургъа боллукъду. Игирек хазырланып келигиз. Тёбентин келлик элге барама иш десе, ким биледи, сизни элни сайлап кьойса, орамланы сибирсинле-сыйпасынла. Элге айланып чыкъ кесинг. Даммат Башчиевични буйругъуду ол. – Къагъытчыны ол сёзлери Саламбийни бютюн да абызыратдыла. «Охо, ма энди ачыллыкъды башы тасханы. Не бла айланайым элге?.. Не зат этерге, неден башларгъа, къалай хазырланыргъа, тамбла неге къарарыкъдыла да, бу элден – Тытырташдан – не зат билирге керекдиле?

Кабинетине киреди да, анда бир зат излеген кибик этеди. Не излегенин а кеси да билмейди. Хар заманда район жыйылыулагъа элни керегин айтыр ючюн бир журун къагъытсыз барып тургъанды: анга къагъыт керек тюйюл эди элде этиллик жумушланы жазаргъа. Кеси да игилени санында айтыла тургъанды.

«Аз жерчикде керексиз къаугъа чыгъарып, кесими жолуму ырхыгъа талатдым сунама. Бер да барма кьой Хамбалийге излегенин. Межгитчилеге тынчыракъ боллукъ болур айтханынгы этдирирге. Буруш Хамбалийге тенг болуп, таза да элге чыкъмазлыкъ болдум. Ол да не эди, эл таныйды мени. Район бла къалай айырайым ортаны?

Саламбийни дагъыда бар эди бир къайгъысы: Шаманны дууасында Даммат бла Кабард келип, тюз да Хамбалийни къатында сюелип, дууа алдырдыла. Таматала Хамбалийни башыны байланып болгъанына эс бургъан сунуп, алайда да бир ахы кетди Саламбийни. «Мен болсам да – бир иш, эл тамата. Ол а кимди – академияны заоч-

ниги, жангы жашауну кьуйругьуна илинирге кюрешип, кесин айыплы эте айланган биреу». Аллай оюму да бир кесек селейтеди кьайгысынын.

Дамматха белгили болуп тура уа болурму бар иш? Аны кьалай билсин адам? Билсе, ол кьагьытчы билликди. Сорайым...

Саламбий Даммат Башчиевични кьагьытчысына селешди:

– Светлана Харуновна, тамбла не боллукьду, не иш сюзюллюкдю? Кьалай хазырланьргьа керекме?

– Сюзюллюк ишле кепдюле. Аланы ичлеринде, мен айтханны кьайда да биреуге билдирсенг, мени былайдан кьурутурла, сени юсюнгден келген кьагьыт барды. Тарыгыу. Бусагьат окьуюм не жазылгьанын да, бир шоколад аллыгьынг тьойюлмюдю: «Эсирип, не этгенин, кьайры баргьанын билмегенлей, тьобеген кьызгьа сандырай, айланады. Аллай бир кюнюнде бир кьызы да миндирип, Нальчикден келе, эсирип тургьанлай, тохтагьан жерлеринде мешинаны терс салып, бугьейге атды кьырал мешинаны. Нек сорулмайды эл таматадан аллай иш...»

Саламбий андан арысына тынгыламай, телефонун ечюлтюп кьойду. Кьоллары кьалтырап, телефонну жерине кючден салды: «Орусча айтсакь, битди карьера!» – деди кеси кесине, ахтына, эндиге жашауун эсине тьюшуре, жангылычларын излей...

Хамбалий, Хамангерийланы арбазны экиге бөлюп, кесине чек кьурап башлады, мурдор орун кьаза.

– Тангны да атма кьоймай, не кюрешесе, э жаш, – деди Шамшият, арбазда тыхар-тухур тауушланы эшитип.

– Арбазыбызны тюкен этерикме. Элден бермей эселе жер, турсунла алай.

Саламбий тойсун бир. – Хамбалий, анасына кьарагьан иш да этмей, алай айтды.

Алайсыз да Хамбалий элде киши бла жарашмай тургьанын Шамшиятны кезюне тутуп, жүрек ауруулу этгенлерин кючден кетюрюп жашагьан ана:

– Бери кьара, сен ананг селеше туруп. Былайла этип турлукь эсегиз бир бирге, сенден элни тынчлыгьына жетген хата мени урсун, санга уа мындан, онг кьолун ешюню таба жүрек ауузуна салды, татыгьанынг харам болсун, – деп, жүрек ауузундан кьолун алмай, бурулуп, юйге кирип кетди.

Хамбалий, кьазып башлагьан канаууну ичинде, ары урулгьан токьалтча, сын кьатып, сюелип кьалды анасыны алай ачы селешгенине, кеси да ийнанмай...

– Темирбий тешек болуп кьалды, харип, тенгини ызындан ашыкьгьан кибик... – Бу хапар а битеу элни сагьайтды.

Аны бла теппе-тенг а Хамбалий киеу чакьырады, деген хапар да битеу элде юйреп, атылгьан ушкок кибик, элден тышында окьуна айтыла башлады.

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

АЛ СЁЗ

«Кавказны илму жаны бла тинтиу» деген эки томдук китапны жазган адамны юсюнден «Минги-Тауну» окъуучуларына бир кесек шагъырей сёзле айтырга сюеме. Хапарымы ингилиз тилден малкъар тилге мен кёчюргенме.

Дуглас Уильям Фрешфильд (1845–1934) дунягъа белгили ингилизли альпинист, жолоучу эмда этнограф, Уллу Британияны патчахыны атын жюрютген «Альпинист» клубну къураганладан бири эмда аны члени болганды. Ол клуб 1857 жылда къуралганды «Кавказны илму жаны бла тинтиу (неда излеу)» деген китабыны биринчи томунда кесини юсюнден былай жазганды: «Гитче сабийчик заманымда жай каникулларымы Альпы тауланы этегинде ётдюрюучю эдим. Сора алтынчы классда мен Итон атлы колледжде окъугъанымда (ол окъуу юй бек эртте къуралган интернат школду – 1440 жылдан келеди, – Б. У.), Монбланны тёппесине окъуна ёрлеген эдим. Сора 1868 жылда Оксфорд университетни (12-чи ёмюрюню экинчи жарымында къуралган, дуняда сыйы жюрюген британиялы университет, – Б. У.) бошагъанымлай, сабийлигимден бери таулагъа болган сюймеклигими жашауумда кёрюрге заманым жетгенин билдим». (1-чи том, 4-чю бет).

Авторну бу башда айтылган тизгинлерине кёре, ол жыл окъуна, 1868 жылны жай айында бизни тауларыбызгъа, Кавказгъа, аны кёкде жулдузла бла къоншу болуп турган тёппелерине ёрлеп, сабийлигинден бери жюрегин бийлеп турган сюймеклик суусабын къандырыргъа атланады. Ол, алай бла Дых тауну, Къоштан тауну, Тонгуз – Орун – Башын эмда Кавказны патчахына саналган ёхтем Минги тауну кюн чыкыгъан тёппесине ёрлегенди акъылы. Ол бизни сыйлы эм бийик ёхтем тауубузну атын аллай сюймеклик бла жазады: «Битеу Кавказ тауланы патчахы – Минги тау, анга кесини халкъы берген ат къулакыгъа къалай жумушакъ эшитиледи.

Ол бирси аты уа – Элбрус – къаты тауушлу харфлары бла къулакыгъа къаты эшитиледи». (2-чи том, 167-чи бет, – Б. У.).

20 жыл ётгенден сора, 1888 жылда, кесини жёнгерлери Уилли, Кокин эмда жол кёргюзтюучю австриячы Ульрик Алмер бла Кристьян Рот бла дагыда тилманчы бла Рефельдни уа жолда келе туруп, Таганрог шахарда тюбеп алып келеди. Къаядан кетип ёлгенле уа Донкин бла Фокс болгандыла. Ала Къоштан таугъа ёрлей туруп, къаядан кетгендиле. Бу жолгъу къауумда Дуглас Фрешфильдден сора да, К. Т. Дент, капитан Пауэлл, К. Маулер эм да А. Фишер болгандыла.

УЛАКЪЛАНЫ Борис,
ингилиз тилни тилманчы.

Дуглас У. Фрешфильд. «Кавказны илму жаны бла тинтиу»,
«Эдвардс». Басма юй Лондон. 1902 ж.

Кавказны илму жаны бла тинтиуню юсюнден кысыха хапарла

Бир бёлек заман мындан алгъа шотландиячы миссионерлери Минерал Суула тийресинде Карасс (мен акъыл этгеннге кёре, ол «Карасу» бизнича уа Къара-Суу деген болур эди, баям, – Б. У.) деген жерде тохташадыла. Ол адамланы бирлери уа доктор Хендерсон (аны илмуну докторумуду, огъесе саусузлагъа къараучу докторму болгъанын ачыкълап жазмагъанды китапланы автору, – Б. У.), бизге «Исландиягъа жолочулукъ» деген китапны, 1802 жылда чыкыгъан, авторуча белгилиди. Автор битеу кючюн салып, китапны магъанасын бийигирек этерге кюрешгенди, алай мени оюмуна кёре уа, аны муратына жетгенди деп айталлыкъ туююлме, не ючюн дегенде, ол Казбек тауну суратлап айтыргъа кюрешгенди ол китабында, алай аны умуту артыкъ бек толмагъанды.

Ол башында сагъынылгъан миссия 1802 жылда къуралгъан эди. Алай аны Россейни императору Николай 1835 жылда аны жапдырады. Миссияны Владикавказда да бёлюмю болгъанды.

Доктор Хендерсоннга этген ишини эм ол миссияны юсюнден толу шартла бла билдириу этерин излейдиле, тюзюн айтханда уа, кысадыла.

Къалай-алай болса да миссионерле ырысхы табып, китап басым чыгъарыучу станокну орнатадыла да, 1807 жылда Инжилни (Евангелиени) таулула (къарачайлыла бла малкъарлыла) сёлешген, – Б. У.) сёлешген эски тюрк тилде китап этип чыгъарадыла. Ала таулула сёлешген диалектни сайлагъанларыны себеби уа олду: бу диалект фарс бла арап тилден кирген сёзлеге артыкъ бек къатышмагъанды. Ол себепден Константинопольда сёлешинген диалектни хайырланмагъандыла. Бу китапны копияларыны сакъланганларына уа мен шагъатлыкъ этеме. (Къарагъыз, 1-чи том, 10-чу бет.)

Ара Кавказны Кюнлюм ёзенлеринде (Малкъар, Бызынгы эм Чегем, – Б. У.) бизден алгъа эмда орус чиновникледен да алгъа болгъанды немецли алимле: аланы бири дунягъа белгили алим-этнограф 1808 жылда Клапрод, экинчи уа Вагнер – 1843 жылда Ара Кавказгъа келип, аны илму жаны бла тинтгендиле. (1-чи том, 11-чи бет.)

1820 жылгъа дери Къарачайны кызыгъан жүреккли жашлары кеслерини жерлерине кирип кёрюрге умут этген тыш къыраллылагъа тыйыу салып болгъандыла. 1867 жылда Ингилизни Сохум-Къалада келечисини орунбасары (вице-консулу, – Б. У.), мистер Гиффорд Полгрейв ат бла Къарачайгъа атланды. Баям, ол Клухор аууш бла ётген болур эди. (1-чи том, 10–11-чи бетле.) Доктор Абихни 1835 жылда басмадан чыкыгъан корреспонденциялары шагъатлыкъ этгеннге кёре, аны Кюнлюм ёзенледе жерлени ариулукълары бек уллу сейир этдиргендиле. Жазып, юйюне жиберип тургъан къагъытларына кёре, ол кёбюсюнде 1865 жыл-

гъа дери Эбзеде болгъанды. Кёп чыранланы ёнчелегенди. Къоштан тауну уа биринчи кере 1845 жылда Малкъарны бла Бызынгыны ортасында бийикликден къарап кёргенди. Малкъарлы малчыла ол таугъа Думала-Башы деп айтадыла дегенди. Алай доктор Абих кёп затны жёнгерлерине билдирмей, ичинде тутханды. Доктор Абих адабиятчыдан эсе жюрегини теренинде илмуну адамы болгъанды. (1-чи том, 11–12-чи бетле.)

1868 жылда, Кавказгъа биринчи келген кезиумде, сора арадан юч жыл озгъандан сора 1871 жылда мистер Эрнест Фавре ол кезиуде Женевачы жаш геолог эди, аны атасы уа ол тукъум атны жюрютген белгили жазыучу, Ара Кавказны тауларына келип, аланы тинтген адам болгъанды. Кавказдан юйюне къайтханлай, артыкъ бек илму болмагъан биртомлукъ китап бла Ара Кавказны геология картасын басып чыгъарады. Кеси заманында мистер Фавре бек сейирлик этгенди, аны Кавказда болгъан, айланып, кёрюп жазгъан затлары эм аны этип чыгъаргъан картасы, Кавказгъа андан сора келген жолоучулагъа, алимлеге тюз да солуу алыргъа керек болгъан хауача багъалы болгъанды. Бери келгенле ючюн аны жазгъан ишлери алагъа къошакъ билим болгъандыла. Таулары, жер-сууну илму жаны бла тинтип кюрешгенлеге аны басмаланган илму ишлери бек багъалы эм бек тюз илму шауданы болгъанлай къалгъандыла. (1-чи том, 15-чи бет).

1875 жылда мистер Ф. К. Гроув, Малкъаргъа келип, эллилени, таулары тинтип, илму жаны бла алагъа багъа бичип, сора кесини китабын жазып басмалагъанды. Бу китапны ингилизча аты «Юшютген Кавказды». Алай а орусча уа анга «Холодный Кавказ» деп атагъанды. Бу китап аны Малкъар таулары, эллени юсюнден кёргенин, билгенин, эшитгенин суратлап жазгъан китабыды. Минги таугъа (эки тёппесине да) чыкыгъанды. (Бу китапны автору бизге 1874 жылда келгенди. Кёп болмай ол китапны манга мени бек хурметли шуёхум, америкалы илму ишле бла кюрешген, «Малкъар миллетни тарыхын» жаза тургъан тишириу мени тилегим бла жибергенди. Башда сагъынылгъан Фрешфильдни «Кавказны илму жаны бла излеуню» (тинтиуню) эки тому бла бирге ийгенди. Ол эки томну мен окъуп бошап, тинтип, бизни миллетни юсюнден жазылгъанланы да, къарачай-малкъар тилге кёчюрюп бошагъанма. Копиясын миллетибизни «Зорлукъ бла кёчюрюлгенини Мемориал Музейине» да алгъандыла, «Юшютген Кавказны» да окъуп бошагъанма. Анда да бизни юсюбюзден не затла жазгъанын бла миллетими адамларын келир заманлада толу шагъырей этерге муратым барды, Аллах айтса. – Б. У.).

Ол кезиуде белгили мадьярлы (венгерли) джентльмен М. де Дечи, 1884–1885 эм да 1886 жыллада Кавказны тауларын, ёзенлерин, чыранларын, сууларын эмда адамларын илму жаны бла тинтиу ишле бардырып ючюн къыстау жюрюйдю бизге. 1884 жылда аны жолоучулугъунда, ол кезиуде белгили жол башчыла болуп айланган Александр Бургенер да болгъанды. Ол Минги таугъа да Маминсон атлы ауушну бек бийик тёппесине чыкыгъанды. Датчи Кавказны бек ариу жерлерин, тауларын, къаяларын, эллерин, адамларын суратха алдырып, ол жаны бла Кавказ-

ны пионери болады. Мен да кесими бу эки томлукъ китабыма ол алгъан суратладан бир ненчасын къошханым ючюн анга жүрек ыразылыгымы билдиреме. (1-чи том, 19-чу бет.).

1888 жыл альпинизмде уллу иш кёллюк бла жетишимле болгъаны бла эмда бек ажымлы иш болгъаны бла байламлыды. А. Ф. Маммери и Г. Цирфлюх, Мейргенден келген адам бла, Кавказны экинчи бек бийик тёппесине, Дых таугъа, ёрлегендиле. Ол тау Шыхара таудан артыкъ бийик тюйюлдю. Дых тауну тинтип, сора Бызынгы чыранны бла Башил-Суу чыранын тинтгендиле. (1-чи том, 19–20-чы бетле).

Бизни тауларыбызгъа, эллерибизге келген жолоучулары экинчи къауумуна ма бу адамла киредиле: мистер Холдер, Мистер Коккин, сора грендельванчы Ульрен Альмор. Бу адамла Дых тауну кюнлюм жанындан ёрлегендиле, андан Къатын таугъа, Салынган-Баш таугъа, ызы бла Миширги таугъа чыкъгъандыла. Нёгерлеринден айырылып къалгъан мистер Коккин а кесини нёгерлери болдургъан жетишимлеге кеси юлгюсюн къошханы бла ёхтемленеди, Ышыкъ Арагъа, сора кюн чыкъгъан жаны бла Жаннган таугъа, Кюнлюм жаны бла уа Ушба таугъа ёрлегенди. (1-чи том, 2-чи бет).

Альпинистлени ючюнчю къауумундагыла уа была эдиле: Мистерле Клинтон Дент, У. Ф. Донкин, Г. Фокс, К. Истрайх бла Й. Фишер. Артадагы экиси Мейринген шахардан эдиле. Бир кесек ауругъаны ючюн Клинтон Денти нёгерлеринден тилеп айырылады. Алай бла аны Эбзеде къоядыла да Малкъаргъа атланадыла. У. Данкин бла Г. Фокс, кеслерини эки жол башчылары бла Тонгуз-Орунну кюн чыкъгъан жаны бла ёрледиле, сора бир тамашалыкъ чырандан ётюп, Уру-Башыны этеклерине келедиле. Ызы бла тау сыртына кюнлюм жаны бла келе-келип, Къоштан тауну этегине жетедиле. Алайда, Думала ёзенинде, кеслерини тилманчларын да къошда къоюп, Бызынгыдан жаяулай тёртсагъатлыкъ жерде, бир кесек кюнден сора Къалауур болгъан жерде, Малкъаргъа жууукъ заманда, бизни сакълагъыз деп кетедиле. Аланы ол кюнден сора бир адам да кёрмегенди, неда аланы юслеринден бир жукъ да эшитмегенди. (Экиси да Дых тау бла Къоштан таугъа ёрлерге кюрешген кезиулеринде ажымлы болгъандыла, – Б. У.). (1-чи том, 20-чы бет).

1889 жылда мен, сора мистер Клинтон Дент, дагыда Херман Вулли бла Индияны армиясыны таматасы Пауэлл юч тау жол башчыла бла бирге, сора Андрес Фишер бла, тас болгъан жол башчымы къарындашы бла кесибизни аты-чууу чыкъмай къалгъан жерлешибизни излер мурат бла жолгъа атландыкъ. Бизни тас болгъан адамларыбызны излеубюзюню тарыхын эмда мистер Вуллини Къоштан таугъа чыгыуну юсюнден, сора Айлама таугъа Кристиян Жосси бла капитан Пауэлл мени Лейла таугъа ёрлегенибизни юсюнден, дагыда Абхазияны агъачларында айланганларыбызны юсюнден да келир параграфлада окъургъа боллукъсуз. (1-чи том, 20-чы бет).

Бу ишлени хазырлауда манга уллу болушлукъ этген шуёхум сеньор Виторио Солла ахыргъы жолоучулугъунда айтыргъа къойгъан эдим.

1889 жылда ол кесини кичи къарындашы Эрминио бла бирге Кавказ таулада кёп айланганды. Артда, 1890 жылда фотоаппаратларын кётюртюп айландырыргъа юч италиячы къарауашны алып, Кавказгъа къайтып келип, Минги таугъа ёрледиди, суратлагъа алдырады, ызы бла уа Лейла таудан сора да (ол Сванетиядады, – Б. У.) Буржуланы Зыхваргны эмда Уллуауз-Башы таулагъа ёрлейдиле, аланы суратха алдырады. Мени эки томуму омакъ этиуде аланы суратларыны юлюшлери чексиз уллуду.

Алача Кавказны тауларын, суратларын, чыранларын, ёзенлерин, къолларын, ауушларын, къарларын, къартларын, агъачларын, орамларын бир адам да ариу алдыралмагъанды суратха. (1-чи том, 21-чи бет).

1880 жыллагъа жууукъ россейли правительство Кавказ провинцияларыны жангы топография ишлерин тамамлаугъа деп, буйрукъ чыгъаргъанды. Ол буйрукъгъа кёре къуралгъан жангы къуллукъну эки офицери бла 1889 жылда мен таныш болгъанма. Бу жангы къуралгъан къуллукъ аскер-къуллукъ угъай, граждан къуллукъду. Ол адамла орус жюйюсханла Жуков бла Богданов эдиле. Ол экиси бу тийреледе кеслерини ишлерин иги тамамлагъанлары ючюн салыннгандыла къуллукъгъа. (1-чи том, 24-чю бет).

Кавказ тау сыртларыны экинчи эм тёртюнчю бийик тёппелерине саналгъан Орта тау къауумуну арасында бек бийик эки тёппеге – Дых тау бла Къоштан таугъа Кавказны Дент Бланни бла Вайсхорну деп атагъандыла. Беш вёрстлукъ картаны жарашдыргъанла. Бу атла ёмюрню тёртден бир юлюшюдю карталада, географияны юсюнден жазылгъан китаплада да, жомакълада да ол атланы жюрютюп болгъандыла.

Бизни жерли-нёгерибиз Донкин бла Фокс кеслерини къадарларыны ахыр кюнлерине Дых тауда тюбегендиле. Апелляция сюд да жокъду, ачыкъ хёкюм (вердикт) да жокъду. Андан бери ол беш вёрстлукъ картада Дых таугъа Къоштан тау деп, Къоштан таугъа уа Дых тау деп жазылыпды. Биз, ингилизли альпинистле, баш иебиз анга, алай а биз ол ишни алай тюрленип болгъаны ючюн жюрегибизде чексиз уллу жарсыуубуз бла айтабыз. (1-чи том, 26-чы бет).

Кавказны географиясыны юсюнден бир бёлек сёз

«Кавказны илму жаны бла тинтиую» – ол ат бла экитомлукъну жазгъан адам, Кавказны юсюнден геодезия, геофизика эмда орфография кёз къарам бла, былай айтады: – Биз кесибибизни жюреклерибизни жапсарыр, битеу акъылыбызны Кавказгъа Минги тау бла Казбек тауну ортасында болгъан таулагъа буруп, шукур эте эдик. Бу эки тауну арасы 120 миляды, быллай бирге созулгъан узакълыкъ Манблан бла Рейнвальдхорунну арасына тенг келеди. Нальчикден Кутаисиге дери 100 миляды кенглиги; аны бек тар жерини кенглиги уа – 80 миляды. Альпы таулары кенглиги Гринабльден Туриннге дериди. Камбериден Ивериге дери неда Люцеринден Ароннга дери. Сора анга кёре уа терк-терк айтылып тургъаныча, Ара Кавказ Альпы тауладан эсе уа бир кесекчик тарыракъды.

Таулань кюнлюм жанында къабыргъаларында ёсген уллу терен агъачла (орманла) илму жаны бла алай кёп тинтилмегендиле. Эртте заманлада бу къадар орманла даулаш жерле болгъандыла. Жерледе жашагъан тукъумланы (тайпаланы) къоруулауну да магъанасы болгъанды. Тюрк тилли тайпала Черек, Чегем эм Бахсан ауузлада ёсген орманла арасында бугъунуп жашагъандыла. Къалаларын агъачны теренинде орнатып болгъандыла. Кюнлюм жанында уа – ёзенле къыйырында – къазакъланы станицалары орналыпды. Ол эллени къыйырларында къауум-къауум болуп аманлыкъ этер ниет бла уручула айланадыла. Алагъа уа башчылыкъ этгенлеге уа жигитле неда батыр жашла дейдиле, «жигит» деген сёз шёндю да хайырланады. Мени кесиме окъуна бир жол «жигит» деп махтау бергендиле, бир къауум таулу тюркле бла Кавказы тауларында бек бийик тёппесине чыгып бара туруп. Не ючюн дегенде, мен тауну къабыргъасындан ёрлей бара, ызымдан келген нёгерлериме тынчыракъ болур ючюн жумушакъ къарны теплеп, ала атлай-атлай келирча атлауучла этип бара эдим.

Бери оруслула келгинчи окъуна Кавказда ёсген бу орманла барьерлик этгендиле. Тюркюле неда татарлыла, бу агъачла артында бугъунуп жашагъанла, къабартылыла бла артыкъ бек байламлыкъ жюрютмегендиле. Бу тюрк тилли таулула кенг кёкюрекли, бийик санлы адамладыла. Юлгюге Бызынгы элни таматасын айтыргъа боллукъду. Аны бийиклиги бек аздан 6 фут бла 3 дюйм болур (Бизнича эсеплесек, аны узунлугъу 190 см, – Б. У.).

Къабартылыланы санлары бир кесек башхаракъчады, жукъа санлы, къара шинли, ётгюр кёзлю, бир-бирде уа бир кесек эркекакъладыла. (1-чи том, 51-чи бет).

Къара тенгиз бла Каспий тенгизни арасындагъы таула кёп тайпалагъа къачып, букъгъан жерле болгъандыла. Аны себебинден былайда жашагъан адамланы жерлерин этнология музейдеди деп къараргъа боллукъду, не ючюн дегенде, Европаны къолгъа этген тайпала, кюнбатыш таба бара туруп, кеслерини урлукъларындан (б.а. тукъумларындан) былайда къоя кетгендиле. Кеслери уа баргъан жерлеринде ол жерледе жашагъан халкъла бла къатышып, миллетлеге айлангандыла.

Мени Ара Кавказ тауларында айланган кезиуум анда бу жерледе жашау этген белгили юч миллет бла шагъырей этгендиле: аланы биринчилери дюгерлиле (осетинлиле) тиллени арий юйюрюне кирген иран бутагъында болгъан тилли миллет, ала Кавказ таулань эки жанында да жашайдыла. Владикавказны чегет кюнбатыш табасындадыла: экинчилери уа – таулу неда тау татарладыла, быланы жашагъан жерлери Къоштан тау бла Минги тауну ортасындадыла. Ючюнчюсю уа, неда ахыргъысы, адам улу сейирсинирча халкъды, алагъа эбизеле дейдиле. Бу халкъ амаллыкъ этип, къачып айланганланы коллекциясыды. Кеслерин не тюрлю жаны бла да гюржюлюлеге жалгъаргъа кюрешген миллетди. Бир-бирле уа алагъа «Колхий тукъумла» дерге да суюдиле.

Бу башда айтылган миллетледен сора да, Бахсанда черкеслиге Рион ёзенинде мегреллеге, сора къарачай татарлагъа Къобан черекни бутакъларында туберге боллукъду. Дюгер тил ачыкъ, ангылашыныулу тилди. Мегрел бла эбизе тилле гюржю тилни диалектлерине саналадыла. Мухамедан тайпала уа (б.а. къарачай-малкъарлыладыла, – Б. У.) эски тюрк диалект бла сёлешедиле. (1-чи том, 60-чы бет).

1860 жылда Кавказны кьолгъа этиу тамамланады. Болсада, патчалыкъгъа хорлатхан тайпала кеслерине бийлик этерге умут этген росейлилеге баш иерге суймейдиле. Ол себепден бир-бир жерледе ыразы болмагъанлыкъларын кёргюзтюр ючюн кьозгъалыула чыгъарадыла. Ол кьозгъалыулану себепинден 1866 жылда кюнбатыш Кавказны жерлеринден черкеслиле бла абхазлыла тыш кьыралгъа кёчюп кетедиле.

Аланы жерлери кьурулай къалады. Насыпха, Ара Кавказны тауларыны ичинде жашагъан таулула кеслерини Ата журтларындан башха кьыраллагъа кёчюп кетерча сылтау тапмагъандыла. Адам айтханны этиучю дюгерлиле уа оруслаулагъа этген кьуллукълары ючюн алгъан жална аланы юй жашауларын тюзетирге, кьолайлыкъларын ёсдюрюрге болушады дейдиле. Алай а бу тюрк тайпала (б.а. таулула, – Б. У.) дагъыда таулада жашагъан муслийман динлиле кеслерин алай, дюгерлиле-ча, эркин жюрюталмайдыла. Базыкъ боюн орус чиновникле бек суйюп тыш кьыраллагъа кьыстаргъа таукелдиле. (1-чи том, 63–64-чю бетле).

Жаш альпинистлеге насийхат сёз

Кюнлюм жанында жашагъан таулула – муслийманланы эл таматалары тыш кьыралдан келген кьонакъланы кеслерини кьонакъ отоуларына, кьонакъ юйлерине кийиредиле. Кавказны хар жеринде да кьыдырып айланыргъа умут этген адамла кеслерини биргелерине ма бу затланы алыргъа керекдиле: чатырла, сора тилманч. Тилманчлыкъ этген адам а бек аздан тёрт тилни билирге керекди: орусча, гюржюча, тюркча, (къарачай-малкъарча, – Б. У.) сора былагъа дагъыда бир тил кьошакъ – ол адам аны ишге алгъан адамны тилин билирге керекди. Кьуру орус тилни билген бла чекленип къалыргъа жарарыкъ туююдю. Жолоучу таулада айланган кезиуюнде оруслаулагъа туберге да боллукъду, алай тауда жашагъанланы асламысы ол тилни билмейди. Аны себепли жолоучу кёп хайырлы затладан кьурулай къалыргъа боллукъду. Тура кетген заманда бу элде, жерледе школла ачылырла, сора быллай кемчиликле да азайырла. Бек иги тилманчла окъуна бир-бирде кьыйналыргъа боллукъдула. Нек дегенде, улоу табып, аны хакъыны юсюнден аны иеси бла келишир ючюн, кёп сёлеширге, даулашыргъа да тюшеди. Мени жаш жолоучулагъа айтыр насийхат сёзюмю бири буду: ол барлыкъ жеринге жетгенлей окъуна атла сатып алыргъа керекди. Жолоучулугъун бошагъандан сора, кете туруб а, ол сатып алгъан атларын сатаргъа керексе. Алай бла ол кесини заманын да, саулугъун, сингирлерин (нервлерин)

да сакълайды. Улоу, мистер Донкин чертгенича, Кавказгъа атланган жолоучугъа бек керекли затды. (1-чи том, 67-71-чи бетле.).

Жолоучу жукъ алыргъа башлагъанда, иги сайларгъа керекди, аны ючюн уялыргъа керек туююлдоу, ачыкъ айтыргъа керекди жюрегиндегин. Къаллай адамны да акъылы да, кёлю да жаратырча жерле кёпдюле, аллай жерле музыкагъа ушайдыла. Кавказны табийгъаты, мен энта да къайтарып айтама романтика школгъа тийишлиди. Аны кёрюмдюсю адамны кёлюнде, кёз аллында турурча терен жер алады. Кавказ таулары орманлары бла, гюллери бла, тау тёппелери, талалары биз юйюрсюннген затлагъа ушап къаладыла.

Ол угъай да, айтхылыкъ Италияны ёзенлери окъуна Кавказ ёзенлерине ал бередила. Не уа, ол Къоштан тау бла Дых тауну кёкге тирелген бийик тёппелерин чыгъа келген кюн таякъларыны накъышлагъанларын кёргенле, тамаша этип къарарыкъдыла. Неда таула арасында кесини тенги болмагъан Минги тауну уллулугъу уа! (1-чи том, 72-чи бет)

Кавказда арыкъ жерле аздыла: тау сыртлада, тау къабыргъалада бир тюрлю угъай, кёп тюрлю нарт орманла, европадача, хар тюрлю агъачла ёседиле. Ол агъачланы тюбюнде ёсген азалияла, рацитникле, лаврла, дагъыда мюшкериле да, андан сора да, кюн нюрю тёгюлген гитче ариу талачыкъла да орманлагъа къошакъ жарыкълыкъ бередила. Мында ёсген бир-бир гюллени бийикликлери алты футха жетедила. Биз табийгъатха анда адам улуну кёлюн кётюрюрча шартланы кёплюгю неда азлыгъы ючюн сейирсинмейбиз, бизни сейирсиндирген анда болгъан тамашалыкъ затланы, кёзлени эм кёллени жарытхан, сагъышларыбызны къозгъагъан шартланы барлыгъыды! Мени акъылыма келген оюмлагъа кёре, аллай затла Кавказ таулары жюрегиндедиле. Ала уа не затладыла десегиз а, тау тёппелени сыфатлары, аланы къалын эм къаты бузлаулары, дагъыда эсепсиз кёп тюрсюнлю гюллеридиле, ёзен башларында къалын орманладыла.

Италияны ёзенлери Гэнуэзни Корнишейи бизни ала ючюн болгъан сагъышларыбызгъа кёз къарамдыла. Кавказ сууукъ цитадели башха тюрлю пейзажгъа ушайды. Ол кюрюмдю адамны мыйысында башха тюрлю оюмла къозгъайды. Альпинист кесин башха бир бийик сферагъа келген сунады. Жаланда бек бийик таула дунияны бек бийик букъусуна ушайдыла. Ала бизни ол бийикликни ары жанында не болгъанына жууукълашдырадыла. Байрон биреуге былай жазгъанды: «Бийик таула бийик сезимле туудурадыла». Ол киши Кавказгъа кели, бу таулары кёрсе, аз насыплы болмаз эди. (1-чи том, 73–76-чы бетле).

Мен кесими насийхат сёзлерими хар кимге да тежемейме, алай манга дери айтылгъанланы да къайтара, ол айтылынганлагъа да бир кесек затчыкъла къошаргъа сюеме. Аллайладан бири мени Альпы Клубунда танышхан шуёхум Клинтон Дент кесини 1986 жылда Кавказгъа келип кетгенден сора айтхан насийхатларын мен игилеге санайма: «Мен алгъа бери, Кавказгъа, келип, кёрюп, кеси башымдан сынагъанларымы, кючюне базынган, саулугъуна ышанган эмда башхаладан юлгю алыргъа

суюген жаш адамлагъа былай айтыргъа суюме: Европаны башха къыйырында биз бизге алгъадан белгили болгъан бир жер тапханбыз. Анда сизни деменгили тау тѣппеле сакълайдыла, бек узакъда, бек бийикликде бир кишиге да хорлатмагъан тау башлары, сизни, тауланы суюгенлени, сакълайдыла. Сиз тауланы бийикликлери ючюн, деменгиликлери ючюн, ол таулагъа къарап баш ие эсегиз, сиз табийгъатны уллу кючюню аллында, аны бла бетден-бетге къарашып, аны аллында суюелирге сую эсегиз, аны тамашалыкъ бийикликлерини кѣп сагъышла къозгъагъан къарларыны, къаяларыны, жухларыны, бузларыны, чыранларыны, гюллерини, агъачларыны, тар къолларыны эм ѳзенчиклерини бир бири бла байламлы болуп, кесини сыфатын, кѣрюмдюсюн аллай бир бийик даражагъа кѣтюрюп кѣргюзтгенин кѣрюп, кесингде жангыдан тюрлю тюрлю сагъышла туудурургъа, къозгъаргъа сую эсенг, ѳмюрледе кѣрюрге ниет этмеген адам улуну расаларын кѣрюрге сую эсенг, Кавказгъа атлан. Сен кесинг жашагъан жерингден сора да, дунягъа къарап, битеу ѳмюрюню да тюрлендирирге сую эсенг, бир-эки ыйыкъгъа пасторал халкъ (малчы халкъ, – Б. У.) бла болургъа сую эсенг, адам ол халкъ бурунгу заманлада (Север) Азияда жашай келип, бери варварланы орталарына тюшюп къалгъан бир уллу халкъны бутагъы болгъан, аланы кѣбюсю уа кюн батхан жанына кетип къалгъанланы юзюклери бла танышыргъа сую эсегиз, таулу малчыны къошунда аны бла бирге къалып туургъа сую эсенг, феодал таматала бла бирге олтуруп, ол ашагъан ашдан ашаргъа сую эсенг, сиз ашай туруп, къайын терекни къабугъундан этилген чыракъ жарыгъына бир къауум жаш-къушла эски заманны жырларын да жырлай, эжиу да эте тургъанларына тынгыларгъа сую эсенг, хайда, Кавказгъа атлан.

Сен ундурукъсуз жаталлыкъ эсенг, къангасыз, шинтиксиз, газетсиз болаллыкъ эсенг, сууда бишген къой эт бла къара ѳтмекге киришаллыкъ эсенг, айран бла келише эсенг, чатырынгы хазыр эт да, жолгъа тюш.

Сиз бир заманда да ѳкюнюрюк (къайгъырлыкъ) туююлсюз этген къоранчларыгъыз ючюн, не ючюн десегиз, сиз бери келип кетсегиз, къуру кесигиз зауукълукъ алып къалмай, артха ол зауукълукъ бла бирге къайтарып келликсиз, не ючюн дегенде, сиз ол сагъышларыгъыз бла алда келе тургъан жылларыгъызда да зауукълукъ алгъанлай турлукъсуз. Сизни кѣз аллыгъыздан ѳтген Кавказны тамашалыкъ сураты сизни эсигизде кѣпге дери сакъланырыкъды. Ол сыфатла, ол кѣрюмдюле, анда туугъан сагъышла, эсигизде къалгъан ышанла, шартла сиз Альпы тауладан алгъан зауукълукълагъа ушамайдыла. Ала (Альпылени) шартлары, шекиллери, сыфатлары мыйыгъызда аллай бирге къаллыкъ туююлдюле. Сен, алгъыннгы юйден чыкъмаучу жаш адам, ол «эски жерини» кѣрюмдюсю бла ѳхтемленген заманда, сен а кесинги «эски жерингден» сора да кѣз аллынгда Бечо, Балкария, Дых тау эмда Ышыкъара – Кавказны жангы атлары бла да ѳхтемленириксе, къууанчлы боллукъса! (1-чи том, 78–79-чу бетле)

Жарсыугъа, аллай кезиуле да боладыла, Кавказны илму жаны бла тинтиучю, тау бийлени тюз ниетлиликлери бла да, тюрт сёзлери бла келиширге тюшюп да къалады.

Мухаммат файгъамбарны динин жюрютген элде ары къонакъгъа келген адам кесин ол жерлилени адетлерине кёре жюрютюрге керекди, Къонакъбайны халине, къылыгына да къарап, сора къонакъ кесин алача жюрютюрге тийишлиди. (1-чи том, 152-чи бет).

Малкъарлыланы жашауларында Нальчикни магъанасы

Администрация ара болгъаны себепли Нальчикни магъанасы уллуду. Нек дегенде, жюйюсхан огъесе Урух бла Минги тауну ортасында жашагъан тюрк тайпаланы араларында келишиулюк эмда тынчлыкъ ючюн жууаплы болгъан начальник Нальчикде жашайды. Ол тюрк тайпала уа Малкъарда, Бызынгыда, Чегемде эмда Орусбийланы элде жашайдыла. Ол эллени жамауатлары чакъдан бир бери, Нальчикге, келедиле, этилинген ишлерини юсюнден отчётла этедиле эмда жангыдан этиллик ишлерини юсюнден да шарт кёргюзтюлген тизме аладыла. Сёз ючюн, ала ма быллай тизмеледиле: агъачны хайырланыуну жангы жорукълары, чаллыкъ жерле ючюн чыгыгучу даулашланы сюзе эм анга ушагъан затланы этилликлери кёргюзтюлюнедиле. Бери келген жолоучула ангылагъаннга кёре, мындагы орус администрацияны тутхан эмда этген иши бизни кесибизни Индияда администрациябыз тутхан эмда этген ишине чюйре келеди. Мындагы орус администрация бу жерли адамлагъа болушургъа къолундан бек кёп иш келликди, алай бек аз иш этеди эм бек аз болушады. Оюм анданды: бу регионну айнытыу; аны табийгъат байлыкъларына къошакъ затла этип, аны ёсдюрюу. Алай ол къуллукъда ишлеген адамланы аллай оюм акъылларына келген окъуна этмейди. Бир жаны бла алып айтханда, ала халкъгъа не къадар аз болуша эселе, излем да анга кёре болады. Аладан алыкъа аскер къуллукъгъа бир кишини да чакъырмагъандыла, юй жашауларында бола туруучу тапсыз ишлеге бек аз кёл бурадыла, налогну саны бек азды, таулада уа бютюнда алашады ол.

Тюрк тилли тайпала ишсиз болалмайдыла, алай а башха къыраллагъа алдан кёчюрюрге уа къыйын тюйюлдю.

«Сизге ол къыралдан Меккагъа жюрюрге тынч боллукъду, сора кесигизни дуняны Мухаммат файгъамбарны динин тутхан инсанладан айырылып къалгъанлагъа санарыкъ тюйюлсюз», – дегенча сёзле бла кюрешедиле.

Къалай жарсыулу иш боллукъ эди, орус чиновниклени айтханларына ийнанып, бу жерлерин къоюп кетселе. Мен оюм этгеннге кёре, таулула алай этип, кёчюп кетселе, бу таулагъа алай бек жарашып жашагъан, быллай тамашалыкъ ариу халкъны юсюнден ёмюрге да бир зат эшитирик тюйюл эдик. Бу жерни, Нальчикни администрациясыны ниет жаны бла тутхан жолун иги ангыламай, аланы сёзлерине алданып, бу

жерлерин кьоюп, башха бир кыралда, башха бир жерде кечгюнчюлюкню сына сала кеслерини кшоншу черкес халкъ а, кылай уллу жангылык этерик эдиле. Сора быланы кечюрюрге умут этген кырал да ол Европаны кыраллары, бегирег а биз Англия кеп жылланы ичинде жакъ басып турган, хар не жаны бла да болушлукъ берип турган кырал энди уа хар не жаны бла да артха кетип башлаган, кырыусузгъа айланып барган, аманлыкъ кенг жайыла барган, аты уа Тюрк кырал деп болган жерде жангыдан тынгысызлыкъла туудурлукъ эдиле. (1-чи том, 160–161-чи бетле).

Малкъар бла малкъарлыла Дуглас Фрешфильдни кёз кырамы бла

Нальчикден деменгили чыранла бла Черекни башланган жерине элтген эки жол барды. Ала уа Черек ёзендедиле. Бызынгыгъа жетер ючюн, кепле артыкъ бек бийик болмаган сыртла бла барадыла, не ючюн десенг, бу эски жол ыз иги кесек кысхады, эки черекни суулары бирге кышулган жер бла айланып баргандан эсе.

Малкъаргъа уа тюз алайдан окъуна Черекни кюн чыкыган жанына бурулган ташлы сырт жол бла барадыла, ол а сыртланы этеклери, тюз жерлени кыйырыды. Алайда кёбюсюне улёкьу терекле бла агъач алма бла жерлени терекле ёседиле. Адамла жашаган жерле уа бек аз тюбейдиле. Ол жерде сыртланы ёзен жерге тирелген жеринде Къабарты деген жер башланады. Ол жерни атына аллай атлы тайпа болганы ючюн айтылганды. Ол тайпаны адамларына Кърымдан кысталганды деген хапар жюрюйдю. Сора, айлана келип, Черкесияны ол кыйырында тохташып, алайгъа иелик этип башлагандыла.

1868 жылда Нальчикден чыгып, Малкъаргъа эки кюнден сора жетгенбиз. Къазакълада кылауур болган жерге аллай бир замандан сора жетдиле. Биз суудан бирси жанына ётгенибизден сора агъач ариудан ариу бола башлады. Агъачны ариулугъу, бери биринчи кере келгенлени угъай, алгын да былайлада айланып, энтта да кыайтып келип, ёлгенлени окъуна жүреклерин кыозгъап, кёллерин кётюреди.

Жашил тау сыртланы башындан бери кырап турган ыранлада ёсген ариу адамла аланы ариулукъларына дагыда ариулукъ кыатлайдыла. Ханс бешикlege бёленип, шорхулдап акыган шаудан суучукъла да, табийгъатны ариулугъуна шагъатлыкъ этип, жырлаган а шорхулдаган тауушчукъларын чыгъарадыла. (1-чи том, 162-чи бет).

Бийик ёсген сыйдам кыар агъачла, сыргаларын энишге салындырган кыалын жерк агъачла, бири бирине чырмалып ёсген терекле, алтын тюрсюнлю муркку, терекле да бийикликге созулуп ёседиле. Артыкъ уллу болмаган, тегерегин хансла бла терекле кыуршалап турган, бетинде уа бийик тауланы, кыаяланы ышанлары кёрюнюп турган кёл бизни кёлбюзню кесине тартып, «Былайда, мени кыатымда солуу ала кети-

гиз», дегенча эди. Биз а андан арлакьгъа ётюп, алайда чатырларыбызны орнатабыз.

1847 жылда бу кёл төгереги бек уллу магъанасы болгъан бир ишге шагъатлыкь этгенди: дунягъа белгили болгъан, Дагъыстанда жашагъан миллетлени башчысы иймам Шамиль кесини жёнгерлери бла былайгъа келип, чатырларын тизип, уллу лагерь къурайды. Аны бу этген ишини умуту уа, былайда бу Малкъар теренлигинде жайлашып, сора Ара Кавказны къозутуп, былайдан башлап халкъны къозгъагъандан сора Къабартыгъа кирирге эди мураты. Аны ючюн кеси жаны болгъан чеченлиле бла бирге сауут-саба бла дагъыда алты пушкада алып келген боладыла.

Ол умут этген эди: «Таулула мени жанлы боллукьдула» деп, алай а таулу тюркле кеслерин дин къарындашлары жанлы болгъан угъай, ол уллу тарны аллын бёгеп къоядыла. Шамильни аскерине азыкьгъа деп, Къабартыдан жиберилген къой сюрюуню къазакъла кечеси бла аланы алларын тыйып, битеуюсюн да къырып къоядыла. Экинчи кюн халны тюз болмагъанын ангылагъан Шамиль чатырларын да жыйышдырып, ашыгъышлы халда ызларына къайтадыла эмда Чечен бла Ингушну терен агъачларына, Владикавказны ары жанына ётедиле. Ол кюнле Кавказны тарыхыны бек жарсыулу эмда къоркъуулу кезиу эди. Муслийманланы аскер къауумлары, кеслерини миллет байракълары бла жигер атлыла къолларында мужуралары бла, къамалары бла, тюз да ол биз жомакълада окъугъан жорчуланы жортууларына ушай эдиле. Аны юсюнден а Россейни правительствоу таулу эллени таматаларына бир тюрлю бир ыспас этерге да жарамгъанды. Ала болмасала эди, Кавказгъа къаллай уллу от чыгъаргъа боллукь эди. Ол жалын эте тургъан от жанса уа, Юксинни (Euxinus Pontis) – латинча-грекча «Къара тенгиз» деген сёздю. (Латино-русский словарь, стр. 381, – Б. У.) Къара тенгизден Хазар тенгизге дери къабыныллыкь эди. (1-чи том, 162-чи бет).

Бу элдеде (шёндюгю Огъары Малкъарны эллерини юсюнден барды сёз, – Б. У.) жашагъанланы барысы да бир тайпаны адамларыдыла. Аланы барысыны саны 13 000 адамдыла. Ала кеслерине тау тюрклюлебиз дейдиле. Кеслери Константинопольну къолгъа этген тюрклени бир бутагъына санайдыла. Эски заманлада алада патриархлыкь болгъанды. Элде башчы болгъанды. Ол адам битеу эллилеге оноу этгенди. Ол адам кеси уа къолайлы юйюрню адамы. Ол оноудан не къартлыкь хорлап, не да дуниядан ауушса, аны орунуна аны юйдегилеринден бири оноучугъа сайланганды. Ол бий юйню адамларына уа оноуну элден эллеге айланып тургъан моллала этип этгендиле. Моллала уа кеслерини кезиулеринде оноуну не Истамбулдан не да Меккадан алып болгъандыла. Истамбул бу халкъ ючюн дуня арасы болгъанды: артыкъ бек сагъыш эте билмеген жаш уланла, кеси кючлерине базынганла ары кетип, анда патчах жашау этер умут бла ары жол салгъандыла.

Арталлыда сагъыш эте билмеген къыз тиширыула уа, тюрклю пашаны къатынларындан бири болургъа ыйлыкьмагъанла да Истамбулгъа

бет алгъандыла. Энди уа уллу кёллюлюкню аллай жоллары жабылгъандыла. Оноу энди Нальчикден неда Владикавказдан келеди. Сора кырал элге оноу этерге салгъан адамына «старшина» дегенди. Ол а кесини ол элге этерик оноулу ишлерин элде жашагъан алгъыннгы таматала бла кенгешип, ишин алай тамамларгъа керек болгъанды. Аланы юй жашауларында эмда этген ишлеринде хазна айырма жокъ эди. Аланы байлыкълары уа бир сюрюу къой, аллай бир да тууар мал. Ашлыкъны бек кёп ёсдюредиле, себеби – андан сыра этедиле. Ол сырадан ичип кетген немисли алим Ю.фон Клапрот (Ол Малкъарда 1808 жылда болгъанды, – Б. У.) аны, Лондонда этилиучю «портер» сыра бла тенгleshдиргенди! (Сейирсиниу белгини мен салмагъанма, аны бу китапны жазгъан адам кеси салгъанды, – Б. У.). Кюн сайын этиучю ишлерини бири – сыра къайнатыргъа отунун жыйыу болгъанды. Отун жюклер ючюн а эшеклени кёп хайырланадыла.

Малкъарлыла чегет жерледе жашагъан адамланы кючлери бла да хайырланадыла: аланы кёбюсю мегрелле неда эбизеледиле. Ала Малкъаргъа чыранла бла, ауушла бла ётюп, таулулагъа чалгъы чаладыла, бичен этедиле, андан сора да башха юй жумушларын тамамлайдыла. Ала эшекле бла отун да ташыйдыла. Кеслери уа спорт жараула этедиле, ныгъыш къурап, ушакъ этедиле, ма алай бла кюнлерин ашыргъандыла. Жашауда ала, уста уучула болуп къалмай, сёзге да уста нёгерлик этедиле. Аланы ушакълары кеси жашаулары бла байламлы боладыла асламысында. Бир бирге уа аланы таурухлары Прометейден башланып Минги таугъа биринчи болуп ким ёрлегенине дери жетедиле (1-чи том, 165–166-чы бетле).

Мен мындан аз алгъаракъ бир дюгер элни суратлап айтхан эдим. Бу тюрклю эллени да дюгерлеге ушагъан жерлери бек кёпдю, алай башхалыгъы да барды, сёз ючюн, дюгер элдеде юйле къурулуш журтлагъа иги кесек ушайдыла. Тюрклени эллеринде юйлени кёбюсю дорбунлагъа ушайдыла, адамла къачып букъгъан жерлечадыла. Юй башлары быхчысыз, балта бла жонулуп, кесилген тереклени агъачлары бла жабылыпдыла, эркиндиле, алай а терезелери гитчечикледиле, мияласыздыла, жаланда агъачдан этилген терезе эшикчиклени хайырланадыла сууукъ кезиуледе. Юйлени иги кесегин сыртлыкъны неда дуппурну жонуп, юйню арт жанындан алайгъа тиреп алай ишлейдиле. Топуракъ бла жабылгъан юй башы уа узакъдан къарагъанда артыкъ бек эсленмейди, кеси да тюппе-тюздю.

Эртте заманлада ёлгенлени къабырлары таш бла къаланыпдыла. Шёндюгю жашау этип тургъан жерлеринден узакъ туююдюле. Сын ташла артыкъ бек сыйдам болгъанлыкъгъа, балта бла, керки бла жонулуптула. Къабырдагъы белгили, къолайлы адам болгъан эсе уа, аны сын ташы башхаладан бийикди: ол эр киши ёлюк эсе, сын ташны баш жанын уллу чалмагъа ушатадыла, ташны бетинде уа жазуула, ат, сурат, атны керекли затлары ишленипдиле. Ол затланы барысы да ёлгенни артында къалгъанла аны эслеринде тутаргъа болушадыла. Ёлгенни асырай

туруп аны атын да союп, сауут-сабасын да ёлюк бла бирге да асырап болгъандыла. Не ючюн дегенде, ол дуниясында аты да, сауут-сабасы да иесине кьуллукъ этерикди деген умут бла. Элледен межгитни эслемей кьояргъа окъуна боллукъду. Алай а Чегемде ишленген межгит башхаладан иги да айырмалыды. Себеби – анга Малкьар элледен тышында болгъан межгитлени бир-бир шартлары болгъанчады: чырдысы артыкъ бийик болмаса да, ичинде залы кенгди, накъышы уа жокъду. Минарасы уа жокъду. (1-чи том, 166-чы бет).

Бизни атла бла Малкьаргъа жегип, бир кирли тыгъырыкъ бла кьонакъбайлыкъ этерик адамны ююю таба жол алгъаныбызда, юйчюклери ни сыйдам башлары тиширыуладан топпа-толу болуп, бизге кьарай эдиле. Аланы юслеринде узун кьызыл кьапталла, башларында уа тегереги апасылдан тагъылып, энишге салынып тургъан сынжырлары болгъан боккачыкълары бар эдиле. Бизге сейирсинип, кьараргъа суйгенден, бетлерин ау бла жабаргъа унутуп окъуна кьойгъан эдиле. Арбазлада уа узун бойлу, эркин санлы, сакъаллы кишилени кьаууму жыйылып эди. Аланы барысыны да кюл бетли чепкенлери хазырлары бла, беллеринде уа бел башларында тагъылып кьамала, кьынлары да энишге салынып эдиле. Аланы ортасындан, барысындан бийигирек, кьара жамычы кийген биреулен алгъа чыгып, тилманчха хош келди айтады. Ол бу жерни бек таматасы, элге оноу этген адам болуп чыкыгъанды. Кьыралны аллында бу жерни тынчлыгъы ючюн жууаплыды. Алгъын заманда ол элге келген кьонакъланы кесини кьонакъ юйюне элтип болгъанды. Энди уа аланы кьалайда бош отоу неда бош юй болса, ары элтедиле, бир-бир кезиуледе уа элде сход этилген отоугъа окъуна элтедиле. Анга уа «канцелярия» дейдиле. Андан эсе уа ала ол элни кьолайлыракъ тюкени да болгъан киши бла оноулашыргъа керек эдиле. Ол киши – элде жюрюген адам-тёреден бир кесек башхаракъды. Анда тюз жерде кьыйналса да, тюкен ишлегенди. Тургъан юйюню башын кьанжал бла жапханды, юй тюбюне кьангала тизгенди. Хар юч айдан Нальчикге барып, тюкенине хапчук келтирип, эллилеге жарап турады.

Кьонакъланы алгъа кеслери аллына кьонакъ отоуда кьоядыла, аны кьонакъ отоугъа санасакъ. Алайда кьонакълагъа сейирсинип кьараргъа суйген, тынч кёллю адамла жыйылыпдыла.

Бир тюрлю буюкыгъан илшанлары болмай, бизни хар затыбызгъа тийип, сейирсинип кьарайдыла. Ала бир зат да урламайдыла, алгъан затларын кьолларында тутуп, иги тинтедиле, сора кьайтарып, жерлерине саладыла. Алай аланы барысын да сейирсиндирген зат а инглизли жайылгъан-жыйылгъан жюлгюч эди. Ол угъай да, бир-бирлери ол жюлгючно ачып, кеслерини сакъалларына тийдирип, сынап эдиле. Сабийледен бирчиги окъуна бир затха кьол тийирсе, ол сагъатдан адамладан бири аны арт желкесине кьатыллыкъды. Алай а бу тюрключе кеслерини сабийлерин бек суюдиле, ол арт желкесине кьол жетдирген деген зат а сабийни этген айыплы иши ючюн этилмейди, ол сабий бу жолдан сора аллай иш этмез ючюндю. Сора алайда жыйылгъан кишиле

кьозгъалып башладыла: элни таматасы эм аны ызындан а шапасы кёрюндюле. Шапаны кьолунда уа ючаякълы хант къанга, аны юсюнде сай табакъда адамны кёлю суююп къарарча зат! Тютюн эте тургъан самовар, бу зат адам улуну насыбы ючюн этилген бек керекли затладан бири эди. Аны тегерегинде уа тылпу эте тургъан хыбыртла, аланы юслерине да бал жагъылып. Эл таматасы бек бай эсе эмда халал адам эсе, ханткъанганы юсюнде бир кесек бал туз гыртла да боллукъдула. Ол а мында болмагъанча уллу байлыкъгъа саналады. Бир-бирде жолоучу кесини арт кыстырыгъындан бир кесек бал туз гыртла да кьояды кете туруп.

Бизни тилегибиз бла эл тамата биргебизге олтургъанды эм бизни бла бирге чай ичгенди. Биз аны, оруслулача, сютсюз ичгенбиз. Кьонакъбай бла биз, бир бирибизге жюрек ыразылыгъыбызны билдиргенден сора да, этерик ишлерибизни планы бла аны шагъырейлендиргенбиз. Алай бла сагъатла оздула, кюн ётдю, тегерекге къарангылыкъ чёкдю. Сора ахырында уа герозе [рипоуз] деген (ол инглизча «бир кесек солуу алыгъыз, тынчайыгъыз» дегенлигиди, – *Б. У.*) сёзге кезиу келеди. Чайны ахырында уа ол бизни бла эшикге чыкгъандан сора, аланы жерлерине бир къауум таматала кирдиле, ала да бир къауум затны сюзерге сую эдиле.

Кюн ортасында ичилген чайгъа уа не жетсин, алай кюн узунунда аны азыкъгъа санаргъа да жарамаз, сёз ючюн, эрттен сагъат сегизден ингирге дери жолоучулукъда айланган адамгъа бегирекда. Ол жангыдан кирип келип олтургъанланы айтыуларына кёре, кьонакъбай жашладан бир-экисин суююге ийгенди бир къурманлыкъ кьой тутаргъа. Ол жашла ишлерин тамам этип, къачан артха къайтырын киши билмейди, кьойла къаллай бир узакъда болгъанлары бла байламлыды.

Сора ингирге чайдан сора сагъат бир онда да биягъы тамата келип, кьонакъ отоугъа киреди. Бу тийрели биреулен а кесин акъылман сыфатлы кёрюзтюрге суюген кьоз къатыш биширилген бисквитин да чайнай, отоугъа ийген сай табакъны башына жабылгъан жабыугъа кёз жетдирди.

Сор эл тамата, аны ызындан къарындашы, сора эл таматасыны суюген жашы отоугъа киредиле. Аланы ызларындан биягъы хант къанганы кётюрюп, эки татарлы («таулу» демегенлигиди, – *Б. У.*) киредиле. Хант къанганы юсюнде уллу сай табакъ, аны тюз ортасында айран тузлукъ къуюлгъан мияла аякъ, аякъны тегерегинде уа галаула, галауланы юсюнде уа тылпыу эте тургъан эт. Аланы барысын да мында жюрюген тегереке кёре этгендиле. Аякъдагъы айран тузлукъ бизде жюрюген «соусча» хайырланылады. Эл таматасы табакъгъа узалып, бек семиз этни алып, андан бир уллу къабынны аны юч бармагъы бла тутуп, айран тузлукъгъа булгъады, сора экинчи кьол аязын ёрге айландырып тутуп, ол эт къабынны тутхан бармакъларыны тубюне тиреп, кьонакъланы бирини аузуна тиреди. Бизни биргебизге айланган тилманч жёнгерибиз ангылатханнга кёре, тамата хант къанганы тегерегинде олтургъанладан бек сыйлы кёрген адамына кесини хурмет этгенин билдиргенлигиди. Суу неда айран бу таулула ичген затладыла. Ушхууурну арты, аны тегере-

гинде олтургъаны арасында элни бек сыйлы таматасы къанга артындан къобуп кетгенлей болады. Аны ызындан къалгъанла да бир бирден чыгып кетедиле. Кече арасына оюн-кюлю да бошалады. Сора къонакъла болгъан отоугъа тешек-жастыкъ келтиредиле. Мен айтып ангылатыргъа сёз табалмайма. Жерни быллай бир теренлигинде, быллай узакъ жерде бек къыйналып от этилген жерде, акъ къайын терекни къабугъу чыракъ орунуна жандырып тургъан жерде, жатар заман болгъанды деген оюмгъа была къалай келгенлерин быллай шартлагъа эс бурурчады. (1-чи том, 168-чи бет).

Жаз айлада бу къалауурлукъ этилген жерде жаланда эки келбетли татарлы (б.а. малкъарлы, – Б. У.) турадыла.

Аланы къошлары таш дорбунладады, алайда Дых сууну юсю бла салынган кёпюрге жууукъду. Эртте заманда былайда къалауурлукъ этип тургъандыла, б.а. уручуланы марлагъандыла. Ала уа, уручула, эбизеле уа Рион тийресинден ауушла бла ётюп, малла урлап, сюрюп кетип тургъандыла. Аланы бир къауумлары Цхенис Цкаличиле эдиле. Энди уа былайда къалауурлукъ этгенле кёпюрден ётгенледен налог аладыла, сора былайда чатырларын къурап, заманларын таулада ётдюрюрге сюйгенлеге айран-сют, эт сатадыла. 1889 жылда былайда, къалауур тургъан жерден узакъ болмай, илму ишле бла тинтиу этип айланган бир къауум адам, къош къурап, бир ыйыкъдан аслам заман ашыргъандыла. Бизни къошубуздан узакъ болмай, бизден тёбен таба юч чатыр салынып, алада уа оруслу топограф жюйюсхан М.Богданов бла аны биргесине келген адамла жашай эдиле. Бу къалауур къош бу жолча кёп адам жыйылгъанына шагъатлыкъ эталлыкъ туююлду. (1-чи том, 170-чи бет).

Бу тауушлукъ ариу жерде кюнлени биринде тюшден сора ол оруслу топограф жюйюсхан Богданов «кесин ага юйюндеча жюрютеди». Аны эки татар къазагъы (б.а. таулула, – Б. У.) самовар келтирип саладыла, сора биз орус чай бла кавказ хыбыртла бла ингилиз мармеладла бла чай ичип аууздандыкъ. (1-чи том, 171-чи бет).

Табийгъатны кёрюмдюсю бирда аламатды эмда кесини ариулугъу бла Альпы таулары артха тюртеди. Бир жерде кесини ариулугъу бла Бызынги черекни башланган жерине жетген а жокъду. Быллай ариу жерде самоварны кемчилик эсленсе да, ол кемчиликни кёзден таша этдик. Табийгъатны бу ариу мюйюшюнде Кавказы энчи адети сезиледи. Чемерлик кесин сюйдюрген, бир зат да анга тенг болалмазча жамауат къонакъ юйча кёрюнеди анга къарагъан адамгъа. (1-чи том, 171-чи бет).

Бызынгины бла бызынгиылыланы юслеринден Д. У. Фрешфильдни жазгъаны

Къарауул (бу сёзню автор 49 кере сагъынады эки томунда да, – Б. У.) ол табийгъатны кеси жаратхан туристлени штаб-квартирлериди. Бызынги черекни башланган жерине ушагъан бир жерде да жокъду. Алай а кюн батхан жанында таулары уллу къаууму кюн чыкыгъан жа-

нындан эсе иги да тамашалыкъды. Къар-буз чыранлагъа эс бурабыз. Суратчы, баям, Ышыкъара тауну суратын Фытнагъын чыранны жуу-угъуракъ дуппурларындан къарап ишлерге сюер эди. Къоштан тауну Къарауул болгъан жерден кюнлюм жанындан ишлер эди суратын. Ол тѣппеле асыры да симметриялыдыла, Малкъар жанындан къарагъанда. Алай ол кѣрюмдю жолоучуну кѣлюн кесине тартып, кесини суратын этдирирге, алдырыргъа да боллукъду. Синьор Стелла этгенча, Дых тауну суратын Заннерни къабыргъасындан алгъаныча. Айтып-айталмазча тауушлукъ тау архитектурача, бийиклигинде сѣз болмагъанча бийик къаялача, бузланган тыш къабукълары кюн таякълары бла байыкъланган, къая эринледен энишге созулуп кюн нюрюнде тюрленген бузлача, Альпы таулада жокъдула аллайла, ол угъай да, Кавказны башха жеринде да жокъдула аллайла. Бызынгы бла Миширгини чыранларыны амфитеатрларына тенгleshдирирча затла башха жерледе жокъдула.

Нальчикден буз чыранлагъа дери атлы жол иги да къысхады. Къарауул болгъан жерден эсе. Мен бу аралыкъдан Бызынгыдан Нальчикге ат бла бир кюннге жетгенме, бир да къыйналмай. Ол а 1887 жылда болгъан ишди. Бу жол тюз да башлангандан ахырына дери Малкъаргъа баргъан жолдан айырмалыды. Арба ызындан кюн чыкъгъан таба барып тургъандан эсе, татар иерде тап олтуруп, жоргъагъа салып, жюрюте билсе, ачыкъ тюз жер ингилизлилени орталыкъдан мал отларгъа бѣлюннген жердеча, бир-бир жерлери алаша агъачлы жерле, сыртла бла, ат бла баргъан игиди. Жолунгу сол жанында сыртлада, тау жагъалада агъачла бардыла.

Дых тау бла Къоштан тауну жашилленген этеклериндеги тѣшлени артында къаладыла тау тѣппеле уа.

Табийгъат тау бетлеринде агъачны алай ариу жарытханды, аны кѣчюрюп, бир гитче, тар жерге, сѣз ючюн, ингилиз парк тенгли бир жерге, орнатыргъа къолундан келликди, аллай ариулукъ сени таза сууу болгъан Къара суугъа элтеди, Бызынгы черекни бир бутагъыды ол. Бу сууну тытырлы тарыны башланган жери тарыракъды, таулагъа кирген жери. Аны ары жанында уа Уку тау сюеледи, ола Миширги чыранны кюнлюм жанындан сюеледи. Мен аны тѣппесине 1887 жылда ѳрлегенме.

Тѣрнет анга тийишли багъа биче биллик эди. (Жозеф Мэллорд Уильям Тѣрнет (1775–1851) – дунягъа аты айтылгъан ингилизли суратчы – пейзажист болгъанды, аны юсюнден толу хапар а «Мировая энциклопедия Биографий» деген серияны 10-чу томуну 199–200-чю бетлеринден окъурсуз. «Мир книги» китап басма, Москва, 2003-чю жыл, – Б. У.).

Бу тар бир кесек къысхаракъды, Малкъар черекни тарындан эсе бир кесек жумушагъыракъды. Аны ѳрге жанында да ташдан ишленген къала барды. Малла отлап туругъа жараулу чунгуруракъ жер да барды. Тар теренинде Малкъардача къалын эл тѳююлдю. Юйлери уа билиннген окъуна этмегенчадыла. Мен ангылагъаннга кѳре, Малкъарны бла Чегемни эл таматалары Бызынгыны таматасы этмеген кибик уллу санлыды. Алай аны даражасы башха эл таматаладан эсе орус начальникге алаша-

ды. Мен алагъа «сен былай, ол алай» деп багъа бичерге хакъым жокъду, неда, Дент айтханча, «адамгъа терк окъуна ийнанган, хар затны да билирге, кёрюрге суйгеннге, кирли, эринчек» деп, айталлыкъ туююлме.

«Ала суйген – ныгъышда олтуруп, ушакъ этгенди», - дейди Дент. Алай мен аны ол оюмун жараталмайма, мен жангыз кесим угъай, битеу бери келген жолоучула да аны акъылын-оюмун тюзге санамайдыла, аны сёзлерине тынгылап тургъанлыкъгъа. Ала урлакачыла туююлдюле, туу-улгъандан окъуна аланы кёллери ууакъ алдауукъгъа кетгенликге, алагъа аллай уллу айып этерге кереклиси жокъду. Аны аланы юслеринден айтханлары аланы юслеринде жокъду. «Алдаулукъ» деген сёз а бизде жокъмуду? Бизни арабызда да бардыла аллайла. Таулу, башхача айтсам, тау тюрк кеси ийнанган, керти сунган сёзюн айтады. Ол сен жаратырча, къулагъына ариу эшитилірча, кёлюнг жаратырча затны айтады. Ол санга: «Атла тамбла эрттенликде, сагъат алтыда да хазыр боллукъдула», – деди.

Айтылгъан сёз керти болмаса, сора ол осал шартды. Ол кеси къуллугъун сёз иесича да, бу жамауатны адамыча да тамамлайды! Ол сен берлик хакъны ёлчемин сени эсинге салыр ючюн, аны санга сагъынады. Ол ахчаны ичине аны кесини мадарымлыгъы ючюн излеген ахчагъа, атланы жекгенлигинг ючюн берлик хакъны да къошады. Ол сенден излеген ахчаны ёлчемин сени жамауат арасында жашау къолайлыгъына кёре айтады. Ол сенден аз хакъ тилесе, сен ол кюнню саулайда аны бла къалай тохтамгъа келишип, къаллай бираз ёлчем ахча бергенинги сагъышын эте, зауукъланып ашырлыкъса. Сен биринчи болуп аны ызындан анга таш атарыкъмыса? Сора биз бир заманда да атланы юсюнден неда акъыл этгенибизни юсюнден даулашмагъанбызмы? Бызынгылыла бир бирлерини къызгъанчылыкъларыны юсюнден айтханда, эки кемчилик барды. Биринчиси былайды: французлуланы бери келген къауумларыны халлериди мында жашагъан таулулагъа битеу европачыла, оруслуладан къалгъанлары, франклагъа саналадыла.

Бош зат ючюн окъуна ала тилеген багъаны чыгъарып берип, аман юйретгенлериди. Быланы бек жарлылары акъыл этгеннге кёре, къолайлы адамдан алыргъа суйген багъаны алыр ючюн айып туююлдю деген оюмду. Бу жерни адамларыны оюмларына кёре, Бызынгыгъа келгенле да, мындагъыла не зат эте эселе да, ала да ол затны этерге тийишлидиле. Мени ишексиз акъыл этгениме кёре, бызынгылыла бери келген къонакълагъа ма тюз да аллай сезим бла къарайдыла. Ала бери келген ингилизлени ишни юсю бла айланган адамлагъа санамайдыла. Бери келген адамланы бир къауумлары тюбеген чырмауланы себеби быллай шарда болургъа да болур: Бызынгы элге башчы керекди. Бу элни башчысыны сыфатлы уллу санындан сора, анга кюч-къууат берген бир зат да жокъду, кеси да къарт болгъанды. Аны жашы барды. Алай ол да терен оюмлу туююлдю. Андан сора да, бу таматаны юйюрюню башха тюрк (таулу) эллени таматаларыны, юйюрлерини арасында хазна даражасы жокъду. Кеси да алача къолайлы адам туююлдю. Ма аны себебинден аны къонакъ отоуну къарангылыгъы да, жипилиги да, къонакъ алырча

жаралу болмагъанды. Ма ол къарт эл таматасы окъуна мистер Маммериге кесини халаллыгъын кѣргюзтгенди. (1-чи том, 174–175-чи бетле).

«Биз экибиз уллу шуѣхла болмагъанбыз», – деп жазады мени жерлешим аны юсюнден, – ол кесини отоуунда мени бир ненча кере сыйлагъанды. Мен да аны эм аны бир талай шуѣхларын да, жууукъларын да бал туз бла, чай бла да жалчытып тургъанма».

Насыпха, мен кесими бек ахыргы келиучюмде агъачдан ишленген, ариу таза юй тапхан эдим. Ол а элни огъары жанында, бек тап жерде, бек иги жерде. Бери келгенлени кѣбюсю Бызынгыгъа «Кавказлы Шамони» деп керексизге атагъандыла. (Шамони – Францияны тѣбен, кюн чыкыгъан жанында орналгъан Собай Альпы таулада тенгиз тенглилигинден 1500 метр бийикликде орналгъан шахарды. Монблан тауну этегинде орналыпды. Тау-лыжа спорт оюнланы, туризмни, альпинизмни арасыды. Биринчи кыш Олимпиада оюнла анда 1924 жылда болгъандыла. «Новая иллюстрированная энциклопедия», Москва, 2001. 20-чы бет, – Б. У.).

Бу экисини арасында бири бирине ушагъан зат жокъду. Бек аздан алып айтханда да, элден чыгып, юксагъатлыкъ жол жюрюп да ѳрлерча бир тѣппе да жокъду. Бу жерде тууулгъан, быллай такъырлыкъ бла ушашдырылгъан ат белгили жерни тауушлукъ табийгъаты да келишмейди. Тапсыз кѣрюмдюлю, кѣзню эрикдирген жаланда таулагъа ѳрлерге суйгенлени жериди. Комиссарианты кѣз къарамына кѣре, алай мен айтыргъа тийишлиме, мистер Маммери, дагъыда башхала да мени жанлы болгъандыла: Бу ауулну уучулары Кавказны келир заманны гидлери болургъа тийишлидиле, была махтанчакъла, къуру кеслерин суйгенле туююдюле, ариу ниетлидиле, таулагъа ѳрлерге хунерлери болгъан адамладыла, ол угъай да, тауланы ариулукъларын сезе биледиле. Ма тюркюле (таулула, – Б. У.) ол Маммери «дуниядан къуруп баргъанла», ол ауузундан бир сѣз да чыгъармай, бир талай сагъатны ичинде таулада айланган, юйюне бир аякъ ариу суу келтирир ючюн, неда ол башхасы, Фынтаргин тауну къарларында кюн таякъларыны ойнагъанын кѣрюп: «Аллах! Аллах!» – деп, сейирсинген таулуду.

Малкъардан Бызынгыгъа барыр ючюн тарла бла тѣгерек айланып барыуну кереклиси жокъду. Сыртла бла баргъан жаяу жол ыз барды. Ол ыз тюзюнлей кенг жайлыкъгъа чыгъады, жайлыкъ сослан ташлы сырт бла тытырлы сыртланы ортасындады. Жолну ызы 10.1 фут бийикликдеди, алай улоу бла баргъаннга кыйын туююдю, ыз кеси уа аз сезиледи.

Ачыкъ кѣкню туююнде Къоштан тауну бийик тѣппеси, бир жанында анга къоншу болуп тургъан тау Уллу-аууз башыды. Ары ѳрлеген а синьер Витторио Селла болгъанды, сора мени уялчакъны Укум («мен ѳрлеген тау башы» демекликди, – Б. У.) бирси жанында уа тау сыртдан чегет жанындан баш кѣтюрген а Къоштанды. Аланы бетлерине Уллу аууз бла Миширги таула кѣрюнмейдиле.

Мындан кѣп жылла алгъа, 1849 жылда, доктор Абих, ол ыз бла ѳтгенди. Къоштан тауну биринчи сагъынган жолоучу да ол болур дери-

гим келеди. Быллай тау атлы (малчыладан эшитгенлерин жазгъанларыны, – Б. У.) Думала-Башы, Руаши Кибашыбык (бу сёздю деп ангылаялмайма, – Б. У.). (1-чи том, 176-чы бет.).

1886 жылда мистер Дент бла мистер Донкин Гестола таугъа биринчи болуп чыкыгъандыла. Таугъа чыгып, тюшгенден сора ала кьошда къалгъандыла. Кьош а Дых тауну этегинде болгъанды. Ол жерли адамла алайдагъы кьошну аты «Миссос кьошду» дегендиле. Ол а уллу ташны артында бир чунгуруракъ жерди. Хар жауун жаугъаны сайын а аны ичине суу киреди да, ол шауданча болуп къалады (1-чи том, 178-чи бет.).

Бызынгылыла жанындан тынгысызлыкъланы юсюнден мени айтыр сёзюм жокъду. Мен ийнанама, алагъа ала этмеген кёп затланы тагъаргъа кюрешгенле бар болгъанына. Ала ууакъ затланы урлайдыла дейдиле. Мени эсиме тюшеди, биз экспедициябызны чатырланы эшигин кысмай кетип айланнганыбыз. Бу адамла биз бичакъларыбызгъа, жюлгючлерибизге, сирнеклерибизге, чюйлерибизге бек уллу сейир этип къарап, уллу багъа биче эдиле. Алай этгенликге уа, ол бизге хар кюнде да керек болгъан, биз хайырланып айланнган затланы бирине да къол жетдирмегендиле. Бир затчыгъыбыз окъуна биз билип къорамагъанды. Мен бу жерлилеге толу ышанама. Мен аланы орталарында таза ниетли адамла болгъанларына ийнанама, ол ишексизди. Бизни юсюбюзден бир зат да сыдырмагъандыла. (2-чи том, 46-чю бет.).

Дуглас У. Фрешфильд Бызынгыны юсюнден эки томунда да 130 кере сагъыннганды. Бызынгы элни ата ингилиз адабиятха кирген биринчи тау элни аты эди. Ол иш а патчах къатын Екатерина II-чини энчи къагъытчысы болуп ишлеген немисли алим Голденшмидтни «Каспий бла Къара тенгизни ортасында орналгъан жерле, алада жашагъан миллетле эм ала сёлешген тиллени юсюнден эсгериу (мемуар)» деген китабы Эдвардс деген китап басмада, Лондонда 1788 жылда чыкыгъанды. «Бызынгы черекге жууукъда 100-ден артыкъ юйюк жашайды» депди. Д. Фрешфильд Кавказны илму жаны бла тинтиу Эдворд Арнольд. (Лондон, 1902 – 1-чи том, 173-чю бетге къарагъыз, – Б. У.).

Чегем бла чегемлилени юслеринден Д. У. Фрешфильдни жазгъанлары

Ара Кавказны тауларыны кюнбетли ёзенлеринде суула жыйылгъан жерлени, Малкъарны, Бызынгыны эм Чегемни, бир тюрлю раса (халкъ) жашау этерик ючюн, Табийгъат (сёзню уллу харф бла автор кеси жазгъанды, – Б. У.) кеси жаратханды. Ол жерледе жашагъанла бир бири бла байламлыкълны жумушакъ ханслы ауушла бла жюрютедиле. Ала ол ауушладан бир ненча сагъатха ётедиле. Ахыргъы эки ёзенни адамлары уа эки къаууму да бир аууш бла хайырланадыла. Бызынгылыла Чегемге Тюбер аууш бла келедиле. Эбизеден кёгетле алыргъа. Чегемлиле уа ат бла тау сыртла бла барып, Бызынгы жаяу жолгъа тюшедиле, Нальчикде жумушлары болса. Андан сора да, ары жол барды, ол Чегем черекни

жагъасы блады, алай аны бла хазна киши хайырланалмайды. (2-чи том, 115-чи бет.). (Чегем деген жер ат авторну эки томунда да 48 кере тубейди, 38-си уа экинчи томда, – Б. У.).

Чегем башха тау элледен иги да айырмалыды. Кёп тюрлю сылтаула бла артыкъ ётгюрлюле болмасала да, юслерине кийген кийимлери бла да, кеслерин жюрюте билгенлери бла да Бызынгыда жашагъанладан бир ненча къадар бийикдиле. Къонакъ отоулары да ма алайды. Алай, жарсыугъа, къонакъ отоу тарды, гитчеде эмда къурт-къумурсха да кёпдю. Бызынгылыладан эсе, мындагъыла, артыкъда эл таматасыны юйдегилери, тышындан келгенле бла кеслерини ишлерин тап жарашдыра биледиле. Эл таматаны къонакъ байлыгъы бек эркин эди. Биз локъумла бла чай ичип, жатып къалсакъ бек иги эди, алай а болургъа амал жокъ эди. Къонакъла бла къонакъбайны ортасында төреге кёре къурманлыкъ болургъа керекди, ол а сагъат ондан алгъа башланмайды. Ол кезиу жетгенлей, отоугъа төгерек къанга кийириледи. Аны юсюнде уа тылпыуу ёрге баргъан уллу семиз къой эт, аны ортасында уа, мында жюрюген төреге кёре, уллу гоппанда айран тузлукъ, дагъыда хант къанганы омакъландыргъан, кеслери юйде биширген хычинле бар эдиле. Эт да келгенлей, эл тамата да кёрюндю, аны ызындан да бир къауум адам. Быллай адет хар бир тюрк (таулу, – Б. У.) элде барды. Ол а, грек пьесадача, адамны эрикдирип къояды. Келгенледен бирине, бир узун боюнлу кишиге олтур деп тилегенлеринде, ол эл таматасыны кичи къарындашы болгъанын, уллу къарындашы тургъанлай, олтурургъа айып болгъанын айтханды. Ахырында бизни къууанчлы олтурууубуз бошалды, эл тамата эм аны биргесине киргенле да чыгъадыла арбазгъа, бизге тынчайыргъа заман жетди. Юйню къарауаш тиширыулары төшек-жастыкъла къучакълап киредиле. Арадан бир кесек заман ётгенлей, биз хар затны да унутабыз (2-чи том, 127-чи бет).

Чегемлиле кёп болмай эллилеге деп межгит ишлегендиле. Алай а ол межгитни кюн чыкъгъанда жашагъан халкъланы межгитлеринден айырмасы барды. Ол недеди десегиз, аны башы цинк къанжал бла жабылыпды. Баям, аланы планын оруслу этген болур эди ансы, башха жердеги межгитлеге ушагъан жерлери азды. Эл таматасы кесини юй башына цинк бла жапдыргъанды. Мында элни оноуун таматаны юйюрю къолгъа къаты алгъан болур ансы, низам бузгъан адет жокъду мында: Бызынгылылада, Орусбийланы элдеча, бёлюп-бёлюп оноу этилмейди. Аны алайлыгъы жолоучулагъа бек игиди.

Элни башында къабырла Дигорияда табылгъан къабырлагъа ушашлыдыла. Ол демеклиг а аланы (б.а. къабырланы, – Б. У.) дюгерлиле ишлегендиле алгъын, ала былайдан кюн чыкъгъан жанына къысталгъынчы. Андан да сейирли уа, Жылкы сууну башланган жеринде, къая дорбунлада адамла бугъунуп жашагъан жерле бардыла. Ёзеннге киргенлей, кюн батхан жанында къая ыран, биринчи къарагъанда, тикча кёрюнеди, алай жууукъ келип къарасанг а, кёндеден салынган къазыкъ эсленеди. Ол а алгъын басхыч болгъанды. Алгъын элге душман келгенде, аны бла

дорбуннга ёрлеп, анда бугъуп, жан сакълагъандыла чегемлиле (2-чи том, 128-чи бет).

Ётген ёмюрледе таулула айранны къалай этгенлерини юсюнден

Къонакъ суйген кьойчула бизни кьуру кьой эт бла угъай, битеу халкълагъа белгили айран бла да сыйлай эдиле. Айран дегенинг а –ачыгъан сютдю. Жолоучу кесин айраннга юйретмесе, мында, Кавказда, тураллыкъ туююдю. Бу жерли сейирлик ичги Европада «кефир» деп белгили болгъанды. Аны кёмюк этген сют деп да айтырчады. Аны сютню къайнатып, сора бир кесек суутуп, бир тюрлю сары бюртюкчюкле атадыла, сора кьоз кьарынны (грибокну) жартысын да атадыла. Кьозкьарында, сиз билгенча, бациллус барды, аны илму аты уа *Dispora Caucasica* (Диспора Каукасикады). Ол сары бюртюкчюклени хайырындан сютде бал тузну эки тюрлю затха айырады: карбон кислотагъа бла спиртге. Сютде ол бюртюкчюкле кёбюп, иги кесек уллучукъла боладыла. Аланы алгъа жыйып, кьурутхан этедиле. Сора керекли заманда уа хайырланадыла. Бу суусун затны кесини айырмалы татыуу барды, алай аны татыуун бир бирле жараталмайдыла. Айранны бу тюрлюсюне таулула аны аш орунунда иши бир-бирлени (юйренмегенден) артыкъ ыразы этмегенди. Мени шуёхларымдан бири бу ишни кеси сынагъанды. (2-чи том, 130-чу бет).

Басхан ауузу. Орусбийлары. Минги тау

Бизни керуаныбыз Орусбийланы элге жетип, Басхан сууну юсю бла ётгенибизде, кече сагъат онбир болуп эди. Кёпюрден ётгенден сора биз арбаладан тюшюп, жаяулай кюнлюм жанына бет алабыз. Суу кёпюр тюбю бла ётгенден сора, ууакъ суучукълагъа бёлюнюп, кенгнге жайылып барады. Бизни юсюбюзге-башыбызгъа суула да чачыла, Орусбийланы чеклерине жетебиз. Чеклери уа чыбыкъладан этилген чалыла бла бегитилипди. Къонакъ юйлери уа сарайгъа ушагъан бир зат. Бу къонакъ юй дегенлеринде мен мындан онсегиз жыл бурун келгенимде тургъанма, андан бери бу тозурагъан болмаса, тюрленмегенди.

Мен Орусбийланы элде юч кере болгъанма (автор эки томунда да Орусбийланы 95 кере сагъынады. Биринчи томунда – 7 кере, экинчи томунда – 88 кере, – *Б. У.*). Биз бери 1868 жылда келгенибизде Минги таугъа чыгъаргъа хазырланганыбызны ма бу юйчюкден башлагъан эдик. Бизни *cartes-de-visite* – (франц. «визит карт» дегенди, – *Б. У.*) ол энтта да сакъланып турады Альпы клубну архивинде. Къарачайдан бла Эбизеден ётюучю ауушла былайдан бир ненча сагъатлыкъ жаяу жол бла баргъан жерде жолугъушадыла.

Алай алайда адам жашамайды, бир кесек замандан сора биринчи келген адамгъа бу эл алай бек кёл тартырча жер туююдю. Алай, Орусбийланы элни тегерегинден къарасакъ, кёзюнге бек ариу жерле

кёрюнедиле, артыкъсызда эрттенликде, кюн таякълары тау тёппелени, бетлени, сыртланы алтын нюрлерине боягъан кезиуде. Малкъардан неда Бызынгыдан келген таулу, Гроув сукъланып къарагъанча, сукълана (Флоренс К. Гроув бизге 1874 жылда келип, битеу эллерибизге айланып, Англиягъа къайтхандан сора уа «Юшютген Кавказ» деген китапны басмалагъанды. Орус интеллигенция уа ол китапны атын азчыкъ тюрлендирип айтадыла – «Холодный Кавказ» деп. Китапны оригиналын, бу китапланы да манга Америкадан шуёхум жибергенди. Орус тилде жокъду. Миллетими адамларын ол китапда бизни юсюбюзден жазылгъан затла бла толу шагъырей этерге умутум барды. Окъуп, анализ да этгенме, алай кёчюрюрге алыкъа заман керекди, – Б. У.). Гроув китапны Лондонда 1875 жылда чыгъаргъанды.

Эбизе жанындан келгенлеге мында агъачла алай къалын кёрюнедиле, сыртла уа кюннге кюйгенледиле, къаяла уа алай бек ариу туююлдоле. Тенульд бла Ушбаны тенглешдиргенде, Тонгуз-Орунну уа бир ариулугъу да жокъду. Ауулда уа, мен бир ненча кере къатлап айтханымча, топуракъ баш юйле, ожакълары уа чыбыкъдан эшилгендиле. Алай цивилизация мен кёрген эллени кёбюсюнден иги да бийикди. Бери биринчи кере келгенимде, айтыуда болгъаныча, «орусулананы бийлери» юч къарындаш болгъандыла. Аладан бири ёлгенди. Къалай эсе да бизге белгисиз бир тюрлю аманлыкъ иш болгъанды, алай айтыугъа кёре, бу жерде жюрюген хапарланы кёбюсю ишсизликни юсюнденди, бек аздан алып айтханда, эр кишилени экиден бири ишсизледиле. Сау-эсен айланган эр кишилени кёбюсю орта акъыллы, иш кёллю адамладыла, аладан бирлери алай узакъгъа кетгенди, «Гурере» сортлу бишлакъ этерге юйренирге Пайс-де-вальд деген жерге баргъанды. Ол а Швейцариядады. Орус начальникле аны узакъгъа жибергенини себеби – ала умут этмегендиле, ол жаш акъыл юйренип къайтхандан сора Кавказда сютден этилген затланы жарашдырыучу иш юйле ачылыргъа, деп. Тиширыула уа, бу китапда мистер Вулли алгъан суратдача (авторну экинчи томунда, 154-чю бетинде Орусбийланы юйюрлеринде бийчеле миллет кийимле бла суратха тюшедиле. Адам сукъланып къарарча, бар жерлеринде, не кийимлеринде бир тюрлю шарайып тапмазча, ушагъыулу тиширыуладыла, – Б. У.). Бу халкъны тиширыуларында буюкъгъан халлери жокъдула, кёз къарамларына къарасанг, ала эркин дунияны интернационалистлерине ушайдыла. Эрттегили огъурлу заманлада, Орусбийланы юйюрде эски патриархат болумну кючлендириуге иги кесек кюч салгъандыла. Алай ол кезиуледе радикал правительство (Россей империяны правительствосуну юсюнденди сёз, – Б. У.) аспект алайды, Кавказда ол таматаларыны кёз къарамлары бла къарагъанда, кёп тюрлю ушагъыусуз тюрлениуле кийиргенди. «Мэр» неда «старшина» да дейдиле, «эл кенгеш» деп да барды, анда уа ол элде жашагъан хар бир адам да хар затны юсюнден кеси оюмун айтыргъа да эркинди дейдиле. Ол жангылыкъла бек уллу тюзлюкдо, аны баямламай къояргъа жарарыкъ туююлдо.

Ётген кенгешледеги жарым феодал кьуллукъ – ол ётген заманны иши эди. Энди уа жолоучулагъа бек ауур иш болгъанды кесине атла алыргъа, неда жюклерин кётюрюп айланыргъа адамла тапхан.

Сора, келигиз, оюм этейик, кимге игилик боллугъун кёрюрге. Орусбийланы эл кьуру административ ара болуп кьалмай, мында затла этип чыгъаргъан иш юйле да бардыла.

Битеу Кавказда кийилген, кьой жюнден этилиучю уллу кьалын кьара плащла-жамычыла да мында этиледиле. Бу жерде дагъыда гюрбежи да барды, кьаманг гимох эсе, келип, жютю этерге онгунг барды. Сора балтангы да билетирге боллукъса, аладан сора да бу элде юч тюкен да барды. Хар тюрлю затладан сора да былайда терк окьуна этилген эмиучю сылтырауукъ кампетле да алыргъа боллукъду. Иш юйледе ишлегенле чюйютлюледиле. Ала ёзен жердегиледен эсе былайда таулула бла иги келишип, тап жашайдыла. Былайда алагъа киши кьысымчылыкъ этмейди. Аланы жарсытхан жаланда бир зат барды: «Биз мында азбыз, бир кесек кёбюрек болсакъ эдик, кесибизге бир сенагог сайларыкъ эдик», – дейдиле.

Кесими бу жолгъу жолоучулугъумда мен Орусбийланы элде кеси шуёхларымы арасындача болгъанма. Бу тюрклюле (таулула, – Б. У.), бютюнда тамата кьауум, мени кёргенлеринде, мени бла саламлашыргъа, олтургъан ныгъышларындан кьобуп, аллыма келип, кьызыу саламлашадыла, кьол тутушуп, бир бирлери уа инбашымдан кьол аязлары бла жумушакъ кьагъа. Сора мени атымы сагъыннганча бир затла айтып: «Минги тау карашо» – дей эдиле. Биз да, аланы ол сёзлерин кьатлап, «Карашо» деп, бир ненча кере кьайтарабыз. Алай бла биз билген орус сёзлени чекленгенлери себепли хапарны андан ары созаргъа амалыбыз жокъ эди. Сора аладан бири уа сёзню андан ары бардырады: «Мур, Франции», – деп. Ол Мур бла Франсуа Девуассини соргъанлыгъы эди. «Дагъыда жолда терк жюрюучю бир гитче жюйюсхан да бар эди, ол а кьалайды?» – дейди. Ол бизни бла айланыучу жёнгерибиз Карменис Теккер эди. Бу бизге соруу этген кьартны эси иги болгъаны белгили болуп турады. Адамны бет сыфатын кёз аллында иги туталды. Мен аллай бирге эсимде туталлыкъ туююл эдим. Ол кьарт жашауунда алай кёп зат кёрген болмаз да, кёрген затын аны ючюн унутмай, эсинде иги туталды. Биз мындан алгъа бери келип кетгинчи, бизни биргебизге айланнганладан бири болгъанын эсеме тюшюргенме.

Ол а 1868 жыл эди. Шёндю уа 1887 жылды. Арадан 19 жыл ётгенди. Шёндюгю тёлюге ол заманда болгъан ишле жомакъдача кёрюнедиле. Адыл суу ауузуна жууукъ жерде, сол табада Тонгуз-Орун тауну эки тёппесинде сослан ташланы аламат жыл туугъанлары, алайда ёсген агъачны кьалынлыгъы бирда ариу кёрюннген тауну жуху башындан энишге кьарагъанчады. Азау а ёзенни жабыпды. Ландшафт былайда альпинистле ючюн жаратылгъан кибикиди. Алагъа быллай табийгъатдан сора не керекди! Басхан ауузуну огъары жанында жай айлада пастарал жерле (малла кютюлген, Б.У.) бек кёпдю. Агъачдан этилген, бёкем юйле

ачыкъ табалада бек ариу кёрюнедиле. Тёммекледен этилген юйле бёкем эм жылы болур ючюн, тёммеклени араларына агъач жүнню тыгъадыла. Алай алыкъа Минги тау кёзге кёрюнмейди. Монбландан 2700 фут бийиклиги болгъан Эмеген тау алыкъа бизден 300 миль узакълыкъдады, бизге кёрюнюр ючюн. Биринчи пейзажыбызны суратха тюшюрюр ючюн (Минги тауну тёппелерини), биз ол алапат Терс къол ёзеннге ётерге керекбиз. Ёзенни бюгюлюп тургъан чыранны бери тюртюлюп, сыгып тургъан жеринден кёбюнча чыран тёппеле мукъур къайнап кётюрюледиле. Аны кюн батхан жанында чегет табагъа айланган къыйырына ёрлерге керекбиз. Ол аллай бир кенге да бийик да кёрюнмейди. Биз анга бек жууукъдабыз, алай дагъыда бек эниш кетебиз андан, жолоучу шыйых Пётрну Ниццадан соборун кёргенча Пётр инжилде Исса файгъамбарны онекинчи жёнгерини бири болгъанды. Кесини аты Симон эди. Пётрну Римде килисаны башчысына саладыла. Христосну ёлтюргенлеринден сора ол Исса файгъамбарны окъуун жыйгъанладан бири болуп ишлейди. Алай аны Римде тутуп, 65-чи жылда Павел бла бирге асмакъгъа асып ёлтюрөдиле. Килиса таурухлагъа кёре, Пётр Римни биринчи епископу болгъанды. (Новая иллюстрированная Энциклопедия, «Мир книги» басма, Москва. 2001 г. 14-чю том, 54-чю бет), биз да ол тёппелени кёргенбиз. Алгъын да биз ма бу талачыкъдан башлагъан эдик, ёрге, къошха чыгъаргъа, 1868 жылда Минги таугъа ёрлер умут бла. Бу къош тийресинден къарасанг, тегерекни кёрюмдюсю бирда тамашалыкъды. (2-чи том, 153–157-чи бетле).

Кесибиз да, эсде болмай тургъанлай, аны тёппелерини бийикликлерине жетип, эки тёппени ортасындагъы кезни юсюнде ары-бери жүрюйбюз. Ол сыртда Чегетден кюн чыкъгъан табадан кюнлюмге кюн батхан табагъа созулупду. Сора биз сол жаныбызгъа бурулабыз да, жел ургъан табагъа бет алып, битеу кюнбюзню жыйып, ахыр сермешге таукелленебиз. Тау сырты жумушакъ эди. Сурат алдырыучу аппаратларыбызны алып айланган жёнгерлерибизни ызларындан тюзюнлей барып турабыз. Сора тёппеде, тегерегин къар къуршалап тургъан къаягъа жетебиз. Бу тёппе нал сыфатлы тау эринни бир къыйырында эди. Юч бийиклиги белгили болуп, юч жанындан да къар басхан бийик сырты кюн чыкъгъан жанында ачыкъ кёрюне эди. Биз алайда, къаядан ууалып тюшген бургуланы жыйып, кесибизни биргебизге энишге алып тюшебиз. Ала уа лавала эдиле. Къаяны эрини бла биз ары-бери жүрюйбюз. Алайда эки уллу чунгурдан (котловинадан) ётюп, эки уллу тёппеге да ёрлеп, сора бек узакъ къыйырдагъы къаяны тюбюнде кесибизге бир ышыкъ жерчик табабыз. Алайда уа хауаны кюнбюзне адам чыдарча эди. Биз алайда тегерекдеги къудуретни кёрюмдюсюне иги къарап, эсизде тутарча иги кесек булжуйбуз. Бизни бирибизге келген бу жерли, экеулен бизге анда, тюбюнде, кёрюннген ёзенлени къайсысы къайсы ёзен болгъанын кёргюзтедиле. (Ол экеуленни бири – Сотталаны Ахыя, бири уа Жаппулананы Жатчы болгъанды, – Б. У.).

Тау тѣппелени кюн батхан жанындагы бетлерин женгил булутла жаба башлайдыла. Кюнлюм жанындагы ѳзен бетни уа тенгиз туман кѳучакѳлайды. Андан кѳалгѳан жерле уа ачыкѳдыла. Кюн чыкѳгѳан жанында биз тургѳан жер бла Казбек тауну ортасындагы аралыкѳ ара Кавказны белгили тау панорамасы эди. Мен ѳмюрюмде быллай ариулугѳу болгѳан бийик тау тѣппелени кѳрмегенме. Ала барысы да Черек суу башланган шаудан кѳауумларыдыла. Пенин таула Монблдан кѳарасанг, бир амалсыз, сансыз затлача кѳрюнедиле, мында Кѳоштан тау, Дых тау, Ышыкѳара эм Минги тау бла тенглешедиле. Кавказ таулары группасы тамашалыкѳды эмда тау тѣппелери иш да кесек жютюдюле, аланы жарылгѳан жерлеринден кѳарасанг, кѳзге кѳрюнмеген теренликлени эслерге боллукѳду. Мен аллай затланы Альпы таулада бир да эс-лемегенме. (2-чи том, 163–164-чю бетле).

Биз Минги тауну тѣппесине эрттен сагѳат 14:40 ѳрледик, тюшюб а сагѳат 11-ден бир кесек ѳтгенден сора башлагѳанбыз. Ышыкѳ жерибизден – 6500 фут бийикликде, неда 800 фут Монблдан бийикде, Гран Милетден санасанг, бек аз солуй, 7 сагѳатдан аз аслам заманны ичинде тюшгенбиз. Артха кѳайтхан заманыбызда ингир сагѳат тѳрт бола эди. Солургѳа аз заман кѳоратсакѳ, андан аз заманны ичинде окѳуна этерге боллукѳ эдик (2-чи том, 164–165-чи бетле).

Бизни да лагерге жетгенибиз, бу кѳыраллыкѳны алгѳышларына тюберге тюшебиз. Мында жюрюген тѳреге кѳре, ала бизни кѳаты кѳучакѳлап, уппа окѳуна этедиле (2-чи том, 165-чи бет).

Мен бу татарлылача (таулулача, – Б. У.) терк жюрюген адамла кѳрмегенме, терк ѳрге угѳай да, тюз жерде да алача терк бир киши да жюрюяллыкѳ тюююдю. Ала бизни алгѳа ийип: «Барыгѳыз, Минги таугѳа ѳрлерге кюреше туругѳуз!» – деп, кеслери уа артдан келип, бизни жетип, дагѳыда бизни озуп, аллыбызда жол башчыла болуп бара эдиле. Артда, Таккер тик энишге тюшюп келе, аланы кѳогѳузтур ниет бла ашыгѳышлы болуп, энишге тюшерге кюрешеди. Ала уа ашыкѳмай – бушукѳмай, тап-тап атлап, беш миль узунлукѳну 6 сагѳатны ичинде ѳтедиле. Аланы ол жигитликлерин эмда жигерликлерин кѳзю бла кѳрген мени шуѳхум Таккер бек сокѳуранды. Бу адамла битеу Кавказда гидле болургѳа хазыр адамладыла, уллу чырмау болгѳан тил билиудю да, аны билселе, былагѳа киши жетмез жигитлик бла. Дагѳыда альпинизмни юсюнден бир кесек сынаулары болса, ала биринчи класслы компанѳенла болурларына ишек жокѳду. Бери келип, мында чыранланы илму жаны бла тинтирге суйгенлеге бек иги жѳнгерлик этерикдиле.

Биз лагерден (Терс кѳолдан) бери – Орусбийлагѳа, тигелеп, кѳонакѳ юйчюгюбюзге шыбыртсыз кирдик. Алай бизни биргебизге айланган нѳгерлерибиз, бизни таугѳада ѳрлеп, сау-эсен юйге жыйылгѳаныбызны элге белгили этгинчи алай кѳп заман да ѳтгюнчю, кѳууанч тыпырлы болгѳан бу элчи бир кѳауум адам бизни отоубузгѳа кирип келдиле. Ишни хали кѳалай башланып, кѳалай бла бошалгѳанын ангылатхынчы, бир кесек такѳыйкѳала ѳтюдюле. Бизни сууукѳ жел кюйдюрген бетлери-

биз, бизни бла бирге баргъан таулуланы къар къаматхан кёзлерин кёргенде, ишибизни толусунлай тамамланнганына шагъатлыкъ болгъанына, къар юсюнде кёп айланнганыбызгъа.

Аланы, жыйылып бизни хапарыбызгъа тынгылап тургъанларын кёрген адамла бек ариу сценача кёрюнюрюк эди. Элни битеу эр кишилери бизни алгъышлап, къолубузну тутаргъа, бизни къуршалап эдиле. Мени бир нёгерим да аланы акъылларын, оюмларын кесине тартып эди. Кёкде, хауада уа «Аллах!» деген ауаз къатлап-къатлап эшитиле эди. Ол ауаз ол адамланы къууанчларыны, сейирликлерини билдирген сёз къарайла эдиле. Бизни хапарыбызны ол жанындан эшитмей къалгъанла, арбазгъа артдан келгенле, таурухубузну жангыдан къайтарып айтырыбызны излей эдиле. Къуруда «Минги тау» деген атны къатлай эдиле. «Минги тау» деген ат а мени къулагъыма жумшакъ эшитиледи, ол бирси сёз Элбрус деген а къаты эшитиледи, не ючюн дегенде, ол сёз ауур къысымладан къуралгъан атды.

Бизге, «Сиз анда, бек бийикде, не зат тапдыгъыз? Не зат кёрдюгюз?» дегенча сорууладан от ачадыла. Алай, жарсыугъа, биз анда бир тюрлю эмеген хораз кёрмедик неда кёкню ол бийиклигинде аны къанатларын жайып, учуп айланганын да эслемедик, жангыдан чыгып келген кюннге къарап, аны алгъыш, къанат къагъып къычыргъанын да кёрмедик, неда тауну бийик тёппесине ёрлеп келген адамгъа чырмау-лукъ этип, аякълары бла къарны малтап, къанатлары бла жел этдирип къычырып, хахай этип, адамны юсюне чапханын да эслемедик. Неда ол къоруулагъан накъут-налмасны, алтын-кюмюшню да эслемегени-бизни айтдыкъ. Сора тауну ичинде, бек теренинде жашагъан эмеген бла да, жинле бла да сёлешмегенин бизни айтдыкъ. Бир къауум адамла аллай затлагъа ийнаныпдыла. Аллай адамланы оюмларына кёре, эмегенле да Минги тауну терен дорбунларында, жарылгъан жерлеринде жашайдыла.

Аллайланы бирини юсюнден Хакстаузен быллай таурух айтханды: «Къалай-алай болгъан эсе да, бир абхазлы Минги тауну ичинде бир бек теренине тюшеди, анда уа анга бир дамырлыкъ эмеген тюбейди. Сора ол эмеген андан былай айтып сорады: «Хей, баш дуняда жашагъан адам улу, бери тюшерге базыннган кимди? Айтчы манга, анда – башында, адам улусу къаллай жашау этеди? Шёндю да къатын эрине кертичилай къаламыды?» Абхазлы анга былай жууап бергенди: «Хау, алайды!» Сора эмеген, тишлерин бир бирге къысып къыжыратып, терен солуу алып, былай деди: «Сора мен мында туругъа керекме, ёкюне да, тарыгъыула да эте!»

Ким биледи, бизден сора, бизни ызыбыздан бери ёрлерик, «Тау тёппени романы» деген ат бла китап жазып, ол китапда эмегеннге буйрукъ берип, башына эркинлик берирге да болур (2-чи том, 166–168-чи бетле).

Дуглас У. Фрешфильдни «Кавказны илму жаны бла тинтиу» деген экитомлукъ ишинде таулуланы атлары эм тукъум атлары. Лондон,

1902. Абайланы Мухаммад [китапда жазылгъаны уа Мохаммед (халат бла жазгъанды, – Б. У.).

Манчестер шахарны Доэн атлы колледжинде окъугъан бир эрменли жашны табадыла да, жазда 1888 жылда манга тенглерим биягъы Кавказгъа барыргъа экспедция къуарарымы тиледиле. Сора тенглерим эрменли жашха тюбегенинде, ол орусчада, гюржю тилни билгенча эсе да диалектлерин да билгенин эмда ингиллиз группагъа тилманчлыкъ этерге хазырлыгъын билдиредиле. Заман жетип, биз да жол кёл алгъаныбызда, мени эрменли шуёхум бизге къошулуп, жол нёгер болургъа хазырлыгъын билдиреди. Сора мен кесими шуёхларым къурагъан компанияны жолгъа таукёллендиреме. Ала мистер Х. Вулли, мистер Ж. Кокин, дагъыда эки шведли жол кёргюзтюучюле Ульрих Альмер бла Кристан Рот эдиле. Ахырында уа тилманч да табабыз. Ол а Таганрог шахарда болгъан ишти. Аны аты Рефельд эди.

Алай бла бизни поезд Ростов шахардан Котляревская деген станциягъа келтиредиле. Бизни партиябызда юч ингиллизи, таулагъа ёрлеучю эки шведли болуп, 11-чи августда 1888 жылда алайдан юч арбагъа хапчуларыбызны да жүккелп, кесиби да минип, Нальчик таба атланабыз. Биз Нальчикге жетгенибизде къарангы эди. Алайда биз Михаил Сергеевич Михайлов деген биреуню юйюнде къалыргъа эркинлик да алабыз. Бизге эки ариу отоу бердиле, алай, жарсыугъа, ол эки отоуда жаланда бир гитче ундурукъчукъ бар эди. Аны себебинден группабызны кёбюсю къанганы юсюне жабыула жайып, алада жатаргъа тюшдю.

Экинчи кюн биз Нальчикни начальнигине, анга кирирге тизилген адамланы эсебинде угъай, хурметлик визит этебиз. Сора юйге къайтып, биягъы хапчуларыбызны иер артмакълагъа сугъабыз, быстыр туюмчекге да къысабыз. Бызынгыгъа дери бизни элтирча бир башчы татарлыны (таулуну, – Б. У.) да табабыз. Аны аты уа Мухаммад Абаевди. Атлагъа тамлагъы жолгъа жол табаргъа да келишебиз аны бла. Сора биз гитче орус шахарчыкъ бла шагъырей болур ючюн, аны орамларында бир кесек айланыргъа чыгъабыз. Шахарчыкъдан кенде кёрюннген таулагъа къарайбыз, аланы тёппелери, сыртлары, къабыргъалары кюн нюрюнде бриллиантлача жылтырай эдиле.

Экинчи эрттенликде биз кесибизге «хар заманда да тёзерге керекли» бир зат жетишмегенин билебиз. Ол кемчиликни да алгъа мистер Донкин ангылагъанды, «битеу керекли затланы бек баш реквизиити» – атладыла бери Кавказгъа келгенлеге. Биз сапариш (заказ) этген эдик он атха. Аланы онусун да эрттен сагъат тёртге хазыр этерге сёз берген эдиле.

Тюз да эрттен сагъат тёртде Мухаммад Абаев кеси да келеди арбазгъа. Мен а къаты жүкълап эдим, мени уятыргъа кюрешгендиле. Келишиуюбюзню толоруна мени ишекли болгъаным кёрюнюп эди. Вулли мени мытыр адамгъа санап, тырман этеди. «Жукъудан тоймагъан уятсызгъа санады».

– Атла майна анда, арбазда тагъылып турадыла, – дейди ол. Сора терезе къатына келип къарайма. Аны къыжырыкъланнганыны себе-

би болгъанына тюшондюм. Битеуюбюз да къобабыз, кофелерибизни терк окъуна ичип, хапчукларыбызны туюмчекле этип, жолгъа чыгъаргъа хазырланабыз. Сора ол кезиуде ангыладыкъ бизни алдагъанларын. Арбазда бизге келтирирге айтхан 10 атдан жаланда 4-сю сюеле эдиле. Сора бир кесекден эки-юч ат да, аланы ызларындан дагъыда бир къадыр да кёрюндюле арбазда. Ат даулашларыбыздан сора, биз жюклерибизни атлагъа бёлюп, жюклеуню юсюнден даулашып башлайбыз. Бу жерлиле уа кеслери бир бирлери бла «энтада бизге атла керекдиле» деп, даулаша эдиле. Ол кезиуге сагъат 8:30 да болады. Сора жолгъа атланабыз.

Ингир сагъат алтыгъа бир алапат табийгъатлы жерге келебиз. Ол а Къара-суу ёзени эди. Былайдан акъгъан суу Черек суугъа къошулады. Сора биз кесибиз суююп угъай, атланы арыгъанларын да кёргенибиз себепли, былайда къош тийресинде къалабыз. Бу къош тууар къошду. Биз андан жатаргъа къангала, салам тёшекле да алгъанбыз. Бизге жангы сауулгъан сют да бергендиле. Къош иеси уа биз кеси жерлешлерибиз бу жанларына айлансала, алагъа «бизни къошха келип къала турсунла», – деп айтырсыз деп тилегенди. Сютюн алай бек багъа да сатмагъанды. Къошуну хатасы да жокъду, Байсхорну эски юйчюклери бла тенгleshдиргенде. Къалай-алай болса да, Къара суу таба келсегиз, бу къошдан сора кече къалыр жер болмагъаны ючюн, былайда къала туругъуз. Кёп кере тохтап, солуй-солуй, биз ингир алагъа Бызынгыгъа жетдик (2-чи том, 22–25-чи бетле).

Суююнчюланы Даулет-Гери (Даулет-Кари Суююнchef)

Быллай кенгде тургъан жерде окъуна цивилизация кесини кючюн хайырланып башлагъанды. Бызынгыны бийик санлы эл таматасына да эришиуню ниети киргенди, бизни элге кирген жерде сакълап тура эди кесини шапалары бла. Алай бизни элде башха хурметли адамны юйю сукъландыргъанды да, биз ары барыргъа суюгенбиз. Ол адам Даулет-Герий Суюючевди. Аны онжети неда онсегизжыллыкъ жашы бизни биргебизге Нальчикден бери дери келгенди. Аланы юй тюбю къанга бла жабылыпды, башы уа къанжал бла. Андан сора да, бизге къараргъа, айтханланы, жашау халлары сёзсюз ол эл тамата этерик ишледен эсе иги кесек да мажалды. Бизни ючюн этиллик затланы барысы да тамамлайдыла, бизни келирибизге хар затны да хазыр этедиле. Суююнчюланы жашлары бери элге тюшген ингирде окъуна атын жоргъалатып юйге хапар берирге кетген эди. Биз юйге киргенде, юй тюпге кюйюзле жайылып, тёшек-жастыкъны да тюненеден окъуна хазырлап эдиле. Бызынгыны ариу жерлерини суратлары да къабыргъалада тагъылып тура эдиле. Аланы барысы да юйде адамны кёлюн ачып, ол юйге да бир артыкъ ариулыкъ берген затладыла. Бизге бек ариу къонакъбайлыкъларын кёргюзте эдиле, алай биз кесибиз олтуруп, жангы чайкъалгъан жау бла локъумла, бишлакъ бла чай иче эдик. Ингирде уа бизге къурманлыкъ къой сойдула.

Биз ангылагъаннга кёре, бызынгылыланы табийгъат берген хар затны билирге итиниулери азаймагъандыла. (2-чи том, 25-чи бет).

Танг эрттен 5-чи сентябрьде мени шуёхларым тилманч жаш Рефельд бла атлагъа да минип, эл таматаны жашы бла бирге Бызынгыдан чыгып, таулагъа кетгендиле. Тильманч Рефельд оюм этгеннге кёре, бу элде жашагъанланы ичинде эл таматаны жашындан тюз ниетли адам жокъду (2-чи том, 26-чы бет).

Биз жюгюбюзню кьолубуздан келгени кьадар женгиллетип, ала бла бирге чатырларыбызны да Бызынгыда кьоюп, жолгъа, таулагъа атланабыз. Азыгъыбызны бла жабыуларыбызны Сюйюнчуоланы жашлары келтиреди, бизни кьонакьбайыбызны жашы. Аны халин былайды деп айтырча тьойюлдо. Аны ючюн жолоучула аны чамларына сакь болургъа керекдиле. (2-чи том, 117-чи бет).

Айдаболланы Анзор, Малкьарны старшинасы (Анзор Айдебилофф)

Къаядан кетип ёлгенлени излерге деп кьуралгъан группаны бир къаууму августда Бызынгы таба кетгенди. Алай, кете туруп ол къауумну адамлары манга тьобеп, излеу иште бет жарыкьлы болуп тьобеширге деген тилеклери бла бек ариу сёзле кьатлап айтхандыла. Аланы барысы да манга хар не жаны бла да чексиз багъа жетмезча уллу болушлукь бергендиле. Капитан Пауэлл а манга Малкьарны старшинасыны болушлугъу бла бирда болмагъанча хар затха хунери болгъан, хар неге да кёзю жетген бир кийик учуну тапханды.

Ол а мени керекли затларымы кётюрюп айланырыкьды. (2-чи том, 94-чю бет). Анзорну жашы уа орус топограф Михаил Богдановха энчи тилманчлыкь этип айланган Биаслан болгъанды (2-чи том, 97-чи бет).

Жанибекланы Гитче (Кутче Жанибейгофф)

Жанибекланы Кутче, аны аты алайды. Бир ненча сёз бла аны юсюнден хапар айтыргъа тийишлиди. Анга 30 неда 35 жыл бола болур эди. Артыкь бийик ёсюмлю адам тьойюл эди, бу тюркюлени (таулуланы, – Б. У.) кёбюсю бла тенглешдиргенде. Алай, бу адамлача, ол да бек кьарыулу, чыдамлы болгъанды. Аны бет сыфаты тюрк сыфатдан эсе тефтонлу сыфатха ушашлы эди. Хар замандада бетинде халаллыкь бла бирге кёп ачыкьлыкь билине тура эди. Аны бети алаша санлы, кюлкюлю актёрну бетине ушайды. Не ючюн дегенде, анга кьарасанг, ма бусагъат не зат эсе да бир кюлкюлю зат айтады дерча эди. Сёлешип да хазна кьыйналмай эди. Алай сёлешсе да, ол не бек иги кюлкюлю зат айтса да бизге, ингилизлизилеге, аны магъанасы белгисиз боллукь эди, биз а аны ангыламаз эдик кеси тилиндеча магъаналы болгъанын.

Кийген кийимлери, мында жюрюген төреге кёре, башында жюнден этилген жаз бёркчюк, кьолда согьулгъан чепкенликден тигилген кюл бетли узун къапталы, сора, баям, ол кеси жюрютген чакьмакь ташлы

сауутун алмай юйден эшикге чыгъа болмаз эди. Сауутун ийленген кьой териден тигилген кебинде (кьынында) жюрютюучюдю. Ол сауут эркек бал чибин кибик, Жаныбекланы юйюрге, баям, эртте заманладан бери кьуллукъ эте болур эди.

Халине кёре Кутче ариу сёзлю, сабыр адамгъа болушургъа бир инсанды. Биз анга кьаллай тюрлю жюк берсек да, ол аны тырмансыз ызыбыздан кётюргенлей айлана эди. Таугъа ёрлегенде уа, артыкъ махтар жери жокъ эди Биасланны. Тилеп ишге алыргъа андан иги адам табылмазча аллай бир иги иш кёллю инсан эди Кутче. Биз кёрюп, аны жаланда бир кере кесине ыразы болмагъан халин кёргюзтеди. Ол да кьачан эм кьалай бла болгъанды десенг, оруслу топограф Михаил Богдановну энчи тилманчы болуп айланган, малкьарлы старшинаны жашы Айдаболланы Биаслан келип кьозутхандан сора болгъан ишди. Кюнлени биринде «хурметге тийишли адам», мени кьатыма келип, Кутчени кёргюзтюп: «Ма бу адамгъа сиз тоярча бир аш бермейсиз! Ол тояр тенгли бир аш бере туругъа керексиз», – деп манга дау этип сюеледи. Бу тюрлю тырманчы тюзлюгю жокъ эди, болса да, мен даулашмайма да, тюз алайда бизни жол кёргюзтючюлерибизден тилейме: «Бу адамгъа кьаллай бир аш ашялса да аллай бир аш бере туругъуз» деп. Алайда Кутче аллына салынган берекетни тауусургъа кючу жетмегенин эслеген бий улан Биаслан, ыйлыкъгъан, буюкъгъан да этмей, Кутчеге болушургъа олтурады. Алай бла ол экиси да от кьатына олтуруп тойда олтургъанча аш кьангагъа кючлерин саладыла. Кьарайма да, хар бири да ыразы болгъанча эслейме. Алай бла «кьозгъалыуну» тунчукътурама. Андан берисине уа бизни адамыбыз бир тюрлю зат бла жаныбызгъа тиймегенди (2-чи том, 97–98-чи бетле).

Орта кюн, эрттен сагъат 5-ден башлап 8-чи августха дери битеу ауур затларыбызны чатырыбызны ичинде кьоюп, Кьараулукъ постдан 5.30-да жолгъа тюшебиз. Былайда жаяу жол ыз барды, ол а Черекни сол жаны бла бара, тюзюнлей Малкьаргъа ётеди. Акъырын-акъырын жюрюй, бир сагъат бла онбеш минутдан биз Тютюн суу ауузуна жетебиз. Алайда жумуртхала салычу коробкабызны кьоябыз да, Кутчеге белги беребиз. Малкьаргъа бара туруп, ала барып бизни келирибизге аны жангыдан жумуртхаладан толтурурун тилейбиз. Духовка сыфатлы, тар, кьабыргъа талачыкъ бла кючден-бутдан атлай, игида билинмеген жаяу жолчукъ бла, уучула бла, малчыла кьойгъан аякъ ызла бла Тютюн суу (таулу атны инглизча айтханда, «Смоукинг Уотер», – Д. Фрешфильд кеси кёчюргенди ол атны инглизчагъа, – Б. У.) черекни онг жагъасы бла бара эдик. Алайда ариулугъун адам айтып тауусулмасча бир тауушлукъ кьол ырандан ётебиз, ол кьол а сууну бир кесек сабырланып акъгъан жериндеди. Суу алайда бир кесек сабыр агъады, сора энишге тюшюп, анда узакъда ачыкъ ёзенде Черек суугъа кьошулурдан алгъа, биягъысыча терк агъып башлайды.

Биз бузла тюшген жер бла ётерге хазырланнганыбызны кьарап эслегенди да, бизге тюрлю-тюрлю шартла этип, бизге жан аурутханын

билдире эди Кутче шуёхубуз. Алгъа манга ёнкюч ачхачыкъ берсенг эди дейди. Ызы бла уа кеси тиймеген къара ётмегин да, сууукъ къой эт да береди. Биз алыргъа унамай эдик, алай ол къоймай, къоллары бла элге тюшсе, аллай ашарыкъ тёбени ол табарыгъын ангылатады. «Сиз мында, къар бла бузла ичинде айланырыкъсыз, мен а элде, Малкъарда хар суйген затымы ашарыкъма», – дегенча затла айта эди. Сора хар бирибизни да къолларыбызны кысып-кысып тутады, кеси сёлешген диалектде бир затла да айтыргъа кюрешеди. Биз аны ол этгенлерин бизге ахшы жол тилеп, сау-эсен элге къайтырыбызны суйгенин билдиргенча ангылагъан эдик. Биз да иги кесек узайгъынчы, алайчыкъда бир тёбечикни юсюне олтуруп, ызыбыздан сагъышлы къарап къалгъан эди. Аны ол ишеклигинде не зат эсе да бир къоркъуулу сагъыш билине эди. Былайда Кутчени биз кёрген халисинден да, башха таулуланы халлеринден эслеген затларыбыздан биз быллай оюмгъа келдик. Бизни ингилизли шуёхларыбыз эмда алгъыннгы нёгерлерибиз тас болгъан жерлеге, бу жерледе жашагъан адамла бармагъанларына, ол жерледе айланмагъанларына, Донкин бла Фокусну этген къошларын кёрмегенлерине ийнадыкъ. (2-чи том, 98–101-чи бетле).

P.S. Энди уа ала этген, кече къалгъан къошха «Ингилиз Къош» дейдиле. (Аны кертилигине ышанмагъан окъуучубуз а 2-чи томну 15-чи бетине къарасын, ингилизча жукъ ангылай эсе, – Б. У.).

Минги тау ючюн, Лондон ючюн! Неда Орусбийланы Хамзатны къууанчы (Хамзет Урусбиев)

Бийле, керти окъуна, экспедиция бла бизни болушлугъубуз бла сёлеширге келедиле. Ала айтханнга кёре, бизни мажаргъан ишибизни эшитип, бек сейирсингенлерин да айтхандыла. Сора биз алагъа берген альпинистле таулагъа ёрлегенде хайырланган затланы хайырлыгъын ангылагъандыла. Алгъа ол затланы хар бири неге керек боллугъун билмегендиле. Энди уа ол керекли затлагъа уллу багъа бергендиле. Хамзатны къууанчыны чеги жокъ эди, ол юйге киргенде да, чыкъгъанда да къууанчын кёкюрегине сыйындыралмай, бир жерде чёгюп, бир кесек олтурмай эди. Тохтамай «Минги тау!» (Кётюртюучю белги авторнуду, – Б. У.) деген сырлы сёзню къайтара да айта, бек ахырда уа кесини тил илмуда болгъан фахмусуну чегине жетмегенин билдирип, «Минги тау – Лондон – Шампан – Фрюкштук – Карашо», деп кычырады. (Фрюкштук деген немец сёздю, аны магъанасы уа ичги ичгенден сора къапхан къабынды, – Б. У.).

Бу ишле Минги тауну тёппесине биринчи кере ёрлегенлени ызындан алты жыл озгъандан сора ёрлегенибиз ючюн эди. Ол кезиуде Кавказ экспедицияны башчысы бизни эски шуёхубуз А. У. Мур эди, алай бизни бу жолгъу ёрлегенибизге ол ажымлы болгъаны ючюн къатышмагъанды. (2-чи том, 168-чи бет).

Басханчы уучула Сотталаны Ахыя бла Жаппуланы Жатчы

Эрттенлик сагъат 7:30 биз 16 000 фут бийикликге ёрлеп, тау тёппени огъары бёлюмюне кёшулгъан къаягъа жетебиз. Асыры сууукъдан, болалмайбыз да, бир тюрлю бир ышыкъ табар ючюн къаягъа бет алабыз. Аякъларыбыз бла къая ташланы теплейбиз, кёол бармакъларыбыз бузламаз ючюн аланы бир бирине уруп кюрешебиз. Билмей тургъаныбызлай тауушла эшитебиз да, ол тауушла эшитилген жанына бурулабыз. Бизни сейрибизге ала уа Орусбийланы элчиле эки уучу болуп ызыбыздан келгенле эдиле (Сотталаны Ахыя бла Жаппуланы Жатчы болгъандыла, – Б. У.).

Биз ол угъай да, къайтып кетерге да, кетмезге да арсарлы болуп тур Аланы экиси да бек тап адамла кёрюнедиле. Къой териден тигилген жылы тонларыны ичинде, сууукъну ахырда сезмеген кибикидиле. Сора мен былай айтама: – Бу экисинден бири окъуна былайдан ёрге бара эсе, мен да аны бирге барама! Быладан бири окъуна ёрлей эсе, битеуюбюз да ёрлейбиз, къатлады А. Мор.

Аны бла биз бир акъылгъа келишебиз да, тауну башына дери ёрлерге таукел болабыз. Биягъы биз тау тёппе жанына бурулабыз. Биз, аз-аздан солуй, тау тёппелени бек тюбюнде къаялагъа деричи жетебиз. Сора ол тёппеле тенглиликге ёрлейбиз. Тау сыртыны чегет-кюн чыкъгъандан, кюнлюм кюн батханнга деричи созулгъан таракъ тишлерича юслери бла окъуна жюрюубюз. Сора солгъа бурулабыз да, жел а бетибизге урады. Алай болса да, ахыр умутубузну толтурур мурат бла битеу кюч-къарыубузну жыйып, аллыбызда жол ташлап баргъан гидлерибизни ызларындан юзюлмей тизилебиз. Алай бла жаланнгач къая тёппелеге жетебиз. Аланы уа тегереклерин къар къуршоула басып эдиле. Алайда биз бир кесек олтуруп, тегерекни сынап, тинтип, билирге, эсибизде тутаргъа кюрешебиз. Кёзге кёрюннген ол кенг панораманы не гитчесин да кёз аллыбызда тутаргъа кюрешебиз. Ол жерли эки уучу уа (Ахыя бла Жатчы, – Б. У.) бизге тюрлю-тюрлю ёзенлени кёргюзте эдиле. Биз а (б. а. китапланы автору эм аны нёгерлери: А. У. Мур, К. К. Теккер, Франсуа Девуасси, – Б. У.) тауланы къайсысы къайсы болгъанын билирге кюреше эдик (2-чи том, 162-163-чю бет).

P.S. Кюн чыкъгъан жанындагъы тёппени бийиклиги 18.347 фут, 31-чи июльда 1868-чи жылда Д. У. Фрешфильд, А. У. Мур, К. Теккер, Франсуа Девуасси (Шамони шахардан) сора Орусбийланы элден эки уучу – Сотталаны Ахыя бла, Жаппуланы Жатчы бек уллу къарлы таланы ётюп, тауну кюн чыкъгъан жанындагъы тёппеге ёрлейдиле, кратерни тюз эринине дери барадыла, андан билинир-билинемез бир алашаракъда ишекли кыланчны тёппесине да ёрлейдиле, сора, кюнлюм кыйырына да барадыла. Тауну эм бийик тёппесине ёрлер ючюн алагъа 8 сагъат бла 15 минут керек болгъанды, тюшерге уа 4 сагъат тенгли заман кетгенди (2-чи том, 240-чы бет).

Басмагъа **ШАУАЛАНЫ Хасан** хазырлагъанды.

САЛАХ

*Элими огъурлу къарты
Тёппеланы Жанмырзаны жашы Салахны
эсге тюшюре, аны юлгюсюнде ХХ ёмюрде
таулу адамны жолун ызлайма*

ЗАМАН БАРГЪАНДА...

Тёппеланы Жанмырза

Заман баргъанда, тюрленеди хар не,
Тарых букъусу жолланы тар эте,
Заман баргъанда, тюрленеди жашау,
Анга кёпден-кёпдю айта тургъан дау...

Эсге тюшюреди адам болгъанны –
Кючюн, къарыуун, умуту толгъанны,
Адам игисин, жумушну, кюрешни...
Шукур Аллахха! – бизге эс юлешди.

Ариу эсгериу къайтарады артха,
Ариу эсгериу миндиреди атха,
Ариу эсгериу чыгъарады жолгъа,
Элтеди таугъа, тюзлеге эм къолгъа...

Аны биринчи атламы уа – журтунг,
Кесинг да тюшюнмей, аны бла турдунг
Бирге байланып ёмюрден-ёмюрге,
Аны бла болуп тюшгенинг кёрюрге.

Тёппеланы Салах

Аны бла болуп къууанчынг, бушууунг,
Жерге кириринг эм кёкге учууунг...
Журтунг, адамынг бла – сыйынг-намысынг.
Ала бла бирге къууандынг, жарсыдынг.

Ала бла бирге жолларынг ёмюрге,
Сюесе, излейсе кюнде кёрюрге.
Заман а – атлыды, кюннге атланнган,
Жыры, тауруху да эсде сакъланнган.

Аны игисин а этеди адам,
Ма олду жерде тамырым деп, баям.
Кючю, къарыуу да асламды андан:
Жашау, суймеклик да – къайтып къатланнган!

ЭЛИМ

Эски элимде не татлыды эрттен!
Аны жамауатды сюерча этген.
Не кёп зат сакълайды эси адамны!
Ёмюр ётгенде да – анда баргъаны...

Тогъуз кере эл болгъан жерди журтум:
Ёлет да, душман да кетген къурутуп.
Алай Тогъалан¹ къуралды жангыдан,
Кюреш бла келди эрттеден, алгъындан.

Ёмюр-ёмюрле кирселе да чарсха,
Къумлу орамда бугъунады тасха:
Мында эл салгъан нартланы тауруху
Тауда айланады, ауа ауушну.

Тарых тамыры не теренди, терен!
Не кёп зат биледи ол жол бла келген!
Жауу адамны – эмеген, бурунгук...
Ёлдюк минг кере... минг кере да туудукъ!

Келди Чингизхан да, келди Темирлан...
Алай... тынч тюйюлдю журтну сыйыргъан:
Тауу да, ташы да болады билек,
Жукълатмай, тангны атдырады тилек...

Элек урушу да баргъанды мында,
Къама да чыдамай тургъанды къында,
Фашист аскери да кирди элиме,
Окоп ызлары къалдыла жеримде.

Мамыр миллетим мал тутду, жер сюрдю,
Элни экиге бёлген суу да – Юрдю –
Аны урунуу жолуна жырлады,
Жана-жылтырай тауланы къырлары.

Тиширыулары жюнледен сокъдула
Чепкен къумачла эм таулу къалпакъла,
Андий жамычы, кийизле урдула,
Жерни чеклери былайы сундула.

Элден чыкыгъаны алай аз аладан –
Мында туугъандан, бу таулу къызладан.
Эрле сынагъан жолланы уа санын
Айтып бералмам, тюз алача танып.

¹ Тогъалан – Кёнделенни эрттеги аты.

Узакъ Меккада хаж кылып келгенле,
Арап кыралда Къуранны билгенле,
Узакъ-жууукъну да бирге байлагъан,
Келген къонакъны жүрекден сыйлагъан.

Япон урушха баргъаны да болду,
Тарых жоллары, ёмюрле да толу
Адам улуна махтаула бергенден,
Аны жияуун-сыйытын этгенден...

Таулу журтубуз ма турады алай –
Кышы – боранлап, жазлары – чакыгъанлай.
Юрдю сууу шош тегюледи тардан,
Хауа да татлыды мында хар кыайдан.

ЖАМАУАТ

Элни тамалы уа – адам, жамауат.
Ала барда, кёк да – чууакъ, къанауат.
Туугъан журтума кёп болса да ие,
«Алан журтду бу!» – деп, хар ким да биле.

Къара кишиле ², журт излей чыкыгъанда,
Келген эдиле биринчи былайгъа.
Баям, эслери сакылап кёп ёмюрле,
Эски журтларын тансыкылап, кёрюрге.

Оноу этдиле былайда кыалыргъа,
Юйле эм журтла кыуаргъа, салыргъа.
Оту ёчюлген элде от жандырып,
Таудан келген суу бла жүрек кыандырып.

Чегем ауузундан келдиле бабала,
Мында жангыдан эл эм журт кыуаргъа.
Артда – Басхандан, Бызынгы тарындан...
Алай бла, жашау башланды жангыдан.

Юрдю да жырын жангыртды, кыууанды,
Кюнлюм да, Чегет да бирден уянды.
Мында туудула биринчи балала –
Ариу кыызчыкыла эм жигит уланла.

Ала ёсдюле, юйрене кыартладан,
Сюйюп ушаргъа эрттеги нартлагъа –
Нартла уа – алан халкыны бабасы,
Тауу да, тешю да – журту, кыаласы.

² Къара киши – башына эркин адамгъа алай айтхандыла.

Адам ючюн деп, жылтырайды ай, кюн,
 Аны ючюн жыр этиледи, не кюй,
 Насып да, бушуу да – анга аталып,
 Тилек да, алгыш да кьайтып кьатланып.

ЖАНМЫРЗАНЫ АРБАЗЫ

Турады эски элде кюн айланып,
 Тиер жерлери эрттеден сайланып.
 Сабий жабудан толгъан кёп арбазла.
 Ма бу журтлада жашады Жанмырза³.

Къаты киши, бел кьысхан сур кюнледе,
 Жюрюп айланганды ол саудюгерге,
 Элни керегин жалчытып, тапдырып,
 Къартны, сабийни жаланын жапдырып.

Жегип кьаратор атладан төртюсюн,
 Тифлис тийреге, Бакугъа да болсун,
 Ростов шахаргъа айланып, Жанмырза
 Узун жолланы да этгенди кьысха.

Аны фаэтон арбасы бла бирге
 Улуу берекет да киргенди элге.
 Арба башчысы уа болгъанды Мусса –
 Тунгуч уланы, кёп затха да уста.

Келтирчи кёзге, жылтырай дингили,
 Аны даууру сагъайтхан элими:
 Хуна башындан кьарагъан сабийле, –
 Татлы тюшерин алгъадан билгенле.

Берир алагъа жарыкьбет Жанмырза
 Татлы кьалачла туюномчек хуржундан,
 Кьызыл кьытайлы кампетле юлешир,
 Хапар да сора, бир ариу селешир.

Башын тутхан, жер этген, мал да кьуугъан...
 Аны юйюнде төрт уланды туугъан:
 Мусса, Мухаммат, Мустафа эм Салах.
 Ма аллай насып сынатханды Аллах!

Жангыз кьызчыгъы уа Айшатды аны,
 Аны бла бирге барыны да жаны.
 Эркеди юйде, ийнагъы тийрени,
 Эслиди кеси да, бир кёп – билгени.

³ Тёппеланы Жанмырза.

Ана уа, Санже – Бийчекку тукъумдан,
Андан жууугъу, ахлусу къууанган,
Намыс деп, адеп деп, аны сакълагъан,
Элни жарлысын да кюнде жакълагъан.

(Мени къарт анам да – аны эгечи,
Тёппе юйюрюн биз сюебиз энчи!
Ёмюр ётгенде да, болгъан зат къанда
Турады, кюл болмай, жашайды анда.

Аппам да киеу къарындашды анга,
Шабаз⁴ деп, Беш Тау Элинде таныла.
Турду жылкыла жайып тау жерледе,
Юлгюдю ол бюгюн да кёп эрлеге.

«Хочу улуну, тюз тууа келгенлей,
Къонар, жарашыр уланы иерге», –
Деп энтта айтадыла тау элимде –
Кёпню да кёрген, сынагъан жеримде.)

Шуёх эдиле Жанмырза бла Шабаз,
Неге да бола экиси бирге баз,
Жангы жашауну, эскини да тергей,
Жарай эдиле экиси да элге.

Къоншу Хадаужукъ элине Жанмырза
Сюйюп барыучу эди бир арбазгъа.
Анда эгечи Мухуржан жашады.
Тансыкъ этгени уа – тюйюл тасхалы.

Хасу⁵ – киеуюдю Тёппе улуну,
Ёхтем атасы огъурлу юйюрюн.
Аны тёрт жашы – Ибрагим, Шахабан,
Азнор эмда Сот – сукъланырча адам.

Азнор – Социалист Урунуу жигити,
Иши бла аты сакъланырча этди.
Башха жашлары да ма Бирс улуну
Къайсы да – татлыды, жүрек журуну!

Къыйын кюнледе, къууанчда да сурай,
Къонакъ жыйынла, къурманлыкъ да къурай,
Эки арада жууукълукъ бегите,
Турду хар бири да келе эм кете.

⁴ *Хочуланы Шабаз* – коннозаводчик.

⁵ *Хадаужукъ къабакъда* – Заюководы Бирсов Хасу.

Бабуш – Атаккуладагъы эгечи,
 Киеу – эллибиз эди, кёнделенчи,
 Аты уа – Темир! Къарыуу да – алай,
 Кимге да – билек керекли кюн жарай.

Малкъар, Къабарты жанындан суралгъан,
 Келген къонакъгъа къангала къуралгъан –
 Ма аллай эди Жанмырза арбазы,
 Кимни да этген кёп болурча азы.

Элли сабийлеча, жашау турмушда
 Ёсе эдиле жашчыкъла жумушда,
 Неге да ушап гитчеден къоллары...
 Тюйюл эди тынч алдагъы жоллары.

Къайдан болсун тынч жазыуу адамны,
 Сынау эсе бар жоллары аламны?!
 Аны да асыл кётюреди ариу,
 Аллах да береди анга кюч-къарыу.

МУССА

Къызыл Аскерде айланыр да Мусса
 (Аны хунери – кёп затха да уста!),
 Акъла атасын тутарла, тюерле,
 Аны тюз да кюл этерге сюерле...

Алай Жанмырза хорлатмаз ёлюмге,
 Тюшсе да анга кёп сынау кёрюрге:
 Быллым тийреде дорбуннга къутултуп,
 Аны турурла акъладан букъдуруп.

«Будённийчи!» – деп атарла Муссагъа –
 Къылыч ойната юйреннген устагъа.
 Ёхтем болурла жашлары, къызлары...
 Энчиди ата-бабаны ызлары.

Аны бийчеси уа – ариу Мариям,
 Шакъманланы бий, белгили тукъумдан.
 Сёзю да, хали да – жылы, жумушакъ,
 Ичи, ниети да – тюз сют кибики, акъ.

Саулай тийреде, арбазда сабийле
 Аны атына Анака дедиле,
 Артыкъ суйгенден, кёргенден багъалы.
 Сейирмиди ол эследе къалгъаны?

Къыйын кюнледе – таукеллик юлгюсю,
Ауруу къызыуда – тѣзюмлюк кюзгюсю.
Жашы, къайыны этдирген чакъда кѣл,
Ма быллай сѣзле къатлагъан эди ол:

– Да мен а къалай болайым да хомух,
Сизнича жашла, къаялача туруп,
Уллу Аллахха да хорлатмай, манга
Алай кюрешген сагъатда къараргъа... –

Жарыкъ къошула бетинде нюрюне,
Алай айтханы къыйналгъан кюнюнде
Къалгъанды эсде, ёчюлмез жарыкълай,
Юлгю болгъанлай ызында къаллыкъгъа!

Хамит, Ханафий эм Бийгъа бла Налжан,
Юйюр кичиси уа – ариу Аслижан!
Жарыкъ адамла, жыр да, кюй да этген,
Билек керекли кюн сакълатмай жетген.

Жарлы Шамшюдюн – тамата уланы
(Ата сезимни биринчи туугъаны!),
Къалды аулакъда, белгисиз, хапарсыз,
Уруш дегенинг – хурметсиз, мадарсыз.

Ма бюгюн да жокъду аны унутхан,
Эгеч-къарындаш жыйылса жумушха,
Не кѣп тилекле этиледи анга –
Юйде тамата эм суйген уланнга.

Мусса сабийле ёсдюргенди алай –
Кимге да турсун деп жаш, къыз да жарай.
Была барысы да андан юлюшлю,
Къанда келгени уа – неден да кючлю!

Сюргюн жеринде да Мусса, ахлула
Кѣрген азапны къайгъырыу бла жууа,
Этди къайсына да, жарсып, болушлукъ,
Эсге тюшюрербиз, бирге къошулуп.

Алай хапарлайды мудах кюн тенгим:
«Сюргюн сынауда таулу кѣп зат кѣрдю:
Ачлыкъ да, ауруу да бирден къадалып,
Адам тилеги ажашып, алданып...»

Атам – урушда, белгисиз, хапарсыз.
Бир кёп эдик биз – кьалгъанла атасыз.
Анам бла ыннам, сора юч да ёксюз,
Этген эди шуу кьадар бир да ётсюз.

Жангыз бир тилек эди, хау, толгъаны:
Сатып, алышып ол бизде болгъанны,
Алгъан эдик биз бир саулукъ ийнекни,
Ол жан кьалдырыр деп, жаба керекни...

Алай, киргинчи болуп таймай ёлюм,
Кетди гитчебиз, Хусейчик да, ёлюп...
Жангыз ийнекни кесерге жетгенде,
Анга аш излер онгубуз кетгенде,

Арба тохтады ол кьутсуз арбазда.
Къарыу а кьайда аллына чыгъаргъа?!
Мусса эди ол – ийнаныу келтирген,
Жангы умутну кьанатын кердирген!

Бичен тюшюрдю да, жангыз ийнекни –
Бизге кюч-къарыу бла жашау берликни! –
Атды аллына эм кирди да юйге,
Тонун шош кьакъды да, такъды бир чюйге...

Мусса ол бизге келтирген кьууанчны
Айтып кёп турсам да, кьаллыкъды жарты...»
Жашау тутурукъ – игиликди жерде,
Аны этгенле уа – керти да эрле!

Мусса анасы тикген мор чепкенни –
Ана тилеги кьоруучу этгенни –
Граждан урушда жюрютдю юсюнде,
Ол кюч кьошханы да туура кючюне!

Анда ананы жылыуу сакъланып,
Этген тилеги жангыдан кьатланып
Турду, Муссаны кьоруулай урушда,
Жылыу бергенлей кьатангы сууукъда.

Мусса кьайтарып келгенде уа аны,
Кёргенди элим ол элек болгъанын
Тийген окъладан! Ажайып дуня!
Мусса уа, кьайтып, ишлегенди уя!

МУХАММАТ

Бирси уланы атаны – Мухаммат.
Анга, туугъанда, файгъамбар ат атап,
Жууукъ эм ахлу кьууаннган эдиле,
Керек кюн анга таяннган эдиле.

Аны юсюнде да толгъанды тилек,
Кёпге Мухаммат болалгъанды билек.
Сабий излей, ол юч юйюр кьурады,
Ючге бёлюнюп, кюрешди, кьыйналды.

Алай а бирин да жашау нёгерден
Чыгъармай турду, жамауат кёргенден.
Кьыйынды кёлюн алалгъан бир жанны,
Сейир этгенлей, эсгереме аны.

Жашыды аны, уланыды аны
Алим⁶ – тарыхын жазыучу халкьымы!
Аны юч ана ёсдюргенди ийнакь!
Къайсы да: «Жашым», – деп, суйюп эм сыйлап.

Жашау турмушун ма алай кьурагъан,
Андан кёп эрле да акъыл сурагъан,
Ма аллай киши болгъандан Мухаммат,
Эсге тюшюреди дайым жамауат.

Уста Мухаммат салып кьол кьыйынын,
Эшик-терезе да ариу кьыйылып,
Элни асламы къайтханда сюргюнден,
Тютюн чыгъарды жангыргъан юйюнден.

Юйню кьолайы уа – жылы от жагъа!
Анга жетген жокьду жерде бир багъа.
Анда айтылады таулу жыр ариу,
Таулу да алады андан кюч-къарыу.

Анда айтылады жомакъ сабийге,
Анда – боранда да жылы кюн тие,
Анда атаны, ананы ауазы,
Эски тарыхны да сёнгмез аязы.

Хатер иеси болгъандан Мухаммат,
Эки сабийи да – Алим, Сакинат,
Ушап атагъа, тирнекли болдула,
Ишде, жумушда да – алтын кьоллула.

⁶ Тёппеланы Алим – КъМР-ни халкь жазыучусу.

Уллу жазыучу, илмучу да болуп,
Керти фахмусу, хунери да толуп,
Алим юйреннген эди кёп жумушха,
Къолу да уста эди къурулушха...

Къайда ёксюзю да къанат тюрбюне
Жыйып Мухаммат, тёр этип юйюнде,
Гыржын туурамын юлешди алагъа,
Жарар этгени дуня арагъа.

МУСТАФА

Юйню ючюнчю уланы – Мустафа,
Изеу, хурметге эл келгенди таба.
Элли жашланы бирлерича турду,
Юйюн да тутду, мал да, жер да къурду.

Хатер этерге жетгенде, керекде,
Аныча болмаз эди тегерекде.
Алай айтдыла ызындан билгенле,
Кесин, сабийин эсгере тийреде.

Ариу юйюрню да болду атасы,
Хошлукъ келтире анга хар баласы.
Андан игиси уа къайда атагъа?
Сабийди берген алагъа къанатла.

Хусей бла Зейтун эм Шамса, Патимат,
Афууажан бла къызы Аминат –
Бары да ала – жамауат арада
Хурмет бла намыс эм махтау алгъанла.

Жашау а – сынауду, аны аллында
Къыйынды таза эм кирсиз къалыргъа.
Алай, атасы Жанмырзача, алай
Турду Мустафа, эл-эллича къала.

Ата журт уруш башланган сагъатда
Алты сабийге ол болса да ата,
Кетди урушха къазауат этерге,
Уллу Хорламгъа юлюшю жетерге.

Алай а уруш дегенинг – иймансыз,
Къалды Мустафа белгисиз, хапарсыз.
Алты сабийи ёксюзлюк сынады!
Къырал аланы жангыдан къыйнады:

Аны юйюрю да кетди сюргюннге,
Тюшюп сынауну ачысын кёрюрге...
Кёпню къабыры жарылгъанды, баям,
Анда да тынчаймай турады адам.

Къула тюзюнде кългъанда атала,
Киши жерине тёгюлюп балала,
Ачлыкъ да сынап, учузлукъ да билип,
Жюрек да, умут да баргъанды эрип...

Къыйын, зарауат эсе да кёргени,
Аны таукеллик эди жан нёгери.
Алай бла кълды ол халкъны эсинде,
Урады къачны жели шош, кючсуне.

САЛАХ

АЛ АТЛАМЛА

Салах а – кичи жашланы ичинде,
Аны Жанмырза айырды энчилеп:
Билим алыргъа тартдырып баласы,
Элтди, къолундан тутханлай, атасы.

Мектеп – Бекболат ⁷ ачхан дин медиресе.
Кязим да анда кёп алгъанды дерсле,
Шыкы жанындан тау бла, тёш бла ётюп,
Устаз деберин бийикге кётюрюп.

Алий эфенди бла хажи Сюлемен ⁸,
Башха устазла – хар къайдан да келген:
Къумукъ жеринден, Тюрк, Арап кыралдан... –
Бары да эсли эм къара таныгъан.

Шыйых Бекболат а – элни ийнагъы,
Къыйын кюнюнде халкъ анга таянды.
Ол хаж кылыргъа, окъургъа да барды,
Узакъ Каирде кёп билим да алды.

Хаким да болду, астроном да болду,
Башха жанындан билими да – толу.

⁷ Атаккуланы Бекболат – Кёндеден медиреселе ачхан белгили дин ахлусу.

⁸ Энейланы Алий эфенди бла Чабдарланы Сюлемен хажи.

Энчи отоуу – адамгъа багъаргъа,
Хансла къурутуп, дарманнга жараргъа.

Дуня тасханы тамалын билалгъан,
Намаз къылгъанда, къанатла алалгъан! –
Ма аллай эди Бекболат эфенди,
Нюрю жарытхан келгенни, кетгенни.

Анга шагъатлыкъ этгенле элимде
Айта эдиле, кеслери кёргенле:
«Шыйых Бекболат намазлыкъ юсюнде
Къалкъа эди, – деп, – Аллахны кючюнден...»

Он-онбиржыллыкъ заманы Салахны –
Тасха бир ауруу хорлагъанды аны:
Сабий санларын сормай-сунмай алды –
Аягъы юсюне сюелалмай къалды.

Уллу Ростовха, Бакугъа, Тифлисге
Элтип, айланды атасы кёргюзте,
Багъар адам чыкъмады бу сабийге,
Жарсыу бла къайтды Жанмырза элине.

Эки таянчакъ таякъгъа таяна,
Ма ол болушур деп, анга ийнана,
Барды. Сабийге Бекболат къарады,
Дарман да берди, болушду, жарады.

Жашны ол бир аз заманны ичинде
Бакъды да, этди аягъы юсюне.
Кёрюп болгъанын сабийни эсличик
(Хау, бар эди ол хажини билгичи!),

Къуран окъургъа чакъырды кесине.
Къаллыкъды ма ол кюн сабий эсинде:
Элни огъары жанында – къаяла,
Кюнден жайылгъан алтыннга бояла.

Кёкде уа – къушла, булутла тенгинде,
Кёкню чууагъы тёгюлген кенгинде.
Тёшде уа – ууакъ мал отлай, жайылып,
Къойла, къозула, эчкиле танылып...

Артда уа Салах да жарар кёплеге –
Ауруп, къыйналып, аллына келгеннге

Окъур Къурандан дарманлыкъ сураны,
Ауруу кетерирча, кючю бар аны.

Этер эсеплик аллына келгеннге,
Башым не саным ауруду дегеннге.
Салыр да къолун мангылай кенгине,
Башлар балхамлы жылыуун сингдире.

Хасан ⁹ эсгереди бир таймай былай:
«Анда, Къыргъызда, къыйналып тургъанлай,
Бир доктор болушмай, сындырмай ауруу,
Жаланда Салах алдыргъанды солуу.

Бир зат сора турмай къара не акъдан,
Къанга жоннганын да сыйпап верстакдан,
Ары жатдырып, шош сылай къарнымы,
Окъуй Къурандан, сау этди санымы.

Чегим туююлюп тургъанын да айтды,
Аны бла къанга ишине да къайтды...»
Салах Бекболат бериучю дерслени
Уллу хайырын кёп кере эследи.

Жашы Атаккуланы къарт Хажини –
Жамалетдин деп – бири игини,
Тутуп эсинде атасы айтханны,
Болду Кёнделен элине къайтханы.

Эсге тюшюре атасын, Салахны:
«Кючю не сейирди, – деди, – Аллахны:
Хунер бла, къылыкъ бла адеп таныта,
Жашау жолланы игиле жарыта.

Берди Салахха да кючюн гипнозну,
Аны бла элли къарт кёпню да озду!» –
Деп, тюз ма алай айтханы да болду.
Аны хунерин эсгерген топ-толу.

Бирде урушдан къайтхан жигитле,
Ала уа сауут жюрюте эдиле,
Узакъ сюргюнде женгиллик этгенде,
«Майор», – деп айта эдиле бирине ¹⁰,

⁹ *Жанатайланы Хасан* – Салахны къайыны Мухамматны жашы, устаз.

¹⁰ Майор деп яникойчу Къойчуланы Хыйсагъа айтхандыла.

Тюйюш кызадан бек кыза баргъанда,
 Салах табылды олсагъат алайда.
 Тутуп кезиулеп къолларын аланы,
 Кёрюп ачыулу бетлерин быланы,

Айып да этип ол таулу жашлагъа,
 Айтды: «Халкыгъыз ючюннге жашаргъа
 Керекди сизни кыайсыгъыз да кыатлап,
 Ишин да, сёзюн да анга деп, атап.

Адет-тёренни башласакъ унута,
 Бири да толмаз этилген умутдан.
 Керекди бютюнда кыаты болургъа,
 Халкыны ниетин, излемин кыорургъа.

Киши жериндебиз. Унутмай аны,
 Жашагъыз. Сизни кыайсыгъыз да жанын
 Аямай, этгенди уруш-кыазауат.
 Былай кыутурурча... кыайдады уят?!»

Жашла, жайыгъып, сабырлыкъ орналды.
 Тюйюш да, дауур да эрипми кыалды?!
 Майор биринчи атлады да алгъа,
 Жайды кыучагъын – жюрегин Салахха...

«Ол тин бачама эди Кёнделенде, –
 Дегенди философ Салих¹¹ а бирде, –
 Кесим сынагъанма: кыолу да – дарман,
 Ма аллай жылыу эслегенме андан».

«Бизге саугъасы эди ол Аллахны, –
 Дегенди Махмут¹², эсгере Салахны, –
 Бети эди ол, – деп, – саулай элими...» –
 Не кёп эди ол кюнледе залими

Улуу элими! – Сен кыайсын да сагъын,
 Ёмюр ётгенде да, ала бла жаным
 Ёхтемди, жууукъду башым гыаршлагъа.
 Жаннет тёрледе жер болсун алагъа!

Салам да бере, жууабын да ала,
 Барады элде баласы бла ата.
 Сылай жашчыкыны башчыгъын тубеген,
 Не кёпдю: «Жигит жаш кёреме!» – деген.

¹¹ Эфендиланы Салих.

¹² Батырбекланы Махмут, доктор, алим.

Келип, медиресе юйюне киргенде,
Жаны бла, къаны бла болду билимге:
Жангыз бир айгъа таныды элипле.
Сюйюп жүрюдю ол элде мектепге.

Окъуу-билимге деп жолла салгъанны
Неси да сейир этдирир аламны:
Тасха дегенинг бугъуна хар къайда,
Эси термиле аланы ачаргъа.

Жума межгитни къатында медиресе.
Анда окъугъан, окъутхан да – эсде:
Юсюп эмда Нох, Адыхам бла Ахмат,
Локъман, Жумакку ¹³ ... – бары эл суйген ат.

Алда айтханымча, Кязим да бирде,
Мында окъугъанды, темир да туюе.
Умар ¹⁴ – белгили къарачай уланы –
Узакъ жол келип, сыйлагъанды аны.

Умар – саясат адамы, къуллукъчу,
Билим да алгъанды мында биринчи,
Арта да тургъанды айтып алгъышын,
Сакълай эсинде ол жашау барышын.

Шуёх эди ол элимде кёплеге,
Локъман бла бирге таныды элипле,
Къызыу саламын айтдыра жашады,
Турду тансыкълап элими жашларын.

Орта медиресе – кёпле жол кёл алгъан,
Жашау хакъына кёп юлюш да салгъан.
Анда окъугъан, окъутхан да сыйлы –
Билим алыуну башланнганды ызы.

Къалай тынчайыр билимге берилген –
Аны къыйырсыз жолуна терилген?
Чыбыкъ бла ызлайды жашчыкъ харфланы,
Эси, сагъышы да андады аны.

Арап бурмала тизилип, жазылып,
Жашчыкъ, кесине, эсине базынып,
Нёгер жашларын окъургъа юйрете
Турады айтып, кёргюзтюп, тюзете.

¹³ Ахметланы Юсюп, Къудайланы Нох, Гочаланы Адыхам, Мусукаланы Ахмат, Батырбекланы Локъман, Энейланы Жумакку.

¹⁴ Алийланы Жашууну жашы Умар (Уллу Омар).

Салихди аты, Бекболат а анга
 Салах атады, кьубулта, кьууана.
 Ол ат бла барлыкьды жашчыкь жашауда,
 Аллах нёгериди жолун башлауда.

Алай, кёп да бармай, сылтау табылып,
 Къалды медиресе мектеби жабылып.
 Жангы эди власть, оноуу да – жангы,
 Къызыл байрагьы кьызартханды тангны...

Салах а, кеси билимин ёсдюрюп,
 Къуран окьуду, Аллахны кётюрюп,
 Къара таныды, келгенича кьолдан.
 Таукелди, барлыкьды ажашмай жолдан.

ИНКЪЫЙЛАП БЛА ИНСАН УРУШ

Таулу элlege да – бизге – инкъыйлап
 Келгенди, узакь Россейден жол ызлап.
 Аны байрагьын кётюрюп игибиз,
 Андан кьызарды таулада элибиз.

Аны умуту – жарлыла мураты,
 Кюреш а баргъанды, бет этмей, къаты...
 Азат болургъа ашыкьгъан халкъланы
 Ауур эди бек тёлеген хакълары...

«Совет власть келди!» – деп, хапар келгенде,
 Таула да жарый малкърлы элlege,
 Жашау тюрленип, сюелди жамауат,
 Алдан да билип барлыгьын кьазауат.

Бирде – кьызылла кирдиле элlege,
 Бирде уа – акъла, армаулукь келтире.
 Къызыл Кёнделен а – бютюн кьаугъалы,
 Кёпню кьозутады аты да аны!

Бийсо бла Хашим¹⁵ – партизан кьауумда
 Болуп тамата, хатала жаудура,
 Кирип сермешге, кьазауат этдиле,
 Анда болгъанла жигитле эдиле!

Бютюнда Мусос¹⁶ – таурухла жигити!
 Турады аны жамауат эгерип,

¹⁵ Тёппеланы Бийсо бла Энейланы Хашим.

¹⁶ Жабелланы Мусос.

Айтса, сагъынса игиле атларын.
Не кѣпдю халкъны тюз кюнлей батханы.

Акъла кызылла бла эте кызауат,
«Керекди бизге, – деп, – жюзден аслам ат!» –
Ма аллай буйрукъ келгенде акъладан,
Къоркъгъан деген болмай Даутокъ улундан,

Кыжау турдула жамауат адамы,
Бири – ушкоклу, башхасы – кыамалы.
Кызакъ аскери уа – Антанта ¹⁷ берип,
Жангы саууту бла келгенди кирип.

Элде, сала от коммунист юйлеге,
Бара эдиле энишгеден ёргеге...
Жигит Мусосну да ма ол кюн тутуп
Кетген эдиле кызакъла, кыутуруп...

Кызыл байрагъы кёзлеге илине,
Ызы бла малкъар полк кирди элиме –
Аны Магомет бла Ахмат ¹⁸ алгъадан
Кыурап, сюеген эдиле жаулагъа.

Батгал, Мухаммат, Магомет, Ибрагим,
Исхакъ бла Бийсо, Ибрагим бла Хашим,
Идрис, Мустафа, Байкыуат улула... –
Махмут бла Омар ¹⁹ ... да кыаты турдула.

Ол полк бла бирге уа – кызыл аскери.
Къоркъуу бла жунчуу кетдиле да кери,
Анга кыошулду таукели элими...
Алай башланды Советле келими.

Малкъар полкуна Жанмырза юлюшюн
Кыошханды, берип керегин, бёлюшюн.
Шабаз а – жюзлю жылкыдан байталла,
Чабып да угъай, ма учуп баргъанла!

¹⁷ Антанта – Англияны, Францияны эм патчахлы Россейни Саясат биригулери.

¹⁸ Энейланы Магомет бла Мусукаланы Ахмат.

¹⁹ Тѣппеланы Батгал, Мусукаланы Мухаммат, Хочуланы Магомет, Искандерланы Ибрагим, Макытланы Исхакъ, Тѣппеланы Бийсо, Губаланы Ибрагим, Энейланы Хашим, Бийчеккуланы Идрис, Элмырзаланы Мустафа, Шекерланы Зулкъарний бла Магомет, Текуланы Махмут, Жашууланы Омар.

Хорлам бла келген ол малкъар полкчула –
Къызыл байракълы инкъыйлап жолчула,
Элге къайтханда, чапдыла жашчыкъла
Ала бла, къайсы да – таякъ атчыкъда...

Халкъны совети къуралгъан кюн анга
Сюйюп этдиле Батталны ²⁰ тамата,
Ниет уруш кёпдю, асламды алда:
Ёшюн уралмазча элге душманла,

Мамыр малчыны, жерчини къорургъа,
Къыстап акъланы, хорламлы болургъа,
Жангы властыбыз келтирген жарыкъны
Нюрю жарытырча жолла барлыкъны...

Элни совети къураллыкъды артда –
Акъны, къызылны айыргъан арада.
Ары жыйылып, эслиле эм къартла
Анда хар бири оюмун айтырла.

Анга Ибрагим ²¹ председатель болур.
Жумуш дегенинг хар кимге да толу –
Керекди элни къорургъа, бирлешип,
Монглу болургъа, урунуп, кюрешип.

Жангы школгъа юй тюп салгъан кюнледе,
Битеу сабийле жыйылып кюнлюмден –
Салах, Рамазан бла Шаухал ²² ... башхала
Келген эдиле ол терек бахчагъа.

Бахча – Сюлемен хажини юлюшю.
Анда, оюмлап, план салып, кюрешип,
Мектеп ишлерге дедиле эллиле.
Ары къонакъла да келген эдиле.

Къара сахтиян кийимли къонакъны
(Ол Киров кесиди, Сергей деп аты!)
Салах да кёрдю. Инкъыйлап жигити,
Жангы мектепге деп, алгъыш да этди....

Ол школ а – ма бюгюн да тёш башында,
Толуду элни къызындан, жашындан.
Алгъынча, устаз да береди дерсин,
Айта, юйрете тюзлюкню бла терсни.

²⁰ Тёппеланы Баттал.

²¹ Искандерланы (Бухараланы) Ибрагим.

²² Тёппеланы Рамазан, Махийланы Шаухал.

КОЛХОЗ КЪУРАЛГЪАНДА

Ара мюклени юлгюсю – Кёнделен,
Неси да алчыды башха элледен.
Махай²³ – жерлеге, маллагъа къарагъан,
Эли председатель этген, сайлагъан.

Онглу да, онгсуз да болады элде,
Малла жыяргъа деп орта мюклеге
Оноу келгенде, жамауат, тирилип,
Ат, мал да берди колхозгъа келтирип.

Сюйюп бердиле бирлери, ийнанып,
Жайгъан эсе да малларын къыйналып.
Бирле уа – къоркъуп, амалсыз болгъандан,
«Аллах сакъласын, – деп, – бу власть жойгъандан!»

Терслик да, тюзлюк да бирге кечине,
«Кулак» да чыкъды жамауат ичинде,
Къагъыт жазгъанла да, атын букъдуруп,
Гюнях, таулулукъ дегенни унутуп...

Элде колхозла къуралгъан сагъатда
Болгъанды Салах санаучу бригадда –
Къара таныгъан, билими жарагъан,
Ол хар жумушха да тири къарагъан.

Бир онг тапдырыр жол излей жарлыгъа,
Келсе ол жарсый, бирледен тарыгъа,
Уллу Аллахдан кёп этгенди тилек,
Бугъуп хар кимден, болайым деп билек.

Ол, къарт Жанмырза юйретгенча, алай,
Алий, Бекболат юйретгенча, алай
Тургъанды жашап тасхалы кюнледе,
Даула туугъанда бар таулу юйледе.

Жюрютмеучю мал болгъанда оноучу,
Туталмагъан баш болгъанда тоноучу,
Ариу умутну кесиледи жолу.
Анга тюшюннгенди Салах да толу.

Болса да жангы властьны кёп душманы,
Иги заты кёп эди, бек кёп аны:
Узакъ элlege кийиргенди жарыкъ,
Аны бла атлайды жангы жол барлыкъ.

²³ Балаланы Махай, 1929 жылда ара мюлкгe таматалыкъ этип тургъанды.

Таулу элlege келдиле устазла –
 Жашла бла кыызла эм башха устала.
 Бири – юйрете, башхасы уа – багъа,
 Чыкыгъанды таулу эл башха жашаугъа.

Салах кыатлагъанды анга алгышынын,
 Аны бла байлап умутун, сагышынын.
 Этгенди ыспас ол орус халкына:
 «Бир зат да излемей артха, хакына,

Билип миллетим кётюрген азапны,
 Берди, – деп, – бизге ёмюрге азатлыкъ,
 Дуния жолларын ызлады былайдан,
 Ётеди таулу кыралдан кыралгъа...»

ХОРТИЦАДА

Компартия Сталин курсла ачханда,
 Элден окъургъа ийилген жашлада
 Салах да болгъанды ары сайланган.
 Ол Хортица жер – украин айрыкам.

Анда кыралны хар тюрлю жеринден
 Келген жашланы асламы – эллиле.
 Василий²⁴ – аны шуёху, нёгери,
 Ахлуча, жууукъча, татлы кёргени.

«Бирде, – Салах кёп кюн айтханды аны, –
 Бара эдик биз уллу суу жагъаны.
 Василий, тохтап бир жууукъ чынгылда,
 Суугъа секирди, чайкылып чыгъаргъа.

Кёрюп чабакълай жууунган ол жашны,
 Кирдим да... атханча ары бир ташны,
 Кетдим тюбюне, солууум тыйылып,
 Эталмай мадар, санларым кыйылып.

Василий жетди да, мени чыгъарды,
 Тырман да этди: «Нек кирдинг, – деп, – ары,
 Жюзе да юйренмей?! Кырачы мынга!
 Аздан кыалдым мен шуёхсуз кыалыргъа!»

Эки ахшы тенг, бу эки кыарындаш –
 Малкыар уланы бла орус жерден жаш –
 Бютюнда татлы болдула бир бирге,
 Алай кыалдыла экиси ёмюрге.

²⁴ Василий Моргунов.

Къайтып окъуудан, хар бири элине
Кетген заманда уа, къагъыт келирин
Сакълап турдула ашыгъып бир бирден,
Къууанч эди ол, тюз Аллах кѳргенден.

Алай а... Ата журт уруш башланды,
Василий анда тас болду да къалды.
Салах а тутханды жашны эсинде,
Аны этгенлей къарындаш кесине.

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШ АЛЛЫ ЖЫЛЛА

Ата журт уруш аллында жыллада,
Колхоз ишледе уруна, къыйнала,
Элли жамауат монгланды, байыкъды,
Малы толтурду тѳшлени, жайлыкъны.

Адам алгъанда ишине трудодень,
Анга бердиле тууар къакъ этледен
Эм къош бишлакъдан, къайнагъан жауладан...
Бир бек алчыгъа уа – къумач саугъала.

Элли жамауат колхозгъа атады
Атын инкъыйлап жигитни – Ахматны.
Жайды Кѳнделен элини колхозу
Эки жыйырма минг чакълы къой-къозу,

Тууар мал – алты мингден кѳп да озуп,
Жылкъы дегенинг – барыуу кюн созуп!
Ма аллай монглукъ орналгъанды анда
Ата журт уруш башланыр аллында.

Къырал кѳрмючде²⁵ да таулу малчыла
Эсде сакъланырча махтау алдыла:
Ара сахарда билинди Магомет²⁶!
Алтын майдалы бла келди Магомет!

Салах, малчылыкъ ишлени тюзете,
Турду билгенин жашлагъа юйрете.
Алай а, андан айырып комсомол,
Милициягъа жол алгъан эди ол...

Акъгъа да тюшер ауана къарасы,
Болмаз жамауат дегенинг алайсыз –

²⁵ ВСХВ (Всесоюзная сельскохозяйственная выставка).

²⁶ Улакъланы Магомет, 1939 жылда ийнек башындан кѳп сют саугъаны ючюн Уллу алтын майдалгъа тийишли болгъанды.

Жарашмагъан бар хар къайда жорукъгъа,
Андан тюзлюкню уа керек къорургъа.

Къызыл Кенделен а – район арасы,
Элбрус районну оюлмаз къаласы.
Басхан ауузну жашлары, къызлары –
Эсли болгъаны бери жол ызлады...

Компартияны райкому орналып,
Райком комсомол да мында жер алып,
Район араны кесини басмасы –
Таулу газети! – тарыхы, жазмасы...

Андан чыкъдыла эслиле миллетге,
Билек болгъанла хар ахшы ниетге:
Салих ²⁷ – биринчи хапарны иеси,
Ол критик, тилманч да болгъанды кеси.

Залий ²⁸ – элими, жерими ийнагъы,
Эсде – романы, назмусу, ийнары.
Максим ²⁹ – жамауат адамы, назмучу,
Сёзю, болуп жыр, къанатлыча учду.

Сахна устасы, драматург – Ибрагим ³⁰ –
Сыйын, намысын кётюрдю миллетим.
Мурат, Ануар, Хажмурат ³¹ ... – устазла...
Элни тарыхын инкъыйлап бла жаза.

Билим бла жарыкъ да кирди юйлеге,
Жашау да – кенгде эрттеги кюйледен.
Къырал саясат бла бирге къурала,
Алай тюрлене эдиле таулула.

ЖАШАУ НЁГЕРИ

Жетген жашланы ичинде Салахха
Артыкъ бериле эди сый, даража.
Сёзю да – жарыкъ, ниети да – таза,
Аны кибикге жамауат да база.

Бийче сайларгъа жетгенде заманы,
«Кимде тохтарыкъды аны къарамы?» –

²⁷ Хочуланы Салих – малкъар прозаны мурдорун салгъан жазыучу.

²⁸ Залийханланы Жанакъайыт – жазыучу, жамауат къуллукъчу.

²⁹ Гыттыуланы Магомет – назмучу, жамауат къуллукъчу.

³⁰ Маммеланы Ибрагим – актёр, драматург, назмучу.

³¹ Мамуколаны Мурат, Къожакъланы Ануар, Батырбекланы Хажмурат.

Деп, кёп жан къарап турдула ызындан.
Тежей эди ким да аны кызына.

Окьюу-билими, усталыкъ хунери,
Жангы жашауда сыйланган иш жери –
Тюзлюк къорургъа айыргъанды кырал...
(Кырал... аны энтта да кёп кюн сынар...)

Мында Салахны кёп ахшы тенглери,
Ахлу-жууугъу, шуёху, нёгери...
Аны тоюнда тепсерге ашыкыгъан...
Салах да тюйюл букъдургъан, жашыргъан:

Кызыны Жанмырза сайлады биринчи,
Ийди юйюне бир кюнде келечи,
Тилей жууукълукъ хурметли Алийден ³².
Жюрек кьюуанып жашады келинден...

Келин – Аминат – юйюрню ийнагъы,
Келген тукъумун кётюрдю, сыйлады.
Жарыкъ эди ол кюн, умут да – толу,
Алай а кёпгеми, кёпгеми болур?

(Артда жилирыкъды, уруш башланса,
Алты билегин да ары ашырса...
Тёртю ёлюрле, экиси уа къайтыр,
Ачыу жюрекеде таш-агъач къайнатыр...)

Жамал, Сюлемен, Магомет эм Азрет
Туууп, Салахны арбазы – берекет!
Жонуп Мухаммат, тебиреледи бешик...
Кьюугъун а келеди, къагъады эшик...

УЛЛУ АТА ЖУРТ УРУШ

«Уруш башланды!» – деп, хапар келгенде,
Миллет жыйылды да правлен тийреге,
Жазыу этдиле урушха атланган.
Не кёп эди ол кюн ары кёл алгъан!

Алты жюз жашы кырыллыкъды анда
Мени элими ол уруш аулакда!
Устаз жашлары, саясат ишчиле,
Къойчу, тууарчы... – хунерли кишиле.

Ма, лётчик болуп, бийикде учханы,
Чыны офицер болгъан кёп уланы,

³² Жанатайланы Алий.

Кими – политрук, башхасы уа – солдат,
Санайма, жүрег а башлайды къанап.

Ючгюл къагъытла – хар бири къанатлы,
Келип турдула... жыгъылды деп атлы...
Алай а, сакълап аланы сермешден,
Жашар миллетим харкюнлюк кюрешде...

Салах а милицияда ишледи,
Элде низамлыкъ болурун изледи.
Аны антлары, излеми да – тюзлюк,
Уруш къойгъанда хар нени да юзюп.

Антлы нөгери уа Мажитди ³³ жашны.
(Жууукъ юлюшю этерикди аны
Салах, заманы келгенде, бир кюнде,
Анга ачыкълай къалгъандан ёмюрге.)

Милицияны жыйыны къуралып,
Чырмыкъ салыргъа душманнга борч алып,
Алай деп, келгенди буйрукъ алагъа.
Фашист а урады ёшюн таулагъа...

Компартияны, къыралны къагъытын,
Малын, белгили адамын... – кёп затын
Таудан аударурча оноу этдиле...
Ары баргъанла жигитле эдиле:

Къышда жоллары жабылгъан ыфчыкдан
Ётген бла, таугъа бугъейле бла чыкъгъан...
Бары да – сынауду, ауурду жаннга...
О, ненча адам жыгъылгъанды анда!

Жарсып, Аминат, санлары къуруша,
(Алты къарындаш кетдиле урушха!)
Къарайды ала кёрюнюр жоллагъа,
Бугъады кюню мурсалы къоллагъа...

Юсюп, Мухаммат эм Якуб бла Нох ³⁴ –
Элде хар кимге къарындаш эм шуёх,
Бу тёрт жулдузну батханы – ачыулу,
Этеди ма бюгюн да эл жарсыуун.

Жюнюс бла Хызыр урушдан келдиле.
Ала да ауур жаралы эдиле...
Былай тургъанлай а сюргюн да жетди,
Халкъны ол ёксюз да, жарлы да этди.

³³ Мусукаланы Мажит, Салах бла милицияда ишлеп келгенди.

³⁴ Жанатайланы Алийни урушда ёлген жашлары.

Халкъны ол бютюнда онгмазча этди, –
Ачдан, аруудан аз адаммы кетди?
Къарты, сабийи да тюшдю къапханнга...
Хапар бир айтдырчы андан къайтханнга...

СЮРГЮН ЖОЛУ

Сансыз уланы этгенде къазауат,
Сюргенча гуртха узакъдан ыстауат,
Сюрюп чыгъарды жеринден халкъымы
Бир терс оноуу жүреги такъырны.

Жерин юлешир ючюн төгерекге,
Таулу дегенни барын жер этекге
Иер сагъышха кирдиле бир къауум...
Сынамасын ол кюнню энди жауум.

Таулу парийле улугъан кечеде,
Тиширыу, сакъат, къартлары, сабийле... –
Бары да тынчаймай чыкъды эрттеннге –
Жюрег а айтады... аны билгеннге.

Машинала бла кирдиле элlege
Таулу миллетни кечюре келгенле...
Болгъан зат шайтан тюшлеге ушады,
Жууукъ эди ол кюн ёлюм къучагъы.

Салах бла къайын атасы-анасы
(Уруш этгенде да алты баласы!),
Батай да, къайын къызы, жол алдыла...
Не кёп умутла жартылай къалдыла!

Къарты, сабийи да излейди эсеп...
Саулай миллетни кечюрген кюн терслеп,
Уруш аулакъда – таулу эр кишиле...
Къужур эдиле, не къужур бу ишле...

Алты баласы къоругъан къыралы
Ийди Алийни, къыстады бияры...
Анга ушагъан а не кёп миллетде.
Азап чекдире мурдарла ³⁵, тил эте.

Сакълап, ийнанып тургъанда да жазгъа,
Ёксюз болдула дауурлу арбазла.

³⁵ Берияны башчылыгында, Владикавказда жыйылып, республикабызны оноучулары, малкъар халкъны кечюрюрге керекди деп, ётюрюк къагъыт хазырлагъан эдиле.

Жерге да салынмай кьалгъанды урлукъ...
Башхады мында иесича турлукъ.

Жолда вагоннга таматады Салах.
Айтады: «Бизни бла биргеди Аллах.
Къайда да бизни кьорурукъ кючдю Ол,
Ол билмеген, кёрмеген жокъду бир жол...»

Вагон тамата уа – бир кёп жумушлу,
Халкъны сукъланырча туююл турушу:
Аш-суу да керек жашагъан адамгъа,
Аны алалсанг тохтагъан мардагъа.

Анда, кьалып кеч, ажашхан да болду,
Ачы кьадаргъа юлгю кёпдю, толу:
Жылла озгъанда да, излей бир бирни,
Жюрюйдю хапар – «саугъасы» сюрдюню.

Салах жууаплы эди хар бирине
Анда болгъанны – кьартына, сабийге...
Аш-суу алыргъа чыкыгъанлай бир жерде,
Жетишмей кьалды вагоннга минерге!

Ол поезд тебип башлагъан сагъатда,
Кьоркьду жамауат, жарсыды Салахха.
Жарлы Аминат а эсин ташлады:
Кьарты, эгечи, ууакъла – жашлары!

Бары тюшонннгюню анга болгъаннга,
Салах секирди да башха вагоннга,
Тапды юйюрюн, кеси – сау-саламат,
Кьууанч этдиле Салахха жамауат.

Итил сууундан ётерге жетгенде,
Жангы кёпюрюню сынаргъа дегенде,
Ары да ётдю, тыхырдай, эшелон,
Арта да кьайтды... Не суху эди ол! –

Аягъы юсюнде тургъан болмай анда,
Жиляй сабийле, тюшюналмай кьартла,
Кёкге учдула зикирле-тилекле,
Элтирча, алып, Аллахха мёлекле.

Аны да тюшдю бу жолда кёрюрге,
Окьлу, ёртенли, сынаулу ёмюрге.
Хызыр-Илияс жетдиле, кьоруулай...
Кьалгъанды ол кюн жууапсыз, соруулай.

Алда уа сакълай эдиле не кюнле?
Мудак эди халкъ, жүрек, жан да кюе.
Жарсыу да, ауруу да – татлы нёгерле,
Жолда окъуна болдула ёлгенле.

Ол поезд келип, тюзледе тохтады,
Болган таулуну алайда къотарды.
Атлы, къадырлы арбала – тёгерек,
Кимге да ишчи адамыды керек.

Хар ким кюрешеди сайлап алыргъа,
Къарты, сабийи къалдыла ахыргъа...
Салах юйюрю бла тюшдю Сузакъгъа,
Тотья деп адам къаргъагъан аулакъгъа.

Андача, жилян жайылган жерлени
Болмаз таулуда бир адам кёргени.
Эрттен жарыкъда, сабийле уянып,
Жастыкъ тюбюнде чыкъдыла чулгъанып!

Аны кёргенде, Аминат да, эсин
Ташлап, жыгъылып, ачитханды кесин.
Салах жетгени – Аллахны измиси...
Жери да, кюйю да болгъанды... исси.

Терек бахчагъа тюшгенде сабийле,
Колхоз башкъарма керилди тюерге:
«Бандит учхуну!» – деп, алай къычыра,
Тутуп, бирлерин къылыкъсыз ачыта.

Салах шибиля этдирип ургъанда,
Аны атдыла комендант тутмакъгъа.
Милицияда тамата тынгылап,
Къойду жиберип, болумну ангылап.

«Жерни адамы да – ушай жерине», –
Деп бошму айтханды таулу эрттеде.
Къоркъуу тюшгени ючюннге алагъа,
Андан кёчерге жол чыкъды Салахха.

Къыргъыз миллетни уа жери – къонакълы,
Мында къыралны кёп тюрлюдю халкъы:
Дунган, удмуртлу, ингушлу эм чечен,
Малкъар, къарачай, немисли да... – кёчген.

Жанын сакъларгъа итинген – хар бири,
Къадар сынаугъа деп атханды бери.

Иги, аманы да туура болгъан чакъ.
Тюйюл эди тынч, къарасакъ, санасакъ...

– Биз Юрьевкада (не Кантда, Сынташда,
Исси кёлюнде, Киршёлкда...) тургъанда... –
Не кёп сагъынабыз, сансызды саны.
Да, хау, унутурча туююлдю аны.

Къалай унутурса, кырып, эдегин?
Сюргюн – жашауну бир къара кесеги,
«Ары дери...» – деп, не: «Андан сора...» – деп,
Айтабыз хапар тарыхдан, ёнчелеп.

Салах а, алгъынча, алай ишледи
Милицияда, миллетин кючледи:
Къырал къуллукъну ол ачы жыллада
Бере эдиле тутханнга даража.

Анда да Салах кёплеге жарады,
Билек керекге жарсыды, къарады,
Къыйын болгъанда да тюзлюк этерге,
Алгъан эди борч – онгсузгъа жетерге.

Сюргюн а – ачлыкъ бла, ауруу бла сынау,
Анга айтылып да турады кёп дау,
Бир кёп адамны бёледи жерине –
Ёлюм – хурметсиз анагъа, сабийге...

Салах, Аминат да берип юлюшюн,
Ажал тебинди да, этди бёлюшюн –
Жолун тауусду узакъда Сюлемен,
Жетип келген жаш, жашаргъа термилген...

Къадар не асыды мында къартлагъа:
Ала – Кавказда ушагъан нартлагъа,
Мында жилимукъ тёкдюле ташада.
Алай а... керек эдиле жашаргъа:

Улан жумушха юйренирча жашла,
Ала, кишилеча, тутарча балта,
Журтла салалырча, эшерча чалы,
Багъып, кёп этерча, билирча малны...

Таулу жумушну къайсысы да – керек.
Андан бюкдюле анала да этек,
Киши жеринде арыды къоллары,
Алда уа... алда – къайтырыкъ жоллары!

Салах да анда онюч жыл жашады,
Къыргъыз, орусха да болуп ыразы:
– Уруш жыллада, тургъанда да жунчуп,
Асыл адамы толтургъанды борчун.

Бизге узатды ол гыржын къабынын...
Анда не иги адамла таныдым! –
Анга къууанып, жарсыуун унутхан –
Таулу эди, хау, кечени улутхан.

Милицияда ишлеген кезиуде
Салах да тюшдю кѣп кюреш эзиуге,
Анга да тюшдю къазауат этерге,
Узакъ жерледе тюзлюкге жетерге.

Къалгъанды эсде Салахны этгени:
Къачып къутулгъан басмачны жетгени,
Аны келтирип зинданнга ургъаны...
Алай эди тыш жеринде тургъаны.

Мамыр миллетни тынчлыгъы ючюннге
Салах кюрешди, ышанып кючюне.
Таулу кишилик намысын кѣтюрдю.
Алайды къайда да адам ѣтгюрю.

Къайсын бла да ол ма анда танышды,
Таулу дегенинг – Кавказдан сагъышлы.
Аны юсюнден сѣз баргъанды къайтып,
Бошамай эди аны ким да айтып.

Къайсын шуѣху эди да Хызырны ³⁶,
Андан тансыкълай эдиле бир бирни
Уруш отундан къайтхан уланла.
Жашау башлады бир кесек къурала...

Къайсын, билгенден Салахны хунерин,
Китап тапкала тиледи этерин.
Хазыр болгъанда, ол, машина табып,
Келди, кетерге ол шкафны да алып.

Ахча чыгъарды да... артха терк салды,
Кѣрюп Салахны къарамын, уялды.
«Манга къарындашса сен, Салах!» – деди.
Жюрек кенглиги сукъланырча эди.

³⁶ Жанатайланы Хызыр, Салахны къайыны, урушдан къайтхан офицер.

Артда, къартлагъа атап, той этгенде,
Элли жыл озду биргелей дегенде,
Къайсын олтурду къонакъбай къангада,
Ахлу бла, жууукъ бла бирге алайда.

ЖУРТХА КЪАЙТЫУ

Артха къайтырны хапары келгенде,
Аны кертисин, туурасын билгенде,
Кёзге уруна бугъуннган умутла,
Таулу жол алды, башханы унута.

Къууанч жарыгъы тегюлюп бетине,
Сюйюп юйюне теркирек жетерге,
Таулу атланды ол келген ызына,
Батыш бояды жолланы къызылгъа...

Салах да чыкъгъанды, жыйып юйюрюн,
Къыргъыз жеринде бошалып кёрюрю.
Туугъан элине ашыгъады алай,
Тургъанча анда аны эл-журт сакълай.

Келсе уа, анга тюберле ахлула,
Къоншу Хадажукъ къабакъда тургъанла:
Ата эгечден туугъанла чыгъарла,
Анзор бла Беслан ³⁷ излерле, сурарла.

(Тансыкъ болгъандан сюргюнде жууукъгъа,
Жарлы Мухуржан айтхандан, туудукъла
Биле эдиле былайдан узакъда
Жашайдыла деп, таулула тузакъда...)

Салах, къайтыр да туугъан элине,
Алыр тансыгъын тауундан, жеринден.
Алыр тансыгъын ол элли адамдан,
Къадар айырып, эсинде тургъандан.

Тюбер шуёхла бла – Мурат эм Исхакъ,
Хамит бла Сейит, Исмаил, Абдуллах,
Махмут, Магомет ³⁸... да, алгъынча, – бирге,
Мюлкню аягъы юсюне этерле.

³⁷ Бирсланы Беслан, Шахабанны жашы.

³⁸ Махийланы Мурат бла Жабелланы Исхакъ, Улакъланы Хамит бла Жашууланы Сейит, Боллуланы Исмаил, Атмырзаланы Абдуллах, Чепкенчиланы Махмут, Атмырзаланы Магомет.

Болур да Салах бригадда тамата,
Тангы да ишни барыуу бла ата,
Алай кюрешир кьурулуш этгенде,
Анга жумушну борчлусу жетгенде.

Къыйын салырла да, журтла ишлерле,
Ол борчду тауда хар керти кишиге.
Зулму кёрселе да, ала – акъылман,
Элни бетине, жанына саналгъан.

Ариу кёзлери огъурлу къарагъан,
Тюйюл бир жерде бир бирин марагъан,
Кьуллукъ да излемей, намыс алгъанла,
Элни эсинде шыйыхлай къалгъанла.

Бу тау элинден узакъны кёргенле
Шагъат болдула тынчлыкъсыз ёмюрге –
Жарсыу да, умут да, кьууанч да берген,
Жаргъа да тюрте, кьучагъын да керген.

Илму жоллада болдура хорламла,
Бийик жетишим этдиле адамла:
Гагарин учду гъаршланы кенгине,
Саулай дуня къалдыла сейирге.

Болуп биринчи, ол совет адамы
Андан, бийикден, гъаршладан къарады,
Жерни бурулгъан ызында айланды,
Аты таурухда жашарыкъды аны.

Ара шахардан узакъда элимде,
Аны кьууанчы кёзде кёрюне,
Алгъыш айтдыла ол орус уланнга
Мында, элимде, таулада туугъанла.

Илму дегенни не сейирди жолу!
Гагарин аны кёргюзтгенди толу.
Алай аманлыкъ да болады андан:
Илму чыгъаргъан кёп ачы сауутдан.

Американы атом бомбалары
Япониягъа тюшгенде, аланы
Ийген да, атхан да – жауу адамны,
Эсин ачитханды ол сау аламны...

Ма аллай кьоркьуу келгенде жангыдан,
Адам улусу тиледи Аллахдан

Жерни башына ырахатлыкъ, сабырлыкъ,
Юзюлмей келирча адам тамыры.

Ол сур заманда юйюнден кенгледе
Болгъанды Салах бийчеси бла бирге,
Моздок шахарда, юй жумуш бла келип,
Эсден а кетермей тургъанды элин.

Анда – сабийле, ахлула, тенглери...
Не сурду бу атом хапар дегени!
Кёрюп берилип тургъанын жарсыугъа,
Излей ийнаныу жүрекге асыугъа:

– О, алан, негеди сагъыш этгенинг?
Тынчаймайса сен, биз бери кетгенли.
О, неди сени кыйнагъан, шо бир айт! –
Тилейди андан адамы Аминат.

– Сагъыш да, къайгъы да этерчады хал.
Анга табылырмы, болурму мадар?
Америка, суймей мамыр жашауну,
Излеп термоядер уруш башлауну,

Палах туудура айланады бизге,
Алай а... тюз ол муратха жетмезле!
Совет Союзну дебери - сайлама!
Шукур, хорлатмаз, бойсунмаз алагъа!

Ибилис оюну узакъгъа созулмаз,
Совет адамы аллына оздурмаз
Американы, башханы да бирде,
Жашау тохтамаз, къурумаз бу жерде.

Ахшы къууумла этейик, тилейик,
Аллах жанындан бир амал излейик,
Тюзлюк хорлары арсарсызды артда, -
Дегенди Салах, жапсарыу сёз айта.

Таукел кёрюнеди Салах, къарасанг,
(Алдауду, билеме, алай... жараса...)
Ол төрт жулдузу да бирден ёчюлген
Жарлы Аминат эди кёз жаш текген...

Ёлюм бетине ол аслам къарагъан,
Сура да, тилек да къатыш санагъан...
Саулай дуния адамы – шургулу,
Къояр деп ол бомба жерни къурутуп!

Къоша балала атларын тилекге,
Алай кирдиле экиси да элге.
Арбаз жарыды, экиси киргенде,
Ала ийнаныу келтирип нёгерге.

Ана бла, ата бла кючлюдю бала,
Ала бла келеди къарыу, кюч ала.
Ала къатынгда болгъанда, жүрегинг
Болады сабыр, ырахатлыкъ тюрелип...

Уллу дуня бёлюнюп экиге,
Бирле бирлени сынаргъа итине:
Америка эмда Совет къыралы
Бири бирине кёл ашап, къыйналып.

Америка – деу къыралы бу жерни,
Саут бла къолгъа этерге деп кенгни,
Алай чыкъгъанда дуня майданнга,
Къаршчы болдула россейли адамла,

Гаванада ядер ракет саутла
Элтип, орнатып, сагъайып турдула.
Азат айрыкам, тегерек алынып,
Турду кеп кюнню бугъоугъа салынып ...

Октябрь айны ол ахыр кюнлери
Эсге тюшюрдю эрттеги кюйлени –
Ёлюм кёзюне къаратхан аламны...
О, ненча кюйдю къуууму адамны!

Саулай дуня сагъайып тургъанда,
Салах ашыкъды элинде болургъа.
Жангы хапарла, айтыла бир бирге,
Жюрюйдюле, жан сала шош тийреге...

Алай эслиле акъылы хорлады,
Аллах кёбейтип аланы онгларын,
Хрущев, Микоян, Малиновский бирге
Оноу жыйдыла да, кенгеш этдиле...

Громыко Джон Кеннедиге тюбеди...
Къалай къоркъуулу, базынмазча эди!
Сууукъ урушда тюзелип жангылгъан,
Жашау хорлады ёлюмню жангыдан!

ЫРАЗЫЛЫКЪ

Ёмюр а ётеди, барады атлап,
Жарсыу, кыйынлыкъ да, бушуу да атап...
Алай а, бузлап кьалгъанда да, жүрек
Эрийди, эсге бир иги зат тюрөп.

Сейирди, кёрсе, сынаса да азап,
Айтады адам ыразы сёз, кырап
Келген жолуна, не чексе да анда,
Иги зат эсни, жүрекни да ала.

Салах да – алай, игини эгерди,
Анга деп, жүрек да, кычакъ да керди.
Аны барлыгы – жашауну тамалы,
Этеди адам хар кыайда сайламын.

Келген жолунда кёп кёрсе да палах,
Орус халкына ыразыды Салах,
Антлы шуёху анда кёпдю аны,
Эсге тюрөре, кыуанады жаны.

Сургюн жеринде колхозда тамата
Минохин эди. Бир бирни тапханда,
Шуёх болдула экиси ёмюрге,
Дайым ашыгы бир бирни кёрюрге.

Орус устазла ол кыргызы жеринде
Билим кыуанчын кёплеге бердиле,
Намыс этдиле кёчгюнчю Салахха,
Аны ниетин, хунерин жарата.

Кьалгъанды эсде Пахомеев андан,
Угаров бла Осипов... – ма ол школдан.
Арта тюрөген жерледе тансыкылап
Турду хар бири, саламын да кыатлап.

Алгыш айтханда да юйде жашлагы:
«Ушап, – дедиле, – огурлу атанга,
Аныча, иги адам бол жашауда...»
Алгыш дегенинг – бир атлам башлауда.

Орус халкыны бизде кёп кыйыны,
Айтып башласанг, болалмаз сыйынып.
Эртте Жанмырза, ангылап алайын,
Орус шуёхну сайлады талайын.

Бизнича гитче миллетге таянчакъ
Орус халкъ кеси эди, не деп да айт.
Бизни сакъларыкъ, къуларыкъ да – кеси,
Деп, ол оюмда тохтагъанды эси.

Салах да анга тюшоннгенди артда,
Шагъат болгъанда жашауда кеп затха:
Билим, азатлыкъ да берген эди ол.
Таулу уа келгенди ала ючюн жол.

Таулу уа келгенди узакъ ёмюрле,
Сюйюп эркинлик жарыгъын керюрге,
Излеп жашауну игисин халкъына,
Нени да хазыр берирге хакъына...

Жюрек халаллыкъ ючюннге алада,
Салах да, сюйюп, ол орус халкъына
Айтды ыразы сезлерин, къатлады,
Ма ол кергюзтген жанына атлады.

Салах къыралны кеп ишин жаратды,
Аны юсюнден ыразы сез айтды:
– Бизнича халкъгъа, ма шагъатды Аллах,
Саугъады бу власть этгени! – деп, Салах

Санай эди не бергенин ол халкъгъа,
Бир жукъ да сурамай къайтар деп артха.
– Окъуйма десенг, онг береди бу власть,
Алгъын а басып эди тау элни чарс.

Ишлейме десенг, юйретеди анга,
Къарайды къартха эмда ауругъаннга...
Игиди бу власть дегенинг адамгъа... –
Алгъыш этдиреди заман Салахха.

Жюрек ауузунда да ол дин ахлулай
Къалгъанды, Аллах излегенча, алай:
Барады жашчыкъ, атасы къолундан
Тутуп элтгендеча, Аллах жолунда.

Аны устазы уа – элни игиси:
Алий эфенди, Бекболат да кеси.
Шыйых Сюлемен – Аллахны къуллары,
Андан болдула ийманлы жоллары.

Намаз да кыылгъанды, тутханды дууа,
Къайда да суйгенди Къуран окъургъа.
Анда – дуния илмуну тамалы,
Билгенди, сезгенди Салах да аны.

Сакълайды эсде Ануар ³⁹ сабийден,
Къууанч киргенин юйюне, келгенде
Салах арада алагъа къонакыгъа.
Татлы кёрюнюп ахлудан-жууукъдан.

О, жан жууукълыкъ! Сен – къанны да озгъан,
Ызын, жолларын ёмюрле бла созгъан,
Ма аллай бир кючсе, адам сукъланыр,
Тойда, бушууда да алгъа жокъланыр.

«Агъач устасы» Салахны уа алай
Турады аты, жамауат айтханлай:
«Ма бу терезе, бу эшик да аны –
Устады, алтынды къолу Салахны!»

Хунер дегенинг – сайлаучуду кеси,
Анга иени уа турлукъду эси
Дайым итине адамгъа жараргъа,
Аны жарыгъан бетине къараргъа.

САЛАХНЫ ЮЙЮРЮ

Жашы – Жамалы, иш ахлу адамы,
Билек болуп, кёп жумушха жарады,
Аны бла этгенди Салах кенгешин,
Ата бла балача, бирге тенглешип.

Энчи эди, хау, Жамалгъа атасы.
Алай не хазна эшитдирип махтасын –
Аны юсюнде адепни бузалмаз,
Болсада анга тилегин а къоймаз.

Юйюр турмушда Жамалны кыйыны,
Айтсанг, санасанг, болалмаз сыйынып.
Юйде тамата деп андан айтылды:
Болады уллу гитчеге къайгылы.

Таулу юйюрге тамата къарындаш
Ата бла тенг кётюреди да таш,

³⁹ Боллуланы Ануар.

Жамал да болду тамата юлгюсю –
Ёсе келгеннге – урунуу кюзгюсю.

Беш кыыз бла бир жаш ёсдюргенди кеси.
Сабий болгъаны хар бири да – эсли,
Юйюр кьурагъан, жууукълукъ жюрютген,
Таулу юйюрню юлгюсюн кёргюзтген.

Кьоюп дуниясын, ол кетгенди кёкге,
Аты унутулмай турлукъду кёпге:
Туудукъ-туугъаны сагъына кюн-кюнде,
Мудах бола бир, бир – ойнай эм кюле.

Бирси уланы Салахны – Магомет,
Анга ыразыды саулайда миллет:
Атын айтдыргъанды оноу этгенде,
Анга саясат жумушла жетгенде.

Билим бла этди да жанын байламлы,
Турду жарытып жашауун сайламы:
Этди устазлыкъ Кёнделен элинде,
Жашлай школ директор болду Бедикде.

Гумар ⁴⁰ чакъырып, салдыла райкомгъа,
Анда ишлерге деп, район кьуллукъгъа.
Андан ийдиле Ростовда курслагъа,
Аны кёп затха юйретди ВПШ-а ⁴¹.

Ростов а – аны эсинде сакъланнган,
Ары Жанмырза фаэтон бла баргъан!
Жууукъ эди ол Салахны жашына,
Санамады ол сахарны тышына.

Билим тенгизи болалырмы толу?!
Арта Москвада аспирант да болду.
Анда да кёпге юйренди Магомет,
Юлгю хунерин ачханда хар миллет.

Юйге кьайтханда уа, илму-билимде
Министр болду, ишине бериле.
Мальбахов ⁴² этгенди анга алгъышын,
Сюйюп атасы Салахха ушарын.

⁴⁰ Къушхов Гумар Сагидович – Басхан райкомда 1-чи секретарь.

⁴¹ Высшая партийная школа.

⁴² Тимбора Кубатиевич, Къабарты-Малкъар обкомуну 1-чи секретары,
30 жылны ичинде республикагъа башчылыкъ этгенди.

Тюзлюк ёкюлю болгъанны жашауу –
 Этген жумушу – тамамы, башлауу... –
 Бары да излей билимни теренин,
 Акъыл бла бирге жарашып келгенин.

Кёпге оноуу жарашхан, жетишген,
 Эси игиге, ахшыгъа илешген,
 Ниет тазалыкъ – жолоучу нёгери,
 Сынау болгъанлай келгени, кёргени.

Ахча, не бохча, не къуллукъ асламдан,
 Къача юйреннген жан туююл адамдан,
 Къартха да, къартхача, сабыр сёлешген,
 Жашха да, жашхача, акъыл юлешген.

Устаз хунерин бийикде сакълагъан,
 Сабий тынчлыгъын къоругъан, жакълагъан,
 Ата-анасын да этген къууанчлы,
 Ма аллай болду Салахны бу жашы!

Аны бла бирге Кёнделен элине,
 Элли адамны жашауун кёрюрге,
 Не кёп къонакъла келдиле Салахха,
 Юйде жасала къонакъбай къангала.

Габдулин Махмут ⁴³, Салахха келгенде,
 Таулу арбазгъа къонакълап киргенде,
 Аны къарындашча кёрдю кесине,
 Сейир этгенден оюна, эсине.

Прокофьев ⁴⁴ кеси да келгенди бери
 (Анга уа: «Министр от Бога», – деди
 Билген, таныгъан ол озгъан ёмюрде),
 Сюйюп таулуну жашауун кёрюрге.

Терек тубюнде олтуруп экиси,
 Бири – къуллукъчу, бири – халкъ элиси,
 Эски танышлача, терен ушакъгъа
 Кирип къалдыла... сау эки сагъатха!

Артда уа айтды жашына Салахны:
 «Теренди къалай билими атангы!
 Тюберме деп турмай эдим таулада
 Мен быллай, нени да билген таулугъа!

⁴³ КПСС-ни АК-сында ишлеген къуллукъчу.

⁴⁴ Михаил Алексеевич – СССР-ни жарыкъландырыу министри.

Менден эсе бек академикди ол!
Тутхан ишингде тюз аны кибик бол!»
Анга Магомет ышарды, эсине
Тюшдю да Салах соргъаны кесине.

Окьуп келгенде ВПШа курслада,
Къагъыт да алып саясат устагъа,
Салах жашына кёп тюрлю зат сорду,
Артда айтханы уа ма бу сёз болду:

«Совет властьюны кёпдю сансыз душманы.
Таяр деп, сакълайды къайсы да аны.
Болса къарыусуз, бууарла, тонарла ...» –
Деди да, этди къоркъууун ол алдан.

Властьюны юсюнден атасы айтханы
Кёрдю Магомет кертиден болгъанын.
Салах келликни алгъадан да билди,
Элли болгъанлай, акъылман да эди.

Эсге тюшюреди дайым Магомет:
Бирде бир сейир иш болгъан эди, – деп. –
Таулу къуллукъчу жаш Борис ⁴⁵ бла бирге
Келген эдик, – деп, – Хадаужукъ элине.

Жангы школ ишлеп, бериле тургъанда,
Анга деп алгъыш этиле болгъанда,
Ол биз олтургъан тёрдеги къангагъа
Келеди бир къыз, шинтикле арада.

Шафиев ⁴⁶ айтды, къарады да манга:
«Баям, бу ариу къыз келеди санга!»
Алгъа башымдан жүрегим айырды:
«Къызыды, баям, – деп, – бизни Бесланны!»

«Сайматма, – деди ол, келип къатыма, –
Мени да аппамды, – деди, – Жанмырза!»
Кеталмай тургъан эдим ол кюн андан,
Хапар айтыша атадан-бабадан...»

Азрет – Салахны журналист уланы,
Миллет, жамауат да таныйды аны:

⁴⁵ Чабдарланы Борис Касымович.

⁴⁶ Шафиев – школну директору.

Къырал газетде кёп тургъанды ишлеп,
Басма сёзлени оюму бла кючлеп.

Окьюу жыллада уа, студент болгъанда,
Саны, жюреги да кючден толгъанда,
Азрет, тутушуп, хорлагъанды кёпню
(Ёчюлтмей барлыкъды артда ол ётню.).

Къуллукъ этгенде уа Совет Аскерде,
Махтау къагъыты кёп келгенди элге.
Аскер газетде да чыгъып сураты,
Алай айтылгъанды, гёжеф деп, аты!

Школда ишлегенди, Совмин бёлюмде,
Къайда да тюзлюк жашады кёлюнде.
Къуллукъ дегенинг кезиулю болгъанын,
Эртте ангылап, кётюрюп «тойгъанын»,

Азрет кёрпесленмей келди бир кюнде.
Аны таныгъан, келтире юлгюге,
Жашны ачыкълыкъ ышанын сагъынды,
Таулу хунери ма анда танылды!

Аты уа аны газетде айтылды,
Аны бла Азрет кёп жылы байламлы.
Не кёп жол барды – устасы басманы,
Жютю – къаламы, оюму да аны.

Ма бюгюн Сыйлы журналистди Азрет.
Элде биринчиди! Алдан да тебиреп,
Къызыл Кёнделен а – билим кёпюрю!
О, ненча жашы миллетин кётюрдю!

Андан чыкъдыла халкъыма алимле,
Сыйлы адамла, ахшыла, залимле,
Хапар жазгъанла эм назму тизгенле,
Сёзню къыйматын, къарыуун билгенле.

Андан чыкъдыла композитор жашла,
Сурат этгенле къагъытда эм ташда... –
Къайсын да сана, игиси – озарыкъ,
Миллет тарыхын узакъгъа созарыкъ.

Азрет аладан бирлери болгъаны,
Аны юсюнде алгъышла толгъаны

Туурады, ёхтемди аны бла элим,
Азретча жашла бла сыйлыды жерим.

Залкуф а – тамам Жанмырзача, эсли,
Ол тюз аппасыча халалды кеси.
Таза, тамгъасызды аны ниети,
Жарыкъды кимге да, нюрлюдю бети.

Кертиди, бу жаш туугъанда Салахха,
Жетген болурла тилекле Аллахха:
Жаланда Залкуф берген къан жарады,
Ёлюм марагъан кюнюнде атаны!

Анга тюбесенг да – асыу жүрекге,
Кёрсе, тансыкълайды, жууукъ-тенг эте.
Узакъ кенгледен да келир ышара,
Иги къууумгъа алдана, ышана.

Алай къурагъанды Аллах таулуну,
Бизде жаш тууса, сый – артыкъда уллу.
Борчу да, жүгю да асламды аны –
Ата-анагъа жарагъан уланны.

Ата-ананы къууанчлы эталгъан,
Ахлу-шуёхха керекде жеталгъан –
Жашау дегенни къурагъан кюч – ала.
Ма аллай насып берилди Салахха!

Юйюр ийнагъы уа – эгеч, Фатимат,
Аны къадары да ариу, аламат –
Толу юйюрю – къызчыгъы, эки жаш,
Билек болгъанла уа – бу беш къарындаш!

Къайда жашаса да, ата-анагъа
Турду кюрешип айыртлап къараргъа,
Жаннет этерге кюрешди жашауну,
Санай борчуна алагъа къарауну.

Устазды кеси да, ишин суйгенден,
Ата-анадан, мектепде сабийден... –
Къайсы биринден да алады махтау.
Аны бла сыйлыды анга бу жашау.

Жарыкъ болгъанла, хурметин этгенле,
Билим жолунда бийикге жетгенле

Хорлам келтирип, ёхтемлик туудургъан –
Алайды Аллах бу кыызгъа буюргъан!

Юйде кёргенин къайтарады хар ким,
Устаз, инженер да болсун, не хаким:
Жашайды иште, къоншуда Фатимат
Ариу, жарашып, – ма андады кыймат.

Жашы Исмаил а – къартлыкъ уланы,
Салах артыгъы бла суйгенди аны.
Ата-ананы ыразы эталгъан,
Жашха эм къартха жапсарыу табалгъан,

Ёлюп кетгенни адепли ашыргъан,
Кеси къайгъысын теренде жашыргъан,
Жюрек тёрюнде ийманны кючлеген,
Уллу Аллахны атындан ишлеген,

Анга атагъан жашауун, турмушун,
Анга деп этген этерик жумушун,
Таза ниетин сакълагъан жюрекде,
Аллах жолунда атларгъа юйрете.

Этеме шукур Аллахны кючюне,
Адам гюняхлы болгъаны ючюннге,
Бергенди бизге Исмаилча жашны.
Тилек, тамычыча, тешеди ташны.

Уллу Аллахха жетерикди аны
Бизге деп этген, излеген амалы –
Бизни ючюннге деп этген тилеги.
Сыйлы Исмаил – элими билеги!

АЛГЪЫШ ТИЛЕК

Алгъыш дегенинг – тилекни тюрлюсю,
Ишни, боллукъну, келликни нюрлюсю.
Аны айтдыла таулула кюн-кюнде,
Таулу ныгъышда, тийреде эм юйде.

Сабий туугъанда, той-оюн баргъанда,
Аны бешикге биринчи салгъанда,
Салам бергенде да – алгъыш не тилек,
Кимге да сёзю болалырча билек.

Жүрөйдү оюм, алимле тышоннген, –
Хар не да болады сёзню кючюнден!
Анга эрттеден ийнанады таулу,
Тилейди тохтамай кимге да саулукъ –

Уллу дунягъа, хар энчи адамгъа,
Туугъан элине, саулай аламгъа...
Жаннет – ёлгеннге, къалгъаннга да – мадар,
Болсун жумушакъ деп кимге да къадар.

Эртте Жанмырза, ызындан – туудугъу,
Саулайда, бары да Тёппе урлугъу
Этген тилекден арбазда бирчиги
Къалса да, болур Аллахха келечи

Миллет ючюннге, хар адам ючюннге.
Алай ийнанама аны кючюне!
Эслиди этген халкъыны къайгъысын,
Аны турмушу игиге айлансын!

Сатылмай келген къуллукъгъа, байлыкъгъа
Не кёпдю, асламды таулу халкъымда.
Шукур Аллахха, ангылайды миллет:
Эсли айтханнга тынгылайды миллет!

Терек бахчада айланады аяз,
Кюнден, алгъышданмы – жарыкъды арбаз.
Элим юлюшлюдю мёлек нюрюнден:
Жангыз бир арбазды мында кёрюннген.

Ма быллай ариу юйюрле уа – аслам,
Таулу элими орамы бла барсам.
Озгъан ёмюрде таулуну къадарын
Кёрюрча, сизни мен бери къайтардым.

Тангны намазда тилекле бла башлай,
Юйде берекет да, ийман да жашай,
Турады алай Жанмырза туудугъу,
Мингле бла санарча болсун ёмюрю!

АТЛАРЫ

БАБАЛАНЫ ИБРАХИМГЕ – 80 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Жууаплылыккыны кенг жолунда. <i>Статья</i>	3
ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ. Элия бешикни кюйю. <i>Статья</i>	16
БАБАЛАНЫ ИБРАХИМ. Назмула	31

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Къоншула. <i>Роман</i>	45
---	----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

УЛАКЪЛАНЫ БОРИС. Ал сёз	147
ДУГЛАС У. ФРЕШФИЛЬД. «Кавказны илму жаны бла тинтиу»... <i>Эсгеруле</i> . . .	148

ПОЭЗИЯ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Салах. <i>Поэма</i>	180
---	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (188)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гунпоева*

Сдано в набор 10.07.2016. Подписано в печать 04.08.2016. Формат 60 x 90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 488. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол
жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла.
Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз
къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы
баиша жерде басмалагъанда: «Была «Минги-Тадан» алыннгандыла», – деп
чертген борчду.*